

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Bc. Petr Bjaček

**Stravování rakousko-uherské armády za první světové války
pohledem vojáků z českých zemí**

Feeding of the Austro-Hungarian Army during the First World War
as seen by soldiers from the Czech Lands

Praha 2017

Vedoucí práce: prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc.

Srdečně děkuji všem, kteří mi během psaní jakýmkoli způsobem pomáhali, na prvním místě panu prof. PhDr. Ivanu Šedivému, CSc., za cenné rady, veliký zájem o téma a pochopení při zpracovávání této práce. Kolegům v práci za vytvoření vhodných podmínek k bádání, pracovníkům Vojenského historického ústavu v Praze, jmenovitě Mgr. Tomáši Kykalovi, za možnost konzultace reálií rakousko-uherské armády a mojí přítelkyni Mgr. Monice Gardlíkové za všestrannou podporu.

Petr Bjaček

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 16. srpna 2017

.....
Bc. Petr Bjaček

Klíčová slova

první světová válka; rakousko-uherská armáda; každodennost; dějiny stravování; výživa

Keywords

First World War; Austro-Hungarian Army; everyday life; food history; nutrition

Abstrakt

Tématem předkládané diplomové práce je stravování vojáků rakousko-uherské armády v období první světové války. Cílem bylo uvedené téma uchopit především z perspektivy řadových aktérů – vojáků a poddůstojníků. Práce je strukturována do šesti základních kapitol, ponecháme-li stranou úvod a závěr. První kapitola pojednává o některých psychologických aspektech stravování v tematickém kontextu této práce. Druhá část navazuje výkladem o stravovacích návycích české společnosti na počátku 20. století jako východiska kulturní změny, kterou znamenalo odvedení do armády. Následuje seznámení s vojenským prostředím, přičemž důraz je kladen na sociální a emocionální konotace stravování. Navazující část se zaměřuje na válečnou únavu a bídu, která převrátila žebříček morálních i tržních hodnot a způsobila hlubokou proměnu společnosti. Poslední kapitola srovnává rozdílné přístupy ke zdrojům uvnitř rakousko-uherské armády a porovnává je se stravovacím standardem spojeneckých i nepřátelských armád, přičemž zvláštní zřetel je věnován vlivu na morálku a soudržnost vojáků. Pokud jde o zdroje, práce se opírá především o prameny osobní povahy z provenience českých vojáků společné armády a předlitavské zeměbrany. Práce se tak hlásí k metodám dějin každodennosti, jídla a historické antropologie s nutnými odbočkami z oboru sociologie.

Abstract

The topic of this diploma thesis is the feeding of soldiers of the Austro-Hungarian Army during the period of the First World War. The aim was to analyze this topic from the perspective of ordinary actors – soldiers and non-commissioned officers. The thesis is structured into six parts leaving aside the introduction and the conclusion. The first chapter treats some psychological aspects of the alimentation within the thematic scope of this thesis. The second part continues with text dedicated to the eating habits of the Czech society at the beginning of the 20th century being as the starting point of the cultural change, which was a draft to the army. It is followed by an introduction to the military environment while emphasis is placed on the social and emotional connotations of meals. The next part focuses on war fatigue and misery, which turned the ladder of moral and market values upside down and caused a deep transformation of society. The last chapter compares the different approaches to the resources inside of the Austro-Hungarian Army to the dietary standards of the allied and hostile armies, while focusing on the effect on the morale and companionship of soldiers. As for its sources, the thesis relies on the Czech written sources of personal nature from the Czech soldiers of the Austro-Hungarian Army. The thesis thus adheres to the methods of the history of everyday life, food and historical anthropology with necessary digressions to the field of sociology.

Obsah

Úvod.....	9
1. První světová válka a psychologie jídla.....	17
2. Česká společnost a strava na začátku 20. století.....	19
2.1 Z jakého prostředí „český voják“ pocházel?.....	19
2.2 Domácí strava na začátku 20. století	20
2.3 Veřejné stravování a intimita jídla	24
2.4 Kultura stolování.....	26
3. Vojáci a jejich jídlo	28
3.1 Původ potravin.....	28
3.2 Nástup na vojnu a strava u náhradního tělesa.....	33
3.3 Stravní náležitosti vojáka.....	40
3.3.1 Náležitosti vojáka v poli	41
3.3.2 Záložní porce	43
3.3.3 Zásobování v poli.....	45
3.3.4 Hlad proniká na frontu	46
3.4 Vojenská rodina.....	48
3.4.1 Geneze primární skupiny	48
3.4.2 Sdílení potravin, společné vaření a dělba práce.....	50
3.4.3 Jednotlivci mimo skupinu	52
3.5 Balíčky z domova	53
3.5.1 Emoce ukryté v balíčku	54
3.5.2 Přerozdělení balíčku	55
3.5.3 Nástrahy poštovního spojení.....	57
3.5.4 Obsah balíčků	59
3.6 Sváteční dny.....	60
3.6.1 Vánoce	62
3.7 Alkohol a armáda	65
3.7.1 Alkohol jako součást náležitostí	66
3.7.2 Na hraně bojeschopnosti	68
3.7.3 Příklady táhnou	71
3.7.4 Společenská povinnost i lék proti stresu.....	73
3.8 Vlastní hospodářská činnost	74
3.8.1 Pěstování zeleniny	75
3.8.2 Chov zvířat.....	76
4. Prostředí a stolovací zvyky	79
4.1 Jídelní náčiní	79
4.2 Prostor ke stravování	81
4.3 Hygiena	82
4.3.1 Zdravotní problémy	85
5. Mezi nákupem a rabováním.....	88
5.1 Univerzální platidlo	88
5.2 Směna jídla mezi vojáky	90
5.3 Návštěvy restaurací a obchody s civilisty.....	91
5.3.1 Život u náhradního tělesa.....	91
5.3.2 Pobyť v etapě a na frontě.....	94
5.4 Vlastní a cizí	97
5.4.1 Morální kodex.....	98
5.4.2 Krádeže mezi vojáky	100

5.5 „Shánění potravin“ a rabování	101
5.5.1 Ovoce a zelenina	102
5.5.2 Zvířata	104
5.5.3 Rabování a lov	105
5.6 Dary od civilistů	107
5.7 Láska procházející žaludkem	111
6. Pozice privilegovaných	114
6.1 Pěšáci a kuchaři	114
6.1.1 Vládce nad žaludky	114
6.1.2 Výběr kuchaře	116
6.1.3 Nevděčná práce	117
6.1.4 Boj o kuchyň	118
6.2 Důstojníci a mužstvo	119
6.2.1 Postavení důstojníka	119
6.2.2 V čele svých mužů	121
6.2.3 Hlad a přebytek	122
6.2.4 Dobří a špatní důstojníci	123
6.3 Strava na kolbišti národů	126
6.3.1 Češi a Maďaři	126
6.3.2 Cizí armády	127
Závěr	130
Seznam použité literatury a pramenů	133
Přílohy	141

Úvod

Málokterý faktor má pro morálku a fyzickou výkonnost člověka takový vliv jako strava. Je jisté, že kalorie jsou vyžadovány stejným způsobem jako kyslík, ale zároveň skýtají mnohem víc, než jen požití a trávení, přichází s nimi rezonance, emoce a vzpomínky, které by nemohly být nikdy spojeny s dýcháním.¹ Široký význam stravy lze nejlépe demonstrovat právě v extrémních situacích, k nimž patří i válečný konflikt.

Vliv stravy na sebeidentifikaci jednotlivce v armádě jsem si mohl jako voják kurzu základní přípravy ve Vyškově v roce 2009 sám vyzkoušet. Nepříliš rafinované pokrmy z vojenské jídelny evokovaly ze všeho nejvíc vývařovnu základní školy, a svým způsobem tak demonstrovaly naše nové společenské postavení. Možnost výběru se omezovala na dva druhy jídla, z nichž každého bylo pro četnu přesně určený počet, takže šance na uspokojení chuťové potřeby byly jen velmi omezené a zůstávaly vyhrazeny pro ty, kteří patřili k úzké skupině shromážděné kolem „proviantáka“ – vojáka, pověřeného výdejem stravenek.

České maskáče nebyly tehdy zdaleka jediné, které mohl náhodný návštěvník vyškovských kasáren spatřit. Bohaté možnosti nedalekého vojenského újezdu Březina pravidelně využívali i zahraniční partneři. V době našeho výcviku se zde nacházeli horští myslivci rakouského *Bundesheeru* a frekventanti kurzu BMATT,² kteří vesměs pocházeli ze zemí bývalého SSSR, a účast na kurzu pro ně nepochybně představovala prestižní záležitost.

Jediné místo, kde jsme mohli všechny ty muže a ženy v cizích stejnokrojích potkat, byla právě vojenská jídelna. Muži exotických rysů, zpod jejichž uniforem byla vidět pruhovaná tílka, si odebírali svou stravu u stejného pultu jako my a nám se zdálo, že si na svých porcích, pro něž jsme neměli právě slova uznání, mimořádně pochutnávají, o čemž svědčila i frekvence, s jakou si chodili toto námi neoblíbené jídlo přidávat. V kontrastu s tím se pro rakouské vojáky vařilo zvláštní jídlo, které v nás budilo závist a pocit křivdy podněcovaný vědomím, že cizí voják je v Čechách živen lépe, než voják český. Snaha vymámit z kuchařek lukrativní „rakouskou“ porci pak představovala po zbytek pobytu oblíbenou kratochvíli a kupodivu se to některým šťastlivcům i podařilo.

Rozdílná strava se stala hlavním měřítkem, které formovalo náš náhled na zahraniční vojáky. Zatímco frekventanti kurzu BMATT si neskrývaným nadšením z české závodní kuchyně získali náš profesní obdiv, rakouští vojáci, kteří pro svou službu vyžadovali speciální stravu, se v našich očích stali nepřiměřeně zhýčkanými, což nás

¹ DUFFETT, Rachel. *The stomach for fighting: food and the soldiers of the Great War*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2012. s. 2.

² The British Military Advisory Training Team.

zároveň vedlo k jistě nespravedlivým pochybnostem o jejich vojenských schopnostech.

Není důvod předpokládat, že by náš kurz byl první generací vojáků, kteří svou situaci hodnotili na základě kvality odebírané stravy. Ve vzpomínkách vojáků rakousko-uherské armády představuje jídlo velmi často skloňovanou komoditu, která se podepisovala nejen na tělesné schránce vojáků, ale i na jejich sociální, emociální, a dokonce i kulturní a národní identifikaci. Tato diplomová práce si tak klade za cíl zmapovat vliv stravování na každodenní život vojáků rakousko-uherské armády v letech první světové války. Využívá při tom přístupů známých z dějin každodennosti,³ jídla,⁴ historické antropologie⁵ i nutné odbočky z oboru psychologie výživy⁶ a sociologie⁷.

Obdobný přístup není v historiografii nový a v nedávné době jej osvědčilo více zahraničních autorů. Na prvním místě je třeba uvést Rachel Duffet z *University of Essex* a její práci *Stomach for Fighting*,⁸ která v prostředí britské armády na západní frontě prezentuje stravu jako veličinu, která s sebou kromě nutriční hodnoty nese i složité sociální a emociální konotace. V prostředí bývalého Rakouska-Uherska aplikoval některé její teze Rok Stergar ve studii *Hrana na bojišcích prve svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov*.⁹ Jádrem jeho studie je řazeno z velké části chronologicky a díky využití pramenů osobní povahy plasticky vykresluje nuance v jednotlivých kampaních vedené rakousko-uherskou armádou. V poněkud odlišném, avšak mezi historiky vyhledávanějším prostředí výživy civilního obyvatelstva, pak lze zmínit dnes již klasickou práci Maureen Healy *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: Total war and everyday life in World War I*.¹⁰

Zásobovací situace Rakousko-Uherska v první světové válce byla v minulosti již poměrně podrobně zkoumána a do pozornosti historiků, národohospodářů a vojenských intendantů se dostala krátce po skončení světové války. Zájem se soustředil především na

³ Viz např. HOLMES, Richard. *Obrazy války: chování člověka v bitvě*. Praha: NLN, 2011; LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009.

⁴ MONTANARI, Massimo. *Hlad a hojnost: dějiny stravování v Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003; ÚLEHLOVÁ - TILSCHOVÁ, Marie. *Česká strava lidová*. Praha: Triton, 2011; ZWEINIGER-BARGIELOWSKA, Ina., Rachel. DUFFETT a Alain. DROUARD. *Food and war in twentieth century Europe*. Burlington: Ashgate, c2011.

⁵ DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002.

⁶ FALTUS, František. *Řekni mi, co jíš: (a já ti povím něco o vztahu mezi náladou, vzhledem a potravou člověka)*. Praha: AVICENUM, 1977; FRAŇKOVÁ, Slávka a Věra DVOŘÁKOVÁ-JANŮ. *Psychologie výživy a sociální aspekty jídla*. Praha: Karolinum, 2003.

⁷ CANETTI, Elias. *Masa a moc*. Praha: Academia, 2007.

⁸ DUFFETT, *Stomach for fighting*.

⁹ STERGAR, Rok. *Hrana na bojišcích 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. Prispevki za novejšo zgodovino*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, 55(2). s. 22-53.

¹⁰ HEALY, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004.

„domácí frontu“; hlad v zápolí, utrpení civilistů a hospodářskou situaci.¹¹ Cílem bylo vysvětlit mechanismy, které vedly k propadu zemědělské produkce a vyústily v rozklad Rakouska-Uherska. Logistika armády stála v tomto ohledu v pozadí zájmu odborné veřejnosti a její analýzou se zabývala pouze odborná armádní periodika, která v právě skončeném konfliktu hledala poučení pro budoucnost.¹² V této souvislosti lze v Čechách zmínit především podplukovníka Josefa Holdu¹³ a generála Josefa Rumla.¹⁴ Odborné články z této doby velmi důkladně popisují systém zásobování rakousko-uherské armády, přičemž vycházejí nejen z tištěných pramenů, ale i osobní válečné zkušenosti autorů. Zkušenosti prostých vojáků jsou přitom zpravidla opomíjeny s vysvětlením, že se mezi nimi jedná o všeobecně známou záležitost. Z tohoto přístupu se poněkud vymykají snad jen osobní vzpomínky některých intendantních důstojníků rakousko-uherské armády¹⁵ a dále studie majora intendantní služby V. Šaška *Zásobování proviantem v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské*,¹⁶ kde jsou porovnány způsoby proviantního zajištění na příkladu trojice pěších pluků¹⁷ nasazených ve zborovském úseku.

Po roce 1945 se analýzy armádních intendantů zaměřily na právě skončený konflikt a téma první světové války přenechaly historikům, jejichž zájem se pro období první světové války soustředil spíše na vyživovací situaci civilního obyvatelstva. V souvislosti se zvýšeným zájmem o dějiny každodennosti se po roce 1989 objevilo několik monografií¹⁸ převážně populárního charakteru i odborných studií. Zmínit lze především autorskou trojici Petr Havel, Milan Hodík a Pavel Landa, jejichž monografie *Vojenská kuchařka totiž*

¹¹ Např. *Das österreichische Ernährungsproblem*. Vienna: Frick, 1921; LANDWEHR-PRAGENAUR, Ottokar. *Hunger: Die Erschöpfungsjahre der 1917/1918*. Zürich: Amalthea, 1931.

¹² V Československu například *Vojenské intendantní rozhledy*. Praha: Vojenská intendantní škola, 1928-1938.

¹³ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(8-9, 10), s. 445-455, 513-527; HOLDA, Josef. Materiální situace rakousko-uherské armády na sklonku světové války. *Vojenské rozhledy*, 1926, VII(2, 3, 4), s. 78-87, 123-132, 184-194; HOLDA, Josef. Reorganisace proviantního trénu v letech 1914-1915. *Vojenské rozhledy*, 1926, VII(6), s. 318-333; HOLDA, Josef. Vývoj organizace proviantních trénů v rak.-uh. armádě za světové války. *Vojenské intendantní rozhledy*. Praha: Vojenská intendantní škola, 1929, II(2), s. 90-93.

¹⁴ RUML, Josef. Výživa národa za světové války. In: Vojensko historický sborník. Praha: Památník osvobození, 1935, IV(1); RUML, Josef. Hospodaření s dobyt看em a se zvířecími produkty za války v Rakousku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1933, VI, VII(18, 19, 21, 22), s. 15-25, 126-138, 291-300, 41-48; RUML, Josef. Zjišťování místních zdrojů v Rakousku-Uhersku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(28), s. 163-172.

¹⁵ Lze zmínit například KUNDERA, Antonín. Intendantní služba u divisi ve světové válce. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1934, VII(24), s. 208-215 nebo VERMACH, Jan. Z mých vzpomínek na světovou válku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1929, II(2), s. 93-99.

¹⁶ ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 48-62.

¹⁷ Jedná se o c. a k. pěší pluky č. 35, 67 a 75, doplňované z Plzně, Prešova a Jindřichova Hradce.

¹⁸ Viz např. NOVÁK, Václav. *Vývoj proviantního zabezpečení vojsk do roku 1945*. Vyškov: Vysoká vojenská škola pozemního vojska, 1993; MALOVICKÝ, Václav. *Švejková cestopisná kuchařka, aneb, mírně vlastivědné kulinařní putování kuchyní pražskou, jihočeskou, budějickou, rakouskou, vídeňskou, maďarskou, slovenskou, polskou, haličskou i židovskou*. Praha: MMM, 2004.

*kuchařská kniha c. a k. vojska*¹⁹ podává ucelený přehled stravování habsburské armády od sedmileté do první světové války, přičemž spíše popularizační knihu doprovází i odborná studie v periodiku *Historie a vojenství*.²⁰ Za pozornost stojí i několik studií z pera Martina France, které se týkají používání potravinových náhražek v době první světové války.²¹ Ačkoli se autor zabývá civilním prostředím, téma jeho výzkumu lze snadno aplikovat i na situaci v armádě. Zatím poslední příspěvek k této problematice je článek Zdeňka Polčáka a Romana Řezníčka „*Ohne Mampf kein Kampf*“ publikovaný letos v *Historii a vojenství*.²²

V ohnisku zájmu výše uvedené domácí literatury stálo zpravidla fungování intendantní služby, teoretické množství potravin, na které měl voják dle předpisu nárok, nebo zcela konkrétní recepty, které k přípravě doporučovaly vojenské kuchařky. Ve své práci bych se chtěl věnovat poněkud jinému tématu. Mým záměrem je zachytit každodenní život v úzkém vojenském kolektivu a soudržnost nejnižších vojenských jednotek, k čemuž využívám především prameny osobní povahy. Téma každodennosti vojáků rakousko-uherské armády a snaha ukázat válečný prožitek „obyčejných mužů“ se v posledních desetiletích těší mezi autory stále oblibě, navzdory tomu chybí v českém prostředí práce, která by se tématu stravování jako součásti každodennosti vojáků komplexně věnovala.²³ Přitom jak ukazují zmiňované výzkumy ze zahraničí i domácí studie týkající se výživy civilistů,²⁴ skrývá v sobě takový výzkum nemalý potenciál.

¹⁹ HAVEL, Petr; Milan HODÍK a Pavel LANDA. *Vojenská kuchařka totiž kuchařská kniha c. a k. vojska se 178 recepty, mnoha vyobrazeními a s odbočkami až do současnosti*. Praha: NV, 2004.

²⁰ HAVEL, Petr a Milan HODÍK. Stravování jako součást zaopatření vojáků c. (a) k. armády do roku 1918. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2002, roč. LI (4), s. 860-883.

²¹ FRANC, Martin. Bread from wood: natural food substitutes in the Czech lands during the First World War. In: Zweiniger-Bargielowska, I.; Duffett, R.; Drouard, A. (ed.). *Food and War in Twentieth Century Europe*. Farnham: Ashgate, 2011. s. 73-83. FRANC, Martin. Výmysly německých profesorů i návrat ke zkušenostem předků. Přírodní potravinové náhražky za 1. světové války v českých zemích. In: *Práce z dějin Akademie věd*, 2012, IV(1), s. 1-16.

²² POLČÁK, Zdeněk a Roman ŘEZNÍČEK. "Ohne Mampf kein Kampf". *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2017, LXVI(1), s. 94-103.

²³ Otázku stravování samozřejmě zcela nepomíjí žádná práce, která se výzkumu válečného prožitku vojáků v první světové válce věnuje. Zmínit lze například: TEJKALOVÁ, Jana. Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2001, L(2), s. 332-370; PAZDERA, David. *Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války: pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády*. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 1998, XLVII(3), 38-63; VÁCHA, Dalibor. *Bratrstvo: všední a dramatické dny československých legií v Rusku (1914-1918)*. Praha: EPOCH, 2015; či z poslední doby HUTEČKA, Jiří. *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918*. Praha: NLN, 2016. Jedná se zároveň o oblíbené téma závěrečných prací, viz např. JAVŮRKOVÁ, Jana. *Sexualita českých vojáků první světové války v pramenech osobní povahy*. Hradec Králové, 2015. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Jiří Hutečka; ŘEHÁK, Miroslav. *Válečný deník českého vojáka Jiřího Vopařila z let 1915 – 1918*. Pardubice, 2011. Bakalářská práce. Univerzita Pardubice, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Tomáš Jiránek.

²⁴ Viz např. KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, 2013.

Úvodní část předkládané práce představí stravovací návyky českých mužů v předvečer vypuknutí konfliktu. Toto téma bylo v minulosti předmětem řady dílčích i podrobnějších výzkumů, přičemž ve středu zájmu stála především strava lidových vesnických vrstev,²⁵ dělníků²⁶ a v omezené míře i městské střední třídy a vyšší společnosti.²⁷ Tato otázka by měla otevřít cestu k pochopení kulturní proměny, která nastala s odchodem do vojenského prostředí, přičemž v případě starších ročníků nelze přehlédnout ani srovnání s jejich zkušeností se službou v mírové armádě.

V následující části je představeno vojenské prostředí, sociální prostor, ve kterém musí povolánec fungovat, stravní náležitosti vydávané armádou a nakonec i role zásilek z domova. V této části bych chtěl především ověřit některé teze Rachel Duffet o významu jídla jako komunikačního a tmelícího media mezi vojáky samotnými a jejich blízkými doma. Další teze anglické autorky, kterou bych chtěl ověřit, se týká podmínek a prostředí, ve kterém se vojáci stravovali. Nevyhovující podmínky se stávaly trvalou připomínkou degradace společenského stavu a hygienická závadnost potravin mohla vést až k odmítání jídla, respektive obavám z jeho konzumace.

Předposlední část se věnuje proměnám morálky a soužití vojáků a civilního obyvatelstva. Zde se budu věnovat především dvěma mezním fenoménům, tedy nákupům jídla, případně jeho dobrovolnému sdílení, a v opozici k tomu krádežím a projevům rabování. V poslední kapitole srovnávám rozdílné přístupy ke zdrojům mezi vybranými skupinami vojáků rakousko-uherské armády i jednotlivými bojujícími armádami, přičemž zvláštní pozornost je v tomto případě věnována vlivu na morálku a vzájemnou soudržnost vojáků.

Kromě odborné literatury se práce opírá o prameny osobní povahy z provenience vojáků rakousko-uherské armády a předlitavské zeměbrany²⁸ převážně z jazykově českých oblastí. Jedná se o deníky psané na frontě, korespondenční konvoluty, poválečné vzpomínky a v omezené míře i autobiografické romány. Soukromé dokumenty vojáků poskytují vysoce subjektivní obraz války. Většina těchto dokumentů byla psána s ohledem na budoucí čtenáře, ať už se jednalo o rodinné příslušníky, cenzora nebo v případě vzpomínek i širší veřejnost.

Především je potřeba mít na paměti, že jednotlivé sociální skupiny nebyly mezi

²⁵ ÚLEHLOVÁ - TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*; SLANINA, Antonín. *Stravování zemědělců u srovnání se stravováním úředníků, zřízenců a dělníků*. Praha, 1933.

²⁶ *Stará dělnická Praha: Život a kultura pražských dělníků 1848-1939*. Ed. Dagmar Klímová. Praha: Academia, 1981; KUČERA, Rudolf. *Život na příděl*. Praha, 2013.

²⁷ LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti: Život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2010.

²⁸ Pokud není řečeno jinak, tak v dalším textu mezi příslušníky společné armády a zeměbrany již nerozlišuji.

pisateli zastoupeny rovnoměrně. Většina dochovaných deníků a vzpomínek je psána především příslušníky středních vrstev, kteří se v době války nacházeli maximálně ve středním věku. Zcela disproporční je pak množství písemností z pera bývalých poddůstojníků, praporčíků a důstojníků.²⁹

Zatímco vzpomínek vojáků narozených v 80. a 90. letech 19. století existuje nepřehledné množství, o názorech vojáků narozených o dvě desetiletí dříve toho mnoho nevíme. Uvedený stav je o to smutnější, že jedna z hranic uvnitř mužstva rakousko-uherské armády probíhala právě po generační linii, kde, jak upozornil například František Brázda v doslovu svého románu, se mužstvo dělilo na „fotry“ a „kluky“.³⁰ Lze tak říci, že obraz první světové války ve vzpomínkách vojáků je především „válkou kluků“.

Tato skutečnost je patrně způsobena nejen dobovou oblibou psaní deníků u středostavovské mládeže, ale i mírou pravděpodobnosti zachování dokumentu do dnešní doby, kdy například rok úmrtí autora mohl hrát zásadní roli v rozhodování dědiců, zda si jeho osobní válečnou pozůstalost ponechat, zlikvidovat nebo darovat do některé paměťové instituce. V případě vzpomínek pak zřejmě řada starších mužů postrádala motivaci se ke svým válečným zážitkům vůbec vracet. Z dochovaných rukopisů je patrné, že hlavním důvodem autora k sepsání vzpomínek na válečná léta byla snaha předat válečnou zkušenost „dalším generacím“, což prakticky znamenalo vlastním dětem, narozeným až po skončení konfliktu. V případě starších ročníků, kdy děti samy válku osobně zažily, však takové počínání postrádalo smysl. Svou roli mohlo sehrát i neatraktivní zařazení mužů starších ročníků, kdy většina z nich válku strávila u týlových jednotek.

Rovnoměrněji je v tomto případě zastoupena korespondence, samotný rukopis mnohdy svědčí o tom, že pro řadu vojáků byla světová válka první praktickou příležitostí osvědčit vědomosti ze školních lavic. Většina dopisů byla psána pro velmi úzký okruh lidí kolem adresáta a je z nich patrné vědomí cenzury. Ačkoli subjektivní obraz války může být v korespondenci výrazně posunut v závislosti na předpokládaném vkusu čtenáře, pro výzkum vztahu vojáka s domovem představuje korespondence zcela nezastupitelný pramen.³¹ V práci jsem použil jak publikované edice korespondence,³² tak některé

²⁹ Nelze říci, že by se příslušníci jiných sociálních skupin peru vyhýbali úplně, zvláště deníkové záznamy existují od nejširšího sociálního spektra autorů. Problém však mnohdy jsou stylistické dovednosti, přílišná heslovitost a lze předpokládat i omezenou schopnost zachytit perem zcela nové vjemy. Viz PAZDERA, David. Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce. *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2003, LII(1), s. 38.

³⁰ LJUBOTRN, Savo. *Vojno povol, hej rup!: příběhy Tondy Knihy, landveráka ulejšváka*. Část II. *Kniha sichruje Vaterland*. Valašské Meziříčí: František Brázda, 1929. s. 128.

³¹ Srovnej PAZDERA, David. Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce. *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2003, LII(1), s. 37-43.

³² KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ, ed. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a*

originální korespondenční konvoluty uložené ve sbírce VHÚ Praha.

Další problém představuje samotná důvěryhodnost zdrojů, a to nejen na úrovni faktografické, ale i v rovině subjektivní zkušenosti. Na veškeré autobiografické prameny měla zcela zásadní vliv doba, která uplynula od prožívaných událostí, a autocenzura, jejíž podoba se odvíjela od toho, zda byl text určen pro užší nebo širší okruh čtenářů. Zvláště v případě vzpomínek pak i prostředí a doba, ve které text vznikl, a v neposlední řadě literární sloh a čtivost.

Ve svém výzkumu jsem nechtěl preferovat konkrétní pluk,³³ ale do jisté míry nahodilým výběrem pramenů jsem se naopak snažil mezi nimi vytvořit reprezentativní průřez.³⁴ Celkem se mi podařilo pro mou práci shromáždit vzorek více než 40 deníků, vzpomínek nebo korespondenčních konvolutů, jejichž velikost osciluje od několika korespondenčních lístků až po vícedílné rukopisné svazky.³⁵ Asi polovina vybraných dokumentů pocházela od mužů, kteří alespoň krátký čas sloužili na frontě jako pěšáci. V tomto ohledu je potřeba podotknout, že při náhodném výběru je pravděpodobnost, že narazíme na frontového vojáka rakousko-uherské armády, poměrně malá. Největší jistotu v tomto ohledu skýtají paradoxně vzpomínky legionářů, kteří při své cestě „na druhou stranu“ unikli frontovému nasazení v rakousko-uherském stejnokroji jen málokdy. Ve svém výzkumu se zaměřuji především na zkušenost mužstva a poddůstojníků, z toho důvodu jsem se při výběru snažil preferovat právě tyto stavovské skupiny, navzdory tomu tvoří nižší důstojníci ve výsledku asi pětinu vybraného referenčního materiálu. Navzdory snaze zachytit i jejich pohled není ve vzorku zastoupen nikdo z obávaných „feláků“,³⁶ což možná samo o sobě vypovídá o každodennosti tohoto „základního kamene armády“.

Autoři jednotlivých zkoumaných pramenů byli po dokončení svého výcviku u náhradního tělesa³⁷ zasazeni konkrétně na ruské, srbské, italské a albánské frontě, přičemž někteří z nich postupně vystřídal i dvě nebo dokonce tři bojiště. Z hlediska

kresby z první světové války. Hradec Králové: Kruh, 1986.

³³ Mezi všemi dokumenty je nejpočetněji zastoupen zřejmě c. a k. pěší pluk č. 28 doplňovaný z Prahy, z použitých pramenů viz LIRŠ, Ferdinand. *S osmadvacátníky za světové války*. Praha: 1936; NEUMANN, Stanislav Kostka. *Elbasan: Válečné vzpomínky*. Praha: 1922; NEUMANN, Stanislav Kostka. *Bragožda a jiné válečné vzpomínky*. Praha: 1928; VHÚ Praha, podsbírka Varia: BRDA, Jaroslav. *Vzpomínky z války*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-5535; Soukromý archiv Otakara Brychty: KOUDELKA, Ladislav. Válečná korespondence.

³⁴ Obdobný způsob výběru zvolil pro svou práci o genderu a maskulinitě za první světové války například Jiří Hutečka, viz HUTEČKA, *Muži proti ohni*.

³⁵ Do tohoto výčtu nepočítám autobiografické romány.

³⁶ Feldwebel – šikovatel.

³⁷ Dobové české prameny používají pro náhradní těleso hovorový termín „kádř“ (z něm. *Ersatzkörper*). Oficiální názvy náhradních těles jednotlivých druhů zbraní mají různá označení, nejčastěji se v textu hovoří o náhradních praporech pěších pluků c. a k. armády či c. k. zeměbrany. Posádkové město náhradního tělesa se nacházelo v Zápolí.

zásobování se přitom strava na jednotlivých bojištích někdy i podstatně lišila v závislosti na možnostech vytěžení etapního prostoru.

Území ovládané Rakousko-Uherskem se v době války dělilo na pole (*Armeebereich*) a zápolí (*Hinterland*).³⁸ Pole představovalo část vlastního území podřízené hlavnímu veliteli armády, který je dále rozdělil mezi jednotlivé armády. V průběhu první světové války mělo zpravidla hloubku v řádu mnoha desítek kilometrů. Pole se dále dělilo na operační pásmo (*Operationsbereich*) a na etapu (*Etappenbereich*).³⁹ Operační pásmo představovalo přední část pole podřízenou velitelům vyšších jednotek, které zde byly zasazeny do boje, lze ho dále rozdělit na samotnou bitevní oblast (*Truppenbereich*) a oblast trénu (*Trainbereich*), který sloužil i jako hospodářské a rekreační zázemí bojových jednotek. Etapa byla zbývající část pole, v níž byly umístěny útvary služeb armády a probíhalo zde i docvičení nově příchozích pochodových formací (*Marschformationen*), které zde čekaly na své definitivní zařazení, či spíše rozdělení, do sestavy armády.⁴⁰ Kromě toho patřil do kompetence armády zpravidla i výkon moci na okupovaném území cizích států. Vojáci mezi těmito prostory sami zpravidla příliš nerozlišují a správná identifikace je zpravidla možná pouze na základě širšího kontextu. Jako největší úskalí se v tomto ohledu ukázala praktická neexistence vyřčené hranice mezi zápolním, etapním a operačním prostorem.

Moje studie se snaží zachytit především subjektivní pohled vojáka, z toho důvodu zde nalezneme širší souvislost s hospodářskou situací nebo organizací intendantní služby jen v o málo rozšířenější podobě, než ji vnímal samotný voják. Stejně tak se nevěnuje dodávkám píce pro zvířata, ačkoli jsou v materiálech intendantní služby zpravidla uváděny společně s náležitostmi vojáků. Případného zájemce v této věci tak musím odkázat na některého ze shora uvedených autorů.

³⁸ Dobové prameny osobní povahy označují zápolí zpravidla termínem „zázemí“.

³⁹ V textu používám i obecnější výraz týl.

⁴⁰ SCHMID, Hugo. *Heerwesen. 2. Teil. Österreich Ungarn*. Wien: Schmid, 1916. s. 137. K překladu terminologie jsem použil služební knihu *P – I – 3: Cvičební řád pro pěchotu: Polní výcvik*. Praha: MNO, 1937. s. 17-18.

1. První světová válka a psychologie jídla

Přijímání kalorií patří k existenčnímu základu lidských potřeb.⁴¹ Podle amerického antropologa Sidneyho Mintze není „žádný jiný zásadní aspekt našeho chování s výjimkou sexuality v myšlenkách tak zastoupený, jako jídlo.“⁴² Jeho kolegyně Alexandra W. Logue udává, že průměrný člověk stráví myšlenkami na jídlo denně 4 hodiny a 33 minut, tedy více než myšlenkami na sex nebo cokoli jiného.⁴³ Claude Lévi-Strauss zase zdůrazňuje sociální aspekty stravování a vaření potravin identifikuje jako demarkační linii mezi přírodou a kulturou.⁴⁴

Stravování představuje komplexní vztah mezi fyzickou a psychologickou potřebou, pokud připustíme, že lidé konzumují potraviny stejně tak myšlenkami, jako ústy a trávicím ústrojím, může se stát jídlo i ukazatelem rozdílů mezi dvěma světy, například právě mezi světem civilním a vojenským.⁴⁵ I pokud armáda dokázala v minulosti splnit své závazky a dodat vojákům jídlo, stále zde byl rozdíl oproti předválečné stravě a tomu, co vojáci chtěli a co byli zvyklí jíst.

Stejně důležité bylo i okolní prostředí. Tukové vrstvy pod pokožkou v chladných krajinách poskytují určitou ochranu před drsným podnebím, zatímco v sálajícím vedru se stávají utrpením.⁴⁶ Jídlo však nemá vliv jen pro svou objektivní závažnost, ale i s ohledem na naše vztahy a jejich hodnocení.⁴⁷

V podmínkách bojiště se přístup ke zdrojům stával i ukazatelem moci a prestiže. Tato moc se mohla přenést až do podoby mrhání, kdy potraviny byly spotřebovávány zdánlivě bezúčelně jen k potvrzení sociálního statusu.⁴⁸ Polní kurát Stanislav Suda si například poznamenal událost, kdy se předkládané jídlo stalo předmětem trumfování mezi důstojnickým sborem dvou pluků během novoroční hostiny.⁴⁹ Velký apetit, schopnost

⁴¹ MCLEOD, Saul. *Maslow's Hierarchy of Needs* [online]. 2016 [cit. 2017-07-15]. Dostupné z: <https://www.simplypsychology.org/maslow.html>.

⁴² MINTZ, Sidney. *Tasting Food, Tasting Freedom. Excursions into Eating, Culture and the Past*. Boston: Beacon Press, 1996. s. 8. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 2.

⁴³ LOGUE, Alexander W. *The Psychology of Eating and Drinking*. New York: Brunner-Routledge, 2004. s. 1. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 19.

⁴⁴ LÉVI-STRAUSS, Claude. *The Origin of Table Manners*. Londýn: 1978. s. 507. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 10.

⁴⁵ BEARDSWORTH, Alan; KEIL, Teresa. *Sociology on the Menu. An Invitation to the Study of Food and Society*. London: 1997. s. 52. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 2.

⁴⁶ Srovnej např. „Úpalné vedro sálá skrze řídké koruny pinií, které neskýtají téměř stínu, a horký vzduch voní pryskyřicí. (...) Je hovězí polévka a v ní maso, ale valné chuti k jídlu není. Mnohý sní několik lžic a ostatní vztekly vychrstne i s masem do křoví; raději si ještě chvíli lehne a zakouří, aby zahnal žízeň.“ Viz BRDA. II. díl. s. 155.

⁴⁷ FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 58–59.

⁴⁸ Srovnej CANETTI, *Masa a moc*, s. 297.

⁴⁹ SUDA, Stanislav. *Deník z Velké války: svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917*. Brno: Extra Publishing, 2015. s. 78.

konzumovat více než ostatní nebo mít k tomu alespoň příležitost, se v očích některých mužů stává skutečným symbolem mužnosti.⁵⁰

Skromnost není na místě, prázdný žaludek se stává znakem podřízeného postavení a závislosti. Hlad činí člověka závislým na tom, kdo mu může poskytnout potravu, a je často mocnější než touha po svobodě. Je prostředkem, kterým lze násilně ovládnout člověka, skupinu lidí i celé národy.⁵¹

Individuální síla vůle a morálka skupiny mohou zabránit větším poruchám v chování. Ačkoli při dlouhodobém hladovění chátrají všichni lidé po tělesné stránce zhruba stejně, provázející změny v chování jsou individuální, v závislosti na osobnosti daného člověka.⁵² Jídlo a přístup k němu působí nejen na emocionální složku, ale spolupodílí se i na utváření myšlení a jednání člověka. Jako takové je schopno dokonale ovlivňovat naše celkové duševní rozpoložení.⁵³

⁵⁰ Srovnej KŘÍŽ, Adam. *Deník legionáře Adama Kříže: starodružiník pod prvním praporem*. Praha: ČSOL, 2014, s. 96.

⁵¹ FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 19.

⁵² FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 19.

⁵³ FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 150.

2. Česká společnost a strava na začátku 20. století

Stejně jako ostatní země kontinentální Evropy, i Rakousko-Uhersko spoléhalo v předvečer první světové války na mobilizaci záložníků – civilistů. Lze proto předpokládat, že předválečná civilní zkušenost se stala i faktorem formujícím vztah mobilizovaných mužů k armádnímu stravování. Ačkoli generalizace široce rozvrstvené společnosti s sebou vždy přináší i riziko větší či menší míry zkreslení, pokusím se na následujících řádcích o stručnou rekapitulaci údajů, které by mohly být pro další výzkum relevantní.

2.1 Z jakého prostředí „český voják“ pocházel?

Vývoj českých zemí v 19. století v mnohém odpovídal jejich zeměpisné poloze ve středu Evropy, tedy uprostřed tzv. *West-Ost-Gefälle*, pomyslné kaskády obecné kulturní vyspělosti, klesající od západu na východ Evropy.⁵⁴ Jednotlivé vrstvy společnosti představovaly rozmanitou a poměrně nesourodou skupinu. Velké rozdíly se vytvářely nejen na základě národnostního nebo třídního klíče, ale i mezi jednotlivými regiony. Na jedné straně stály pomalu se rozvíjející nebo stagnující regiony, kde se teprve v poslední čtvrtině 19. století venkovská chudina vymanila z archaických vzorců chování, na straně druhé stála dynamicky se rozvíjející průmyslová města nebo velká správní střediska, která se stávala centry dynamického pokroku.⁵⁵

Podle posledního předválečného sčítání obyvatelstva měly v roce 1910 Čechy 6 712 944 obyvatel, Morava 2 604 857 a Slezsko 741 456 obyvatel.⁵⁶ Češtinu jako obcovací jazyk udalo při sčítání asi 63 % obyvatel. Podíl horních, středních a nižších vrstev, definovaných v podstatě sociální pozicí a majetkem, byl dlouhodobě stabilní a jednalo se přibližně o 0,5 až 1 %, asi 15 až 20 % a asi 79 až 84 % populace.⁵⁷

Ve městech, městysech a jejich předměstích žilo v roce 1910 44,8 % populace českých zemí.⁵⁸ V kontextu každodennosti je však třeba zmínit, že některá města stále vykazovala nezanedbatelný podíl zemědělského obyvatelstva, čemuž odpovídají vysoké stavy zemědělského zvířectva. Například ve Žďáru nad Sázavou bylo ještě v roce 1900 registrováno 720 kusů hovězího dobytka, v Přerově 439, ve Vlašimi 483 atd.⁵⁹ S ohledem

⁵⁴ MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1780-1914*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2002. s. 35.

⁵⁵ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 68, 412.

⁵⁶ ŠEDIVÝ, Ivan. *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha: NLN, 2001. s. 39.

⁵⁷ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 131, 213.

⁵⁸ KLUFOVÁ, Renata. *Demografický vývoj a typologie českého venkova v kontextu prostorových souvislostí*. Praha: Wolters Kluwer, 2015. s. 94.

⁵⁹ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 72.

na vysokou míru přistěhovalectví z venkova do měst lze také předpokládat, že první generace přistěhovalců zachovávaly alespoň část svých životních vzorců.

Z hlediska sociální struktury vykazovalo německé i české obyvatelstvo obdobné složení. Počet osob zaměstnaných v průmyslu se většinou udává kolem 35–40 %, počet osob pracujících v zemědělství je uváděn jen o málo vyšší.⁶⁰ Tato čísla by české země stavěla na roveň vyspělých západoevropských zemí. Nelze však klást rovnítko mezi lidmi zaměstnanými v průmyslu a městským továrním dělnictvem, neboť jak upozornila Jana Machačová a Jiří Matějček, mezi osoby zaměstnané v průmyslu jsou započítáni i domácí malovýrobci, kteří například v textilním průmyslu tvořili v roce 1900 až 40 % všech zaměstnanců.⁶¹ Tyto osoby svým životním standardem můžeme zařadit spíše mezi obyvatelstvo venkovské. Stejně tak nejpočetnější složku střední třídy představovali v roce 1900 sedláci, kteří tvořili až 10 % celkové populace.⁶²

První světová válka zastihla české země v okamžiku, kdy se společnost teprve měnila z agrárně průmyslové v průmyslově agrární.⁶³ Tento stav se musel odrazit i na složení jednotlivých pluků doplňovaných z českých zemí, ve kterých si konzervativní venkovské obyvatelstvo udržovalo mírnou převahu.⁶⁴ Lze však předpokládat, že tento stav se v průběhu války na nejnižších příčkách armádní hierarchie ještě prohluboval, když docházelo k reklamaci dělníků pro potřeby válečného průmyslu.

2.2 Domácí strava na začátku 20. století

Strava jednotlivých společenských vrstev na počátku 20. století se v minulosti stala námětem řady studií či monografií. Denní příjem středních měšťanských a venkovských vrstev se pohyboval v rozmezí asi 3000–3500 kalorií na den, přičemž za ideální denní dávku potřebnou pro manuálně pracující dělníky se na počátku století považovala hodnota asi 2400–2700 kalorií.⁶⁵ S těmito poměrně optimistickými hodnotami však kontrastuje realita nejnižších tříd, u kterých mohla denní kalorická dávka klesnout až na pouhých 600–700 kalorií.⁶⁶ Balancování na křehké hranici mezi relativním dostatkem a bídou mohla

⁶⁰ ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka*, s. 40; srovnej např. SVOBODOVÁ, Hana. Historie průmyslové výroby na území ČR do roku 1989. In: *Výbrané kapitoly ze socioekonomické geografie České republiky* [online]. [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pedf/js13/geograf/web/pages/05-prumysl-podnikani.html>

⁶¹ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 75, 143–144, 412.

⁶² MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 216.

⁶³ MACHAČOVÁ – MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 26.

⁶⁴ Předválečná statistika brančů dle profese viz *Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910*. Wien: 1911. s. 40–42.

⁶⁵ KUČERA, *Život na příděl*, s. 29; LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 127.

⁶⁶ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 127.

ovlivnit celá řada faktorů, například dlouhodobé onemocnění otce rodiny nebo narození dalšího dítěte.⁶⁷

Výše kalorické dávky však nesouvisela jen se sociální vrstvou, ale odvíjela se i od hierarchického uspořádání rodiny. Nejvíce jídla měl tradičně muž, zatímco na ženu a děti připadalo jídla méně. To bylo zvláště patrné u městských a především dělnických rodin, které byly na mzdě a tedy i zdraví muže existenčně přímo závislé, zatímco u venkovských rodin, kde živobytí záviselo na práci každého jednotlivého člena rodiny, bylo rozdělení stravy rovnoměrnější. V porovnání s městským prostředím vykazovala venkovská strava větší výkyvy v kvalitě i kvantitě v závislosti na ročním období a polních pracích. Zatímco v zimních měsících se strava mohla v chudších chalupách redukovat na jednotvárné zelí a brambory, podávané dvakrát až třikrát denně, v období zvýšené pracovní zátěže, jako byly například žně, se jedlo i pětkrát denně a na stole nechyběly buchty, pivo a jiné atraktivní pokrmy.⁶⁸

Zatímco výpočet a význam kalorií byl na počátku 20. století již všeobecně znám, vitamíny byly v této době teprve popsány a jejich význam pro vyváženou stravu zůstával ještě po celé období 1. světové války marginalizován. S výjimkou všeobecně rozšířeného zelí, které bylo hlavním zdrojem vitamínu C, tvořila sezónní zelenina jen okrajovou složku stravy a kvůli používanému hnojivu byla navíc spojována s průjmy a jinými bakteriologickými problémy. Větší výběr zeleniny byl paradoxně ve městech, zatímco venkov se omezoval zpravidla jen na dva až tři v regionu rozšířené druhy.⁶⁹ Relativně běžné však byly některé druhy zeleniny a koření používané v omáčkách, ty se však konzumovaly prakticky výhradně po tepelné úpravě. Větší popularitě se zřejmě těšilo ovoce, které však bylo pokládáno spíše za pamlsek.⁷⁰

U nižších vrstev závislých na týdenní mzdě kolísala kvalita jídla v závislosti na dni výplaty. Nejlepší jídlo bývalo teoreticky v neděli, kdy se i v dělnických rodinách podávalo k obědu maso a někdy i moučník. To hrálo v kultuře dělnické třídy velkou roli a umožnilo i obyčejným lidem cítit se alespoň jeden den v týdnu jako střední třída. Totéž lze říci

⁶⁷ Dnes OSN definuje minimální dávku jako hodnotu 1800 kalorií na den, přičemž průměrný Čech má denní přísun ve výši 3320 kalorií. Viz *Food and Agriculture Organization of the United Nations* [online]. [cit. 2015-07-10]. Dostupné z:

http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/documents/food_security_statistics/FoodConsumptionNutrients_en.xls

⁶⁸ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 410.

⁶⁹ Všeobecně rozšířené zelí doplňovala na začátku století především mnohem méně pěstovaná mrkev, dále následoval hlávkový salát a v úrodných oblastech byla oblíbená i okurka, která naložená v láku platila za pamlsek, viz ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 370.

⁷⁰ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 129; srovnej DUFFETT, *Stomach for fighting*, 2012. s. 49.

o svátečních jídlech, kdy se zvláště děti z celého svátku těšily nejvíc na jídlo.⁷¹ Kromě neděle a svátků, k nimž se váží tradiční pokrmy, byla zvláště v chudších venkovských rodinách strava relativně omezená a konzervativní. Její základ tvořil stále chléb, který se jako příkrm konzumoval minimálně jednou denně, stačilo však málo, aby jeho spotřeba stoupala na úkor jiné hodnotnější stravy. Zatímco v chudších regionech byl stále rozšířen tmavý žitný chléb, v bohatších regionech už převládal bílý pšeničný, jehož konzumace představovala prestižní záležitost, ačkoli kalorické hodnoty tmavého chleba nedosahoval. Městské prostředí, ve kterém se mísila kuchyně jednotlivých regionů, a kde trhy nabízely širší výběr surovin, mohlo být v tomto ohledu poněkud pestřejší.

Den začínal zpravidla snídaní, kterou tvořila nejčastěji kávovina⁷² s chlebem, ta v poslední čtvrtině 19. století vytlačila předtím všeobecně rozšířené polévky. V lidových vrstvách byla rozšířena především kávovina vyrobená z pražených obilovin doplněná příměsí z cikorky.⁷³ Pravá zrnková káva byla drahá a pravidelně se konzumovala jen v lépe situovaných vrstvách nebo o svátcích. Půllitrový hrnek kávoviny obsahoval asi 1/8 l plnotučného mléka a nejméně 4 dkg cukru. Chléb se ještě na začátku 20. století do kávoviny lámal a jedl se lžící. Taková snídaně měla hodnotu zhruba 500–1200 kalorií.⁷⁴ Čas mezi snídaní a obědem mohla v méně početných bohatších vrstvách vyplnit ještě svačina, ale většina populace se zřejmě obešla bez ní, případně ji zastoupil jen krajíc chleba, málokdy namazaný.⁷⁵

Hlavní jídlo dne představoval oběd, který se výrazně lišil v závislosti na regionu, společenském postavení, příjmech a v případě domácí stravy i kuchařských schopnostech hospodyně. Základem byly polévky, kterých existovalo velké množství druhů, zmínit lze například bramborovou, luštěninovou z hrachu nebo čočky, úkrop z česneku, kmínovou, chlebovou, zelnou, houbovou, panádlovou ze starého pečiva nebo především v Němci obývaných pohraničních oblastech i ovocnou polévkou.⁷⁶ Polévka se nejedla samotná, ale obvykle s chlebem nebo bramborem. Druhé jídlo tvořil zpravidla samotný příkrm a byl opět založen především na bramborech vařených a maštěných na několikero způsobů, případně řepě nebo v menší míře na luštěninách. Rozšířené však byly i pokrmy z mouky a rýže, kterých směrem k bohatším regionům přibývalo na úkor brambor a červené řepy. Příkrm byl doplněn většinou jen omáčkou, chlebem nebo zelím.

⁷¹ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 201; srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 54.

⁷² Náhražka kávy bez obsahu kofeinu.

⁷³ Pražený kořen čekanky.

⁷⁴ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 409; KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 201.

⁷⁵ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 202.

⁷⁶ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 202.

Maso si každý den mohli k obědu dopřát jen měšťané a část sedláků. V početných nižších vrstvách se maso vařilo zpravidla jen v neděli a ve všední dny si ho vzácně dopřáli jen výdělečně činní členové rodiny, občas si však taková rodina v týdnu přilepšila nákupem vnitřností nebo krve.⁷⁷ Na trhu byla dostupná široká škála druhů masa různé kvality, nejrozšířenější bylo vepřové, které tvořilo asi polovinu celkové spotřeby, s citelným odstupem následovalo převážně v městském prostředí konzumované hovězí a oblíbené bylo i skopové nebo ryby, od 80. let 19. století se šířilo i maso koňské.⁷⁸ Jako postní den se na počátku 20. století stále dodržoval pátek, kdy se ve většině rodin tradičně připravovalo některé ze sladkých moučných jídel.

Obědy sestávající z polévky i příkrmu však nebyly pravidlem ve všech rodinách. Mnohdy musela stačit pouze polévka nebo kávoovina s chlebem a nejnižším vrstvám bylo vnuceno nedobrovolné vegetariánství.⁷⁹

Večeře se u nižších vrstev nejčastěji odbyla zbytkem od oběda nebo další polévkou či kávovinou. Občas se objevily brambory, salát nebo chléb se sýrem. Stejně jako v případě oběda platí, že nejlepší večeře bývala v neděli po výplatě, kdy si v dělnických rodinách dopřáli maso nejen k obědu, ale ve formě uzeniny často i k večeři.⁸⁰

Významným kalorickým doplňkem byly i nápoje, kromě různých moštů to v Čechách bylo především pivo, jež mělo pověst posilujícího nápoje a ještě začátkem století jej konzumovaly i děti, na Moravě mělo obdobnou roli víno.⁸¹ Kořalka v malém množství byla lidovými vrstvami stále vnímána jako lék a ještě koncem 19. století se někdy podávala s chlebem jako snídaně nebo svačina, a to i dětem.⁸² Ačkoli se v průběhu 19. století objevila i první abstinenční hnutí, vnímání alkoholických nápojů jako čehosi posilujícího se ve vojenském prostředí odráželo ještě dlouho po skončení 1. světové války. Naproti tomu povědomí o pitném režimu bylo jen mlhavé, nadměrná spotřeba tekutin se považovala za škodlivou, vodovodní kanalizace s pitnou vodou se začala objevovat až na konci 19. století a nepřevařená studniční voda představovala potenciální zdravotní riziko.⁸³

⁷⁷ V roce 1936 byla průměrná roční spotřeba masa 38 kg na osobu, dnes se roční evropský průměr pohybuje kolem 90 kg, konkrétně v ČR spotřeba masa od roku 1990 klesla a v roce 2011 to bylo asi 78,6 kg na osobu, viz *Spotřeba masa v ČR* [online]. [cit. 2017-09-10]. Dostupné z: <http://www.agropress.cz/spotreba-masa-v-cr/>; srovnej též SLANINA, *Stravování zemědělců*.

⁷⁸ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 385.

⁷⁹ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 203.

⁸⁰ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 204.

⁸¹ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 125; KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 204.

⁸² LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 126; ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 320.

⁸³ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 124.

Protože na dětské a dospívající členy rodiny připadalo znatelně méně kalorií, než pro pracujícího muže, byly děti od útlého věku zvyklé shánět pro sebe nějaké jídlo na přilepšenou. Rychle si například zmapovaly místa, kde bylo možné získat přezrálé ovoce z trhu a neobvyklé nebylo ani žebrání. Pro venkovské děti pak skýtal atraktivní možnost přilepšení například sběr divoce rostoucích plodin, polní pych a zvláště u chlapců lov drobných zvířat jako ptáků, raků nebo žab.⁸⁴ Pro studium frontové každodennosti je zajímavé zmínit i výsledky výzkumu anglických badatelů, které upozorňují na rozdíly v nakládání s jídlem u dětí z různých sociálních vrstev. Zatímco pro děti z chudých rodin představovalo získané jídlo ryze soukromou záležitost, bohatší děti byly ochotnější sdílet vlastní jídlo s kamarády.⁸⁵

Nejrozšířenější potravinou v širokých vrstvách byl chléb, který se konzumoval několikrát denně jako příkrm a v jednotlivých vrstvách představoval 35–50 % denního přísunu kalorií, s odstupem následovaly brambory a v některých regionech řepa.⁸⁶ Nejkoncentrovanější zdroj kalorií představuje tuk, kterého sice bylo obecně málo, ale jeho význam pro stravu byl téměř mystický a tvořil ceněný doplněk k sacharidům, tvořícím většinu stravy.⁸⁷ Dominantním zdrojem tuku bylo na venkově zejména mléko a mléčné výrobky.⁸⁸ Hlavní zdroj vitamínů představovalo především hojně konzumované zelí.

2.3 Veřejné stravování a intimita jídla

Zatímco kalorická hodnota potravin představuje alespoň částečně měřitelnou veličinu, další aspekty stravování lze uchopit o poznání obtížněji. Společné hospodaření s potravinami představovalo jeden ze základních kamenů fungování rodiny a vytvářelo zvláštní pouto mezi jejími jednotlivými členy. Podle Rachel Duffet tak v sobě skrývalo jistou intimitu, která na první pohled stála v ostrém kontrastu k hromadnému stravování v armádě.⁸⁹

Většina příslušníků nižších společenských vrstev se z ekonomických důvodů stravovala doma, motivem však byla též preference známých pokrmů, na něž byli zvyklí. Příprava domácího jídla navíc měla zvláštní význam pro ženu. Podle Mileny Lenderové byla domácí kuchyně místem, „v němž bylo možno manifestovat vlastnosti, které k dobovému konstruktu feminity patřily: pečlivost, starostlivost, obětavost, smysl pro

⁸⁴ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 60.

⁸⁵ srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 55.

⁸⁶ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 322.

⁸⁷ srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 52.

⁸⁸ V roce 1928 bylo v Čechách 102,6 a na Moravě 129,2 koz na 1000 obyvatel, viz ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 158.

⁸⁹ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 59.

čistotu. Žena zde vařila pro své bližní, kteří domácí kuchyni dávali jednoznačně přednost.⁹⁰ Je pravděpodobné, že podobné asociace mohlo jídlo vyvolávat i u mužů, pro něž bylo připravené.⁹¹ Když byla žena zaměstnaná a nemohla jídlo připravit dopoledne, navařila oběd už ráno nebo předcházející den. Tak to fungovalo i v případech, kdy muži neměli možnost chodit o polední přestávce domů a jídlo si museli nosit na pracoviště s sebou a jíst ho studené, případně ho doplnit alespoň o teplou kávovinu z kantýny, která podle dobové představy vytvořila ze studeného jídla plnohodnotný oběd.⁹² Na venkově měla žena větší množství povinností než ženy ve městech, což se projevilo i na obecně jednodušších jídlech, které měly pomoci uspořit čas, avšak i zde lze předpokládat zvláštní citový význam domácí stravy, ač se v tomto případě jednalo spíše o společenství lidí usedajících k jednomu stolu.

Mladí dělníci bez rodin, studenti a jiné osoby bez možnosti stravování doma se ve větších městech mohli stravovat u pouličních prodavačů, kterých v několika kategoriích existovala celá řada. Jejich nabídka obsahovala širokou škálu pokrmů od polévky s chlebem přes preclíky a sardinky až po teplé uzeniny. Časté však byly prohřešky proti hygieně a u některých prodejců i podřadná kvalita surovin. Koupě hotového jídla tak v sobě skrývala nejistotu ohledně kvality získaného pokrmu.⁹³ Alternativou bylo též stravování u soukromých osob, které si takovým vyvařováním přivydělávaly a oběd na pracoviště rovnou donesly.⁹⁴ V souvislosti s pozdějším armádním stravováním je jako zajímavost vhodné zmínit, že právě u pouličního stravování se mohli strávnicki z nižších tříd poprvé setkat s fenoménem jídla připraveného mužem.⁹⁵

Podle současného stavu výzkumu lze předpokládat, že tento model stravování byl běžný v celé Evropě. Při tehdejších nízkých mzdách byla potřeba pořizovat stravu co nejlevněji, aby mohly být uhrazeny i ostatní životní potřeby, případně náklady spojené s reprezentací.⁹⁶ Restaurace a hostince nabízející hotová jídla byly v českých městech na přelomu století relativně běžné, ale jejich výskyt byl vázán převážně až na střední vrstvy, nebo skupiny obyvatel, které se jako střední vrstva snažily sebezprezentovat.⁹⁷ Klientelu

⁹⁰ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 137.

⁹¹ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 192; srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 52.

⁹² Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 53.

⁹³ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 137.

⁹⁴ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 195.

⁹⁵ Srovnej KŘÍŽ, Adam. *Deník legionáře Adama Kříže: starodružiník pod prvním praporem*. Praha: ČsOL, 2014. s. 162.

⁹⁶ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 194-195, LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 137; srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 52.

⁹⁷ Na konci 19. století vycházelo ve městech jedno pohostinské zařízení na cca 200 lidí, viz LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 140.

takových hostinců tvořili např. svobodní řemeslníci, nižší úředníci nebo lékaři, zámožnější mohli navštěvovat i restaurace, jejichž zázemí poskytovalo ještě sofistikovanější služby.⁹⁸ Muži z nižších tříd chodili do hostinců převážně jen na pivo a jedli doma.

Místem, kde se i nižší vrstvy mohly pravidelně setkat s hromadným stravováním, však byly tovární vyvařovny, kuchyně dělnických spolků, polévkové ústavy ve školách apod. Zapomenout nelze ani na chudinské kuchyně, v nichž byly pokrmy poskytovány buď zdarma, nebo za nízký poplatek jen vybraným nejchudším rodinám, vdovám a sirotkům.⁹⁹ Instituce hromadného stravování se však až do počátku 1. světové války těšily jen omezenému zájmu. S ohledem na zřejmou souvislost mezi způsobem stravování a společenským zařazením lze předpokládat, že návštěva chudinské vyvařovny musela na některé strávníky působit až ponižujícím dojmem.¹⁰⁰

Zcela jinou zkušenost s hromadným stravováním měli na venkově, kde zvláště ve větších usedlostech, jako byly statky a mlýny, žila pohromadě větší skupina lidí bez vzájemných příbuzenských vazeb. Tato společnost se zvětšovala ještě v době sezónních prací, kdy např. ženci na statku vypomáhající brali s sebou na oběd celou rodinu, takže společného obědu se mohlo lehce zúčastnit i několik desítek lidí. Standardem stolování zde byla velká mísa položená doprostřed stolu, z níž si mohl každý nabrat podle libosti, aby hospodáře nepomluvili pro lakotu.¹⁰¹

2.4 Kultura stolování

Jedním ze zdánlivých šoků, který museli někteří branci zvláště ze střední třídy při vstupu do armády překonávat, byla poměrně nízká úroveň stolování. Stolovací návyky prošly v průběhu 18. a 19. století ve všech vrstvách společnosti překotným vývojem, ačkoli u nižších tříd se změny projevovaly pomaleji.

Zatímco v aristokratických, měšťanských a venkovských vrstvách bylo běžné vlastnit jídelní stoly, ke kterým alespoň o svátcích a nedělích mohla zasednout ke společnému jídlu celá rodina, nájemníci městských činžovních domů se museli s ohledem na omezený bytový prostor spokojit s podstatně menším množstvím nábytku. Pokud taková rodina byla početnější, zabrali místo u stolu rodiče a děti jedly ve stoje nebo se posadily tam, kde zrovna bylo místo.¹⁰² Společné jídlo tak bylo v těchto vrstvách mnohem intenzivněji vnímáno jako nástroj k přežití, než jako požitek. Tato zkušenost jistě

⁹⁸ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 138.

⁹⁹ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 199.

¹⁰⁰ KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 196-197, srovnej KUČERA, *Život na příděl*, s. 44.

¹⁰¹ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 208.

¹⁰² KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 174.

připravovala městské brance na realitu kasárenského stravování lépe, než stravování u společného stolu. V kontrastu s tím představovala okázalá jídelní tabule další znak, jenž odlišoval buržoazii od nedostatečně živeného městského proletariátu, respektive důstojnický sbor od anonymní řady mužstva.¹⁰³

Dalším faktorem, který před 1. světovou válkou ovlivňoval kulturu stolování, se stal zvýšený zájem o hygienu v poslední čtvrtině 19. století. Důležitým činitelem se stalo především rozšiřování kuchyňského inventáře spojeného s individualizací stravovacích návyků. Vlastní příbor se v té době stal všeobecným standardem i během cestování, napříč společenskými vrstvami se objevuje ubrus, a změny doznaly i používané materiály. Dříve používaná keramika, kamenina, zdraví škodlivý cín a měď, případně stříbro, jsou rychle vytlačovány porcelánem, případně u hůře situovaných smaltem.¹⁰⁴

Jídelní servis, používaný zpočátku jen v aristokratických kruzích, pronikl v průběhu 19. století i mezi střední vrstvy, ačkoli s ohledem na konzistenci stravy nelze předpokládat, že by byl u všech rodin pravidelně používán. Naproti tomu v případě nižších tříd a zvláště na venkově stále zůstávala základní jídelní sadou univerzální miska nebo hluboký talíř, lžice a hrnek, což bylo způsobeno i nadprůměrným zastoupením polévek, kaší a omáček v lidové stravě. Pokud byla k omáčce či polévce příloha v podobě knedlíku nebo chleba, nebyla lžice nutně zapotřebí a strávníci si přílohu namáčeli ve společné míse. O příborový nůž se na venkově ve všední dny staral málokdo – každý nosil v kapse svůj vlastní „křivák“, zavírací kapesní nůž, kterým si v případě potřeby jídlo nejen porcoval, ale i napichoval a vkládal do úst.¹⁰⁵

¹⁰³ BURGUIÈRE. *Antropologie historique*, s. 148. Citováno dle LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 133.

¹⁰⁴ LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 133.

¹⁰⁵ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 398.

3. Vojáci a jejich jídlo

Josef Váchal popsal vojáky jako zatracence, „*modlíci se výhradně k teplu, chlebu a pohlaví*“.¹⁰⁶ Zatímco sexuální touha představuje individuální zbytnou potřebu a teplo ve smyslu osobního komfortu bylo závislé na místních sezónních podmínkách, jídlo představovalo hlavní neměnnou veličinu, na které závisela existence vojáka v poli. Tuto skutečnost vnímala nejen armáda, ale i rodiny odvedených mužů a civilní obyvatelstvo ve válkou postižených regionech a samozřejmě i samotní vojáci.

3.1 Původ potravin

Zásobování armády představovalo složitý problém, výdej náležitostí mohl být sice uspokojivý na papíře, ale ve válečném zmatku trpěli muži v předních liniích hladem i v době, kdy jídla byl alespoň teoreticky dostatek. Nemluvě o tom, že náročný pobyt vojáků v první linii vyžadoval i adekvátně zvýšený příjem kalorií. V žádné z armád účastníci se světové války se tak vojáci nespolehali pouze na „fasované“ dávky, ale měli celou síť dalších neoficiálních zdrojů.

Na následujících řádcích se pokusím představit hlavní zdroje potravin, kterými rakousko-uherská armáda disponovala. Lze říci, že na jedné straně stojí náležitosti vydávané armádou, na druhé pak potraviny získané vojáky soukromě z vlastní iniciativy. Mezi těmito dvěma póly pak stálo množství polooficiálních zdrojů, kam můžeme zařadit vlastní péči vypěstované plodiny, chov zvířat nebo potraviny ukořistěné nepříteli během vojenských operací. V dalším textu se zaměřím především na vojáky z řad mužstva a poddůstojnického sboru. Zejména nižší důstojníci se sice mnohdy stravovali doslova ze stejného kotle jako mužstvo a stejně jako oni neměli právě nadbytek, ale jejich možnosti stravování byly obecně na kvalitativně vyšší úrovni.¹⁰⁷

I) Armáda – Náležitosti vydávané armádou představovaly po celou dobu války základ vojenského stravování. Můžeme je dále rozdělit na potraviny přisunuté ze zápolí a ty, které byly zakoupeny nebo rekvírovány v etapě nebo prostoru vojenských operací. Zatímco s prvním způsobem se vojáci setkávali především na začátku války a na statických úsecích, druhý způsob byl zpočátku preferován během pohyblivé fáze války a od roku 1915 se v souvislosti s potravinovou krizí v zápolí začal preferovat všeobecně.

¹⁰⁶ VÁCHAL, Josef. *Malíř na frontě: Soča a Itálie 1917-18*. Praha: Paseka, 1996. s. 14.

¹⁰⁷ „*Můj »pucák« měl pro mne připravenou kávu. Byla horká horká, lahodně voněla, měl jsem jí plný esšálek. Byl jsem obvykle hodně vyhladovělý a přikusoval jsem k ní řádný krajíc chleba.*“ Viz LIRŠ, Ferdinand. *S osmaadvacátníky za světové války*. Praha: Rebec, 1936. s. 134; též ZÁRUBA, Josef. Ve víru světové vojny. In: *25 let*, s. 215.

Ačkoli výše vojenských náležitostí byla poměrně přesně určena, její dodržování se ukázalo jako nemožné. V praxi se tak vojáci mohli setkat s poměrně pestrou paletou jídel, která obsahovala jak lokální potraviny, tak aktuální nabídku nadúrody z neutrální Evropy nakoupenou rakouským erárem. V rámci konkrétní jednotky¹⁰⁸ dostávali muži vždy stejné jídlo, přičemž se často střídaly jen dvě až tři variace hlavního jídla mnoho dní až měsíců po sobě.¹⁰⁹

Skladba a množství vydávaných náležitostí závisely na mnoha faktorech a v průběhu války měly obecně stále se horšící tendenci. Zásadní roli hrála operační oblast nasazení, z které pocházela část rekvírovaných a na místě nakupovaných potravin. Zatímco na počátku války byla v důsledku válečných zmatků strava u týlových jednotek lepší než na frontě, s konsolidací poměrů se situace rychle změnila a od roku 1916 obcházel posádková města v zápolí hlad. Ve frontové oblasti měli vojáci nárok na zvláštní přiděly a lze říci, že na statických úsecích byla situace většinou až do poloviny roku 1917 relativně přijatelná. Pokud se objevily větší problémy, jednalo se zpravidla o selhání zásobování a distribuce. Někdy docházelo i k selhání důstojníků a účetních poddůstojníků, kteří zneužili svůj přístup k zásobám a vydávané jídlo kradli pro civilní trh, což ostatně činili i samotní vojáci, pokud k tomu měli příležitost.

Do této kategorie lze zařadit i jídlo, které mužstvo obdrželo v rámci různých svátků, ačkoli často pocházelo i od dobročinných organizací nebo ze soukromých zdrojů velících důstojníků. Ačkoli takové přídavky byly svým způsobem specifické, vojáci je zpravidla vnímali jako součást svých náležitostí a z jejich případné absence bývali zklamáni.

II) Blízké osoby – Odvedení do armády nebylo důvodem pro zpřetrhání sociálních a rodinných vazeb. Vzájemné kontakty pokračovali prostřednictvím korespondence, kromě toho po ní pošta umožňovala i přepravu cenných zásilek (*Wertsendung*) s váhou až do 5 kg, jejichž obsahem byly nejčastěji právě potraviny. Odesílateli byli především nejbližší rodinní příslušníci, tedy manželka nebo rodiče, vzácněji se lze setkat i s balíčky od vzdálenější rodiny nebo dokonce přátel, zaměstnavatele či ctitelky.

¹⁰⁸ Jednotku v tomto smyslu tvořili lidé, kteří byli stravováni z jedné polní kuchyně, v praxi se jednalo vždy o jednu setninu. Viz HAVEL – HODÍK – LANDA. *Vojenská kuchařka*, s. 138; srovnej též LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 223.

¹⁰⁹ Neplatí to vždy, například do vysokohorských pozic na italské frontě byly zásoby přepraveny již před příchodem zimy a kuchaři pak mohli vhodným střídáním připravovat relativně různorodý jídelníček. Viz Soukromý archiv ing. Klementa Valoucha, SCHMID, Ludvík. *Válečný deník ze světové války*. [nevydaný rukopis]. s. 24-44.

Potraviny doručené poštou mohly mít zásadní význam, když armádní strava byla nedostatečná nebo nepoživatelná (např. v důsledku onemocnění).¹¹⁰ Balíčky připravené milovanými osobami měly i skrytý emocionální význam, stávaly se hlavním tématem vzájemné korespondence a symbolem péče rodiny o svého člena na frontě. Jejich obsah se neomezoval jen na jídlo, žádanou komoditou bylo i spodní prádlo, svíčky nebo například šicí potřeby.

Balíčky se vesměs dařilo doručovat do týdne, přesto některé posílané potraviny utrpěly cestou na jakosti a trvanlivost, respektive užitná hodnota, byla důležitým kritériem jejich výběru. Ne všechny zásilky také našly svého adresáta, někdy byly cestou vykradeny, jindy byla pošta omezena váhovým limitem nebo se vojáci přestěhovali na nové působiště a balíček byl vrácen zpět. Vojáci si byli vědomi zatížení, které posílání balíčků znamenalo pro rodinu, a pokud získali dobré postavení, často žádali jejich zastavení.¹¹¹

Zatímco rodina se snažila připravit svým členům ve stejnokroji jejich oblíbené jídlo, zpět do zápolí putoval na ochutnání válečný komisárek nebo různé suvenýry.¹¹² V některých rodinách se dokonce směr balíčků obrátil a muži posílali přebytky potravin, které se jim podařilo v místě služby sehnat. Svým způsobem tak balíčky doručované poštou pomáhaly překlenout propast mezi frontou a domovem.¹¹³

Kromě poštovní pošty bylo možné i osobní předání, například během návštěvy příbuzných v kádrové posádce nebo během dovolené, z níž se zvláště vojáci z venkovských oblastí vraceli vybaveni zásobami na několik dní dopředu. Tyto případy však byly omezeny a většina mužů jich během války zažila jen několik.

III) Civilisté – Vztahy mezi vojáky a místním obyvatelstvem představovaly jeden ze základních prvků válečné zkušenosti. V centru vzájemné komunikace rezonovaly mnohdy potraviny; jejich nákupy, krádeže, sdílení v ubytovacích prostorech a především v počátku války i nezištné naturální dary.

Vztahy mezi civilisty a vojáky se lišily v závislosti konkrétním regionu a jejich koloběh se začal odvíjet ihned po překročení prahu kasáren. Deníky vojáků z prvních válečných let často zmiňují přihlížející obyvatelstvo, které vyjadřovalo solidaritu

¹¹⁰ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 197.

¹¹¹ „15. 3. 1916 Draze milovaná ženo a dítky! Balíček od maminky došel v pořádku, ale proč mi to posílá, vždyť mají sami málo. My tu hlad doposud nemáme, to spíš ho budete mít vy, jak jsem slyšel, jak vám to tam dopadá.“ Soukromý archiv rodiny Burianovy: BURIANOVÁ, Jitka, ed. Poštovní korespondence Tomáše Hrbka v době první světové války, [nevydaný rukopis], [dopis z 15. 3. 1916].

¹¹² „...na komisárek jsem nezapomněl abych Ti dal na košť neb já ho sám nejím ale podruhé ti pošlu kousek neb to stojí za to.“ Viz VHÚ Praha, podsbírka. Varia: NEUMAN, František. Válečná korespondence, i.č. XIII-11845/310, [dopis z 21. 4. 1915].

¹¹³ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 199.

s projíždějícími muži prostřednictvím potravinových darů. Tento zvyk se obzvlášť dlouho udržel v Uhrách, kde byla zásobovací situace podstatně lepší, než v ostatních částech monarchie. Souběžně s touto formou se však od začátku rozvíjel tržní obchodní vztah. Ten měl mnoho podob; kupovaly se služby v hostincích, samotné potraviny, ale i nezpracované suroviny včetně živých jatečných zvířat, jindy však vyhladovělé obyvatelstvo žebrale o jídlo u vojáků nebo se měnily domácí produkty za vojenskou stravu, čímž si obě strany vhodně zpestřily jídelníček.¹¹⁴ Pokud v první polovině války hrály svou roli peníze, v té druhé se aktéři stále častěji vraceli k osvědčenému směnnému obchodu. Přítomnost vojska zpravidla provázelo zvýšení cen potravin, mohly však nastat i paradoxní situace, kdy v důsledku konkurenčního boje mezi prodejci naopak ceny klesly.¹¹⁵ Jindy musel být prodej potravin vojákům zakázán z obavy, že ziskuchtivé obyvatelstvo prodá své vlastní zásoby a nebude schopné se samo uživit.¹¹⁶

Kromě přímého prodeje zákazníkům nakupovali u civilního obyvatelstva potraviny i správci vojenských kantýn (*Soldatenheim*). Ty vznikaly především v etapních městech, ale jsou doloženy i případy, kdy byly zřízeny přímo na frontové linii a zboží si zde mohli zakoupit i vojáci, kteří by se jinak do týlu nedostali.¹¹⁷

Další rovinu vztahů představuje nasazování vojáků na práce v zemědělství, jež trpělo velkým nedostatkem mužů, a proto do něj byli posíláni na pomoc vojáci. Armáda se tak zároveň zbavila povinnosti tyto muže živit v době, kdy jich nebylo zapotřebí na frontě. Zdá se, že pomoc v zemědělství patřila z hlediska stravování k nejšťastnějšímu období. Muži zde žili rozptýleni v jednotlivých hospodářstvích a stravovali se v rodinách, u kterých pracovali.¹¹⁸

Ne vždy byl vzájemný vztah jen venkovskou idylou. Průchod početného vojska krajem představoval v historii vždy hrozbu a nebylo tomu jinak ani za první světové války. Sběr ovoce rostoucího na veřejných i soukromých pozemcích se stal mezi vojáky prakticky sportem. Ještě horší byl úbytek hospodářských zvířat, která se na venkově ztrácela nejen v důsledku trapných omylů při vojenských cvičeních, ale především pytláckou aktivitou procházejících vojsk. Jindy neváhali vojáci v noci vlézt dokonce do stodol a sklepů

¹¹⁴ NEUMANN, *Elbasan*, s. 44.

¹¹⁵ NEUMANN, *Elbasan*, s. 134.

¹¹⁶ NEUMANN, *Elbasan*, s. 136; podobná omezení existovala i v jiných armádách, viz DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 219.

¹¹⁷ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 106.

¹¹⁸ Do roku 1917 muselo Rakousko-Uhersko poskytnout k trvalé či dočasné práci v zemědělství celkem 116 418 mužů. Viz JINDRA, Zdeněk. Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918. *Historická sociologie*. 2014, (2), s. 93–113.

a hledat ukryté zásoby. Pozice ozbrojených mužů dávala vojákům pocit síly a ani na pohled korektní prodej nebyl ze strany civilistů vždy zcela dobrovolný.¹¹⁹

Docházelo i k případům rabování, velká města vyklizená v důsledku vojenských operací se sice dařilo od rabování částečně chránit, ale narychlo evakuované vesnice se pro přicházející vojáky staly pravým Eldorádem. Výčitky při tom vojáky nemusely trápit, protože co nevzali, bylo většinou stejně odsouzeno k zániku.¹²⁰

IV) Vlastní činnost vojáků – Do této skupiny řadím ty potraviny, které dokázali vojáci vyprodukovat vlastní činností. Vzhledem k jejich omezeným možnostem se uvedená kategorie často překrývá s některou z výše uvedených. Patří sem především chov hospodářských zvířat a pěstování plodin, na hranici s výše uvedenými kategoriemi se dále nachází zpracovávání zakoupených produktů nebo potraviny získané od nepřátelských vojáků.

Statické úseky fronty přímo lákaly vojáky k tomu, aby zkusili okolní prostředí poněkud zkultivovat. Poměrně velkého rozšíření se dočkalo pěstování zemědělských plodin, což byla činnost, která vyžadovala spolupráci širšího kolektivu. Zakládány byly jak u náhradních těles, tak u jednotek v poli, v některých případech i přímo na frontě. K práci na nich byli určeni kromě vojáků i marodi, rekonvalescenti nebo váleční zajatci.¹²¹ Kromě plodin se chovala i zvířata, především králíci nebo slepice, které kromě masa mohly poskytovat především ceněná vejčička.¹²² Na frontě se pak zdrojem masa stávala i původně tažná zvířata, která padla za obět' příkrým horským stezkám nebo ostřelování.¹²³

Řada vojáků pocházejících z venkova byla zvyklá si od útlých let shánět i nějaké jídlo navíc v okolí svého bydliště a bylo jen přirozené, že na frontě se k tomuto způsobu přilepšení ráda vrátila. Přilepšení skýtaly jak divoce rostoucí plodiny, tak drobná zvířata přežívající v okolí. Takový způsob shánění potravin však představoval jen nepatrný doplněk k vydávaným nálezitostem a za normálních okolností měl mezi vojáky spíše sportovní charakter. Při dlouhodobém pobytu na jednom místě se navíc zdroje poměrně

¹¹⁹ Viz např. soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 4.

¹²⁰ Viz např. VHÚ Praha, podsbírka Varia: PAVLÍK, Richard. *Zápisky vojáka z I. světové války 1914-1918*, [nevydaný rukopis], i. č. XIII-6259. s. 90.

¹²¹ O pěstování plodin v blízkosti fronty viz SUDA, Stanislav. *Deník z Velké války: svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917*. Brno: Extra Publishing, 2015. s. 120.

¹²² Např. ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let*, s. 207; též VHÚ Praha, podsbírka Varia: BRDA, Jaroslav. *Vzpomínky z války*. I. díl, [nevydaný rukopis], i. č. XIII-5535. s. 174.

¹²³ Např. VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535. s. 208, srovnej též HAVEL – HODÍK – LANDA. *Vojenská kuchařka*, s. 26-27; HUNČOVSKÁ, Barbora. *Zvíře na bojišti I. světové války: koně a přepravní zvířata*. Praha, 2014. Bakalářská práce. Karlova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Ivan Šedivý. s. 64-69.

rychle vyčerpaly a sběr divoce rostoucích plodin v neznámém prostředí s sebou přinášel i reálné nebezpečí fatální záměny, což vedlo k řadě oficiálních zákazů této činnosti.¹²⁴

V) Nepřítel – Potraviny získané od nepřítele představují poměrně úzkou a specifickou skupinu. Tu lze dále rozdělit na dvě části, a to potraviny ukořistěné či jinak získané v bojových akcích, a ty, které byly předány dobrovolně. Vztahy mezi dvěma skupinami žijícími jen několik desítek metrů od sebe totiž nemusely mít vždy jen ryze nepřátelský charakter.

Zvláště během ofenzivních operací získávali rakousko-uhersí vojáci vítanou kořist v podobě potravin zanechaných nepřítelem. Mimořádně vyhlášená byla v tomto ohledu především Itálie, jejíž armádní konzervy poskytovaly českým vojákům příjemnou změnu od fádních přídělů.¹²⁵ Nutno podotknout, že takové přilepšení představovalo v kariéře vojáků zřejmě jen ojedinělou zkušenost, po níž zůstala zvláště v posledním roce války pachut' morální frustrace pramenící z přímého srovnání zásobovacích možností obou znesvářených armád.

Cesta k ochutnání nepřátelských potravin však mohla být i mnohem prozaičtější. Na klidných úsecích fronty byly mezi znesvářenými stranami navazovány kontakty a uzavírala se tichá lokální příměří, v rámci kterých se realizovala i směna potravin. Těmito případy proslula především východní fronta, ačkoli obdobné případy se tradují i v Itálii.¹²⁶ Je jisté, že potraviny věnované nepřítelem musely být poznamenány nedůvěrou a v průběhu vojenské služby se s nimi setkala jen malá část vojáků.

3.2 Nástup na vojnu a strava u náhradního tělesa

První zkušenost brance s vojenským jídlem přicházela krátce po nástupu na vojnu. Tento křest si většina českých mužů bojujících v první světové válce odbyla již v předválečném období. Ačkoli jednotlivé prapory pluků doplňovaných z českých zemí byly rozmístěny na celém teritoriu Předlitavska, náhradní těleso, u kterého si nováček odsloužil své první dny na vojně, se obvykle nacházelo ve městě jen několik desítek kilometrů od domova čerstvých branců. Nebylo to však pravidlem a někdy byl nováček po krátkých úvodních formalitách odeslán rovnou ke svému praporu. První vojenské jídlo v takovém případě voják obdržel až na nádraží.

¹²⁴ Např. VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 146; srovnej též DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 125.

¹²⁵ Např. VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 254.

¹²⁶ SUDA, *Deník z Velké války*, s. 121.

Josef Birner příslušející k pražskému pěšímu pluku č. 28 na to vzpomíná takto: „Přidělili mne k I. setnině I. praporu ubytovaného ve Slandersu v Tyrolích, kam vypravili nás po předchozích obvyklých formalitách dne 7. října 1913 odpoledne. Příštího dne ráno dorazil náš vlak do Českých Budějovic, kde pohostili nás obvyklou černou kávou a komisárkem, jehož chuť měl jsem poprvé v životě okusiti. Odpoledne někdy o druhé hodině dostihli jsme Lince, kde prvně pojídal jsem komisní ‚supu‘ a obligátní hovězí omáčku s ‚blbounem‘. Nebylo to sice prima, ale vyhladovělému žaludku mladého vojáka chutnalo výborně. Došlo i na zásoby z domova, nějaký ten kus salámu a polotvrdou housku. Večer byla v Solnohradě opět káva, příštího dne ve Wörglu oběd.“¹²⁷ Hovězí maso bylo v předválečném období základem vojenského oběda, vzpomíná jej i Augustin Mudrák, který v roce 1909 narukoval k pěšímu pluku č. 3 do Kroměříže: „Na poledne dostáváme první vojenský oběd, který se skládá z polévky, hovězího masa a trochy hrachu.“¹²⁸

V očekávání neočekávatelného nastupovala většina branců na vojnu s „železnou“ zásobou z domova. Zatímco Josef Birner z Prahy se vybavil pouze salámem a houskou, Augustin Mudrák, který pocházel z poměrně dobře situované venkovské rodiny, se vybavil na vojnu takto: „Nechám si udělat dřevěný černě natřený kufřík, do kterého si nakonec složím prádlo, koláče a pečenou husu.“¹²⁹

Ke snídani i večeři se zpravidla podávala káva: „Jsou nám doneseny šálky s malým deklem a zavedou nás do kuchyně, která se nachází ve sklepích pod kasárnami, pro kávu. Tam každý dostane půl litru černé kávy a všech plných sedmnáct šálků musíme položit na dřevěnou desku a vynést je do druhého poschodí pro celou světnici. Jedni kávu vypijí a někteří ji vylejou do záchodu. Já ji vypiji, jelikož ji mám rád.“¹³⁰ Vylévání první vojenské kávy zřejmě patřilo k vojenskému folkloru a vzpomíná na ně i Karel Poláček: „Budiž připomenuto, že narukovaní první večer pohrdají vojenskou kávou, říkajíce, že doma u mámy mají bílou se škraloupem. Tomuto pohrdání se aktivní vojáci diví a prorocky říkají: ‚Počkejte, však vy budete ještě rádi kafe pít. U naší koule¹³¹ máte nejlepší kafe, vy moulové. U jedničky je kafe vždycky sladký – to není jako u čtyřky.‘“¹³²

Jídelny pro mužstvo se ve větší míře objevovaly v Čechách teprve po 2. světové válce, a vojáci se tak museli najíst ve své světnici, což bylo v souladu s dobovým

¹²⁷ BIRNER, Josef. V srdci Asie. In: 25 let, s. 196.

¹²⁸ MUDRÁK – ČERVENKA, Bojoval jsem za císaře, s. 8.

¹²⁹ MUDRÁK, Augustin a Jiří ČERVENKA. Bojoval jsem za císaře pána. Nové Strašecí: Gelton, 2011. s. 7.

¹³⁰ MUDRÁK – ČERVENKA, Bojoval jsem za císaře, s. 9.

¹³¹ Setnina (rota), zkomolenina z kompanie.

¹³² POLÁČEK, Karel. Čtrnáct dní na vojně. Praha: Obelisk, 1925. s. 12-13. Vzpomínka pochází z cvičení záložníků ve 20. letech, nicméně podle jejich autora se vojenské rituály od dob Rakouska-Uherska příliš nezměnily.

standardem nižších městských vrstev. Během vojenských cvičení a přesunů se pak vojáci stejně jako dnes stravovali pod širým nebem.¹³³

3.2.1 Mobilizace

S vypuknutím války útvary doplnily nejprve povolání záložníci a na podzim se k nim přidali i předčasně povolání mladí chlapci odvodních ročníků 1893 a 1894. Vydávání stravy bylo poznamenáno mobilizačním shonem a řada vojáků, která nastoupila na povolávací rozkaz příliš chvatně, tak byla odkázána na restaurační zařízení. Jiní muži si přinesli alespoň jídlo z domova. Záložník Richard Pavlík vzpomíná na mobilizační dny v Kroměříži takto: „*V hostincích nebylo kam sednout, ani nic k jídlu a pití. Štěstí, že jsem měl zajištěn nocleh u kamaráda v Kovářské ulici, kam jsem hned zašel. Trochu jsem pojedl z balíčku, v němž byla ještě vůně domova, a spěchal na náměstí, kde na mne čekala parta z vlaku.*“¹³⁴

Jan Šmatlán byl povolán v říjnu 1914 s určením pro pěší pluk č. 98. Z dopisu rodičům vyplývá, že první vojenský oběd dostal až třetí den, zatímco první dva dny mu byly zpětně proplaceny.¹³⁵ Navzdory skromným poměrům, z nichž pocházel, ho vojenská strava v Jaroměři příliš neuspokojovala: „*Jídla je zde pomálu. Ráno sbíračka kávy černé bez rumu, v poledne zas tolik polévky. Je to mastná voda, v ní zelenina nakrájená neb mrkev a trochu rýže v ní a malý kousek hovězího masa. Večír zase káva. Chleba je také málo. Za tu dobu jsme dostali jednu čtvrt, podruhé půl a potřetí celou štrycli.*“¹³⁶ To stačí pomale na snídane a večere.“¹³⁷ Vydávaná strava nebyla všude v armádě stejná a jak je patrné, mohla se lišit dokonce v rámci jednoho posádkového města, což brzy zjistil i Šmatlán. Týden po předešlém dopise píše rodičům: „*K jídlu teď chodíme ke škole. Tam vaří na dvoře pod boudou v kolika kotlích. Tady jest víc jídla v poledne než u továrny. Obědval jsem zde již dvakrát. Včera byla po polívce omáčka zasmažená kyselá s křenem a dnes omáčka s bramborama. U továrny nebyla omáčka.*“¹³⁸ Nestejnoměrné „fasování“ bylo možné vyrovnat vlastním nákupem: „*Když nemám chleba, tak si ho*

¹³³ HAVEL, Petr a Milan HODÍK. Stravování jako součást zaopatření c. (a) k. armády do roku 1918. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2002, LI(4), s. 872-873.

¹³⁴ VHÚ Praha, podsbírka Varia: PAVLÍK, Richard. *Zápisky vojáka z I. světové války 1914-1918*, [nevydaný rukopis], i. č. XIII-6259. s. 15.

¹³⁵ ŠMATLÁN, Jan. Vojín ze Svaté Kateřiny: Dopisy Jana Šmatlána. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. Hradec Králové: Kruh, 1986. s. 9.

¹³⁶ Podlouhlý chléb.

¹³⁷ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 10.

¹³⁸ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 12.

koupím. Avšak jest tuze drahý. Za šesták¹³⁹ ho dostanu malý kousek. Jest zde kilo asi za dvacet šest krejcarů.“¹⁴⁰ Takovým dopisem autor dokázal plasticky vylíčit svůj hlad a zároveň ubezpečit rodiče, že si v případě nedostatku dokáže poradit sám. Snad chtěl také zmíněním astronomické ceny chleba vymámit balíček na přilepšenou.

3.2.2 Ve víru války

Podobně nestejnoměrné fasování zaznamenal o rok později i Jaroslav Brda z Prahy, který nastoupil na vojnu na podzim 1915. Svou první „mináž“¹⁴¹ obdržel již v den nástupu služby, ale jinak se jeho zkušenost příliš nelišila od předchozích odvodních ročníků. „První mináž nás zklamala. Byla polévka a guláš – totiž kosti s gulášovou omáčkou – večer bylo ,černý kafe‘ a půlka chleba. Zatím nám to nevadilo – po mináži se otevřely kufry, kde měl každý něco na zub z domova, a tím se ,dorazil‘.“¹⁴² Celkově podle něj byla na podzim 1915 strava v Praze „celkem slušná: polévka, hovězí maso, fazole na kyselo, brambory – to se tedy dalo jíst.“¹⁴³ Služba v rodném městě kromě toho skýtala celou řadu výhod, k těm hlavním patřila možnost pravidelného osobního kontaktu s domovem, který představoval pro vydávanou vojenskou stravu výrazné přilepšení až konkurenci: „V ulici před kasárnami se to jen hemžilo ustaranými maminkami, které přinášely svým synáčkům bandasky ,kafe‘ a balíčky buchty, a když se konečně ta maminka dostala až pod okna na chodník, zavolala jméno, které hoši v oknech řvali do místností, aby se volaný přihlásil. Mezitím ze všech oken kasáren se spouštěly provázky a stoupaly zase zpět, zatěžkány buchtami a bandaskami. Při tom shonu na chodníku před okny stála stráž s nasazeným bodlem. Byl to malý, seschlý a starý mužik, buď Maďar nebo Rumun, který se jen shovívavě usmíval a když maminky se příliš živě chtěly dostat pod okna, dělal pořádek a stále při tom opakoval: ,Nemarmori-nemarmori!‘ A tak to šlo celý den.“¹⁴⁴ Pražská idyla však v tomto období už nebyla v Předlitavsku běžná a po převelení do Brna musel Brda konstatovat, že „menáž nebyla tak dobrá jako v Praze, a hlavně chleba bylo málo.“¹⁴⁵

¹³⁹ Dvacetihálč.

¹⁴⁰ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 14.

¹⁴¹ Někdy též „menáž“, společná strava odebíraná do jídelních misek. Především na vojně nebo ve vězení.

¹⁴² VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 3–4.

¹⁴³ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 7.

¹⁴⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 5.

¹⁴⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 8.

3.2.3 Hladové měsíce

S postupující válkou se rychle tenčily zásoby potravin i lidských zdrojů. Povoláním ročníku 1865 v průběhu roku 1915 dosáhl věk rakousko-uherských vojáků horní hranice.¹⁴⁶ Dále bylo možné udržovat počty vojska jen odvodem jednoho právě dospívajícího ročníku nebo opětovným přezkoumáním již jednou odmítnutých branců. Druhým jmenovaným způsobem uvízl v konskripčním sítu i Josef Váchal, který nastoupil svou vojenskou službu na podzim 1916 v Rumburku. Jeho vzpomínky jsou dokladem toho, jak se za pouhý rok strava mužstva u kádru změnila. Místo do té doby obligátního hovězího se začal na jídelníčku vojáků objevovat tuřín, ryby a fazole.¹⁴⁷ I při nastávajícím hladu jedli vojáci jim neznámé jídlo s krajním odporem: „*Cesta ke kuchyni vedoucí, byla vždy v pravém slova smyslu vydlážděna rybami, které vojákům nechutnaly, ač každý v kuchyni nabral si jich vrchovatý šálek; snad byl v tom zahazování potravin jinak výživné kus taktiky rozplývati rakouské zásobnice a uspíšiti konec vojny.*“¹⁴⁸

Podobné zkušenosti učinil i nám již známý Jaroslav Brda, který se na podzim 1916 vrátil ze zákopů zpět do zápolí a po dovolené nastoupil ke kádru pěšího pluku č. 28 v Brucku nad Murou¹⁴⁹: „*Ty tam jsou časy, kdy se fasovala půlka chleba na muže, kdy bývalo denně maso, knedlíky nebo fazole a rýže, kdy fasovalo se i víno... Prázdné bylo již tehdy v rakouských magacínech*¹⁵⁰ (ovšem jen pro prosté vojáčky) – *prázdné bylo v našich žaludcích. A přece v oněch magacínech nebylo tak docela prázdné; byly tam hromady svazků sušených smrdutých mořských ryb – to byl postrach všech osmadvacátníků! A ve velkých sklepích a za městem v podzemních „krechtech“*¹⁵¹ *byly ještě haldy polozmrzlé vodnice podlouhlého tvaru, jako řípa veliké... A tím jsme byli většinou živi. Chleba se fasoval tak, že na každého připadala osmina malého bochníku – a co to bylo pro mladého hladového člověka! Ráno byla černá „káva“ – hořká špína, která se pila čistá. Leda, že jsem si k tomu mohl zakouřit fajfku. Polední menáž: pražená řídká polévka, trocha vařené vodnice jen tak ve vodě, dvakrát v týdnu kousek vařené mořské ryby. Večer zase černý „kafe“ a dost. Někdy místo vodnice byla zapražená omáčka, k tomu asi čtyři menší brambory vařené ve slupce – ty jsme ovšem neloupali, snědli jsme je se šlupkami, abychom se více najedli. A někdy také místo té vodnice bylo zvláštní jídlo, jemuž se všeobecně říkalo*

¹⁴⁶ JINDRA, Zdeněk. Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918. *Historická sociologie*. 2014, (2), s. 93–113.

¹⁴⁷ VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 23.

¹⁴⁸ VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 20.

¹⁴⁹ Bruck an der Mur, v textu používám částečně počeštěný místopisný název rozšířený mezi vojáky.

¹⁵⁰ Skladiště.

¹⁵¹ Svislá polní jáma zasypaná svrchu zeminou a opatřena větracím světlíkem používaná v zimě na uskladnění zemědělských plodin.

‚beton‘. Byly to tuhé kuličky z černého těsta asi velikosti krup, vařené ve slané vodě. Jen v neděli byl kousek hovězího masa, ale bylo ho tak málo, že člověk ani nevěděl, že jedl.“¹⁵²

Vodnice byla v zimním období v horských oblastech relativně běžným jídlem,¹⁵³ její kalorická hodnota je však v syrovém stavu pouze 24 kcal na 100 g, což je téměř čtyřikrát méně, než například u brambor.¹⁵⁴ Navzdory řadě vitamínů a jiných látek je tak jako hlavní zdroj výživy vojska zcela nedostatečná. Zimní výcvik v kádrové posádce obnášel zvýšenou fyzickou zátěž,¹⁵⁵ ke které se přidávala i zima v nedostatečně vytápěných ubytovacích prostorech.¹⁵⁶ Při pomyslné absenci ostatních náležitostí by tak jeden voják v závislosti na náročnosti výcviku potřeboval k ukojení hladu asi 13,5–15 kg vodnice denně.¹⁵⁷

Příděl masa třikrát týdně a úplná absence luštěnin patrně vedla k nedostatku tuků a proteinů, které v této době nebylo možné doplnit ani soukromým nákupem u civilního obyvatelstva. Naději na přilepšení skýtaly především nevydané přebytky oběda, mezi vojáky nazývané „reservo“, které kuchaři nechávali před kuchyní k volnému odběru: *„Pro menáž se chodilo ‚zugsweise‘, tj. každý ‚cuk‘ společně najednou. A tak nyní, zatím co poslední ‚cuky‘ dostávaly u kuchyně menáž, bylo vidět tu za dveřmi kasáren nebo za rohem dřevěného baráku, tam v koutě dvora čekající a číhající hladové postavy s ‚esšálky‘ pod paží, kterak netrpělivě a upřeně pozorují každé hnutí kuchařů v dřevěném baráku, v němž byla kuchyně. Konečně byla menáž rozdána všem ‚cukům‘ – konečně se čekající dočkali. Trvalo to však ještě nějakou chvíli, a to už nedočkavé číhající postavy se zraky upřenými na dveře kuchyně počaly vylézat ze svých úkrytů... Konečně objevil se ve dveřích kuchař vynášející kotel se zbytkem, postavil jej před kuchyní a rychle uskočil, neboť to, co se potom dělo, bylo pod lidskou důstojnost. Houf vojáků vrhl se ke kotli a jako smečka hladových psů rval se o zbytky jídla. Skutečně nepřeháním – jako dravá zvíř. Mnozí se váleli na zemi poražení, nebo padali do kotle rukama strkáni druhými a každý se snažil do svého esšálku nabrati co nejvíce z toho mála, co bylo na dně kotle. Někdy ani kuchař*

¹⁵² VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 3.

¹⁵³ ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, Česká strava lidová, s. 371.

¹⁵⁴ Kalorické tabulky [online]. [cit. 2017-08-06]. Dostupné z: <https://www.kaloricketabulky.cz/>

¹⁵⁵ Bruck an der Mur leží v údolí ve výšce 470 metrů nad mořem, hory v jeho bezprostředním okolí, kde se odehrávala část výcviku, dosahují výše kolem 1400 metrů.

¹⁵⁶ „V té době panovaly silné mrazy, až 25° pod nulou, takže ani na cvičení jsme nechodili. Jen někdy jsme vyšli kus cesty pochodem, ale brzy jsme se zas vrátili do studeného baráku. Okna byla zamrzlá jako kožich a v kamnech se jen večer trochu zatápělo; ani to nebylo znát v tak rozlehlém baráku a pořádně jsme mrzli.“ Viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 60.

¹⁵⁷ Při odhadu jsem použil předpoklad Karla Pražáka z roku 1927, kdy je výcvik v kasárnách hodnocen jako středně těžká fyzická práce vyžadující 3150 kcal denně, během vojenských cvičení pak náročnost odhaduje na 3500 kcal denně. Viz PRAŽÁK, Karel. Výživná hodnota polních dávek v naší armádě. *Vojenské rozhledy*, 1927, VIII(5), s. 242.

*nestačil od kotle utéci včas a spínaje ruce nad hlavou s kletbami dral se ven ze rvoucího se houfu! Ano, to byl hlad... [...] Kuchaři to dělali proto, aby jim nikdo nevyčítal, že ‚reservo‘ rozdělují nespravedlivě [...], protože na všechny se dostat nemohlo.*¹⁵⁸

V souvislosti se zásobovací krizí byla zaváděna i některá nová opatření: „Dostali jsme ‚menážkarty‘, tvrdé lístky s vytištěnými čtverečky s čísly od 1 do 31 a patřičné datum při rozdávání menáže kuchař proštípoval. To bylo opatření, aby nikdo nešel na oběd dvakrát.“¹⁵⁹ Mezi další opatření, které se na přelomu let 1916 a 1917 objevilo, patřil tzv. „hladový orláb“.¹⁶⁰ Ten spočíval v tom, že kdo vykonal výcvik, mohl se doma uživit a nebyl určen k okamžitému odeslání do pole, mohl si zažádat o zvláštní dovolenou v délce 20 dní.¹⁶¹ Této možnosti nadšeně využil i Jaroslav Brda, jeho představu o tragédii c. a k. válečného hospodářství definitivně dovršil proslov, kterým mimořádné dovolence vyprovodil jeden z šikovatelů: „Hoši, když tak jedete domů, nezapomeňte a přineste každý aspoň trochu ovsa nebo obilí pro ty naše ubohé koně, kteří zde již umírají hlady! Jsou to zvířata a za nic nemohou, kdyby každý přinesl jen kapsu ječmene nebo ovsa, bylo by to dobré!“¹⁶² Uvedené prohlášení vnímali vojáci jako neklamné znamení blížícího se konce války.¹⁶³ „Bude brzy po válce, už to dlouho trvat nemůže, když jsme na tom tak zle, že už ani pro koně není a nás posílají na ‚hladovej orláb‘!“ Říkali hoši, a těšili se, že snad válka skončí dříve, než ta hladová dovolená uplyne.“¹⁶⁴

O stravě na frontě se v této době začaly šířit legendy a zkušenosti vojáci „malovali nováčkům plné hrnce masa na frontě líp, než Mojžíš kdysi Židům.“¹⁶⁵ Mnozí vojáci se tak sami hlásili na frontu v naději, že se alespoň najedí.¹⁶⁶ Podle Jaroslava Brdy využívala armáda tento stav i cíleně jako motivaci: „Dne 5. února 1917 byla čtena v befělu¹⁶⁷ výzva, kdo by se chtěl dobrovolně přihlásit k tzv. ‚šturmabteilunku‘ (k útočnému oddílu). Ten, kdo se dobrovolně přihlásí, bude mít i velké výhody – hlavně více jídla.“¹⁶⁸ Jeden z Brdových kamarádů svůj nástup k údernému oddílu okomentoval slovy: „Já už toho chcípání hlady

¹⁵⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 15. Viz obr. č. 44.

¹⁵⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 14. Šťastnou náhodou se „menážkarta“ Jaroslava Brdy dochovala do dnešní doby, viz obr. č. 43.

¹⁶⁰ Dovolená.

¹⁶¹ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 23; VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 54; LJUBOTRN, Savo. *Vojno povol, hej rup!: příběhy Tondy Knihy, landveráka ulejšvaka*. Část I. Tonda glancí v Salzburku. Olomouc: František Brázda, 1930. s. 86.

¹⁶² VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 56.

¹⁶³ Optimistické očekávání konce války je v tomto případě potřeba vnímat v širších souvislostech konce roku 1916. Tedy s nástupem Karla I. na císařský trůn a novou propagační kampaní Centrálních mocností, halasně deklarující touhu po míru.

¹⁶⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 56.

¹⁶⁵ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 23.

¹⁶⁶ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 45; též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 62.

¹⁶⁷ Rozkaz.

¹⁶⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 68.

mám dost, a tam prej dostaneme alespoň pořádně nažrat, co do takovýho života – když mě to tam někde klepne, budu mít alespoň pokoj.“¹⁶⁹

Stravování na počátku války bylo u náhradních těles navzdory počátečním zmatkům lepší, než na frontě nebo v etapě, a v ideálním případě se příliš nelišilo od mírových dob. Bylo to důsledkem toho, že kuchyně byly statické a cesta ke strážníkům nejpřímější. S ustálením fronty se však zásobování frontových jednotek pronikavě zlepšilo. Naopak u kádrových těles pluků odváděných z českých zemí se s počínajícím hladem v zápolí a odchodem z „bohatých“ Uher situace otočila a vše završila neúroda roku 1916. Zatímco frontové jednotky zhoršenou hospodářskou situaci zatím nepocítily, u náhradních těles se začalo šetřit a kvalita i velikost porcí prudce klesala. Navzdory řadě opatření propukaly u kádru doslova tahanice a rvačky, nad kterými kultivovaní vojáci zvedali obočí. Zásobovací krize dosáhla již na konci roku 1916 takového rozměru, že vojáci začali pochybovat o možnostech Rakousko-Uherska pokračovat ve válce.¹⁷⁰

3.3 Stravní náležitosti vojáka

Takřka během celého 19. století si vojáci vařili sami v rámci užší skupiny. V rakouské, posléze rakousko-uherské armádě nesl jeden muž kotlík, v němž se vařilo jídlo pro čtyři až šest vojáků. V kasárnách si jednotliví vojáci či malé skupinky vojáků připravovali stravu ve vyhrazených, skromně vybavených kuchyňských prostorách. Za stravování mužstva v této době byli odpovědní velitelé rojů (*Schwarm*) a čet (*Zug*). Teprve na sklonku 19. století se objevuje myšlenka společného stravování. Tento trend byl stejný u všech armád v Evropě i ve světě. Změna přišla se zavedením polní kuchyně v roce 1909. Odpovědnost za přípravu stravy tím přešla na velitele setniny (*Kompanie*) a účetního poddůstojníka, který se staral o převzetí proviantu, jeho přípravu, rozdělování, vyúčtování spotřeby atd.¹⁷¹

Na začátku první světové války měl rakousko-uherský voják nárok kromě jiných náležitostí na pravidelnou „menáž“ třikrát denně a k tomu večer 840 g chleba, s nímž mohl hospodařit dle vlastního uvážení. Ke snídani se zpravidla vydávala černá káva nebo zapražená polévka, oběd sestával z polévky, 190 g masa a příkrmu. K večeři byla opět zapražená polévka nebo černá káva, případně zelenina či luštěniny. Konkrétní složení

¹⁶⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 68.

¹⁷⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 56.

¹⁷¹ POLČÁK, Zdeněk a Roman ŘEZNÍČEK. "Ohne Mampf kein Kampf". *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2017, LXVI(1), s. 94-103.

stravy se přizpůsobovalo možnostem místního trhu a v jednotlivých posádkách vykazovalo rozdíly. Některé dny náležela vojínům místo večeře i finanční náhrada (*relutum*).¹⁷²

3.3.1 Náležitosti vojáka v poli

Strava vojska v poli byla před válkou poměrně přesně definována a dělila se na plnou, normální a záložní porci. Jejich velikost je patrná z následující tabulky.¹⁷³

Druh		Plná dávka	Normální dávka	Záložní dávka
Kávové konzervy		92 g	92 g	92 g
Čerstvé maso		400 g	400 g	
Tvrký příkrm		140 g	100 g	
Chléb		700 g	700 g	
Vino		0.5 l		
Tabák		36 g	18 g	18 g
Přípravy	Sůl	30 g	30 g	30 g
	Pepr	0.5 g	0.5 g	
	Suš. zelenina	1 g	1 g	
	Cibule	5 g		
	Ocet	2 cl		
	Tuk	20 g	20 g	
Maso v konzervách				200 g
Suchar				200 g

K surovinám uvedeným v tabulce náleželo ještě 36 g tabáku v rámci plné porce, respektive 18 g tabáku v případě normální a záložní porce. Výjimky z uvedené normy existovaly u některých specifických druhů zbraní, u nichž se předpokládalo operování mimo pravidelný dosah polní kuchyně. Například u jezdeckta se vydávaly 4 záložní porce na muže a při horských operacích měli muži nosit u sebe až 5 záložních porcí.¹⁷⁴ Více záložních porcí dostávali i vojáci pěchoty během bojových operací, kdy se předpokládala možnost operovat bez náležitého přísunu zásob. V takovém případě se výdej konzerv stal neklamným znamením blížící se bitvy.¹⁷⁵

Normální a záložní porce měla být na plnou doplňována v případech, kdy bylo možné získávat potraviny navíc rekvírováním nebo nákupem na místě. Tato situace však byla možná pouze na počátku války a v praxi k ní docházelo jen sporadicky. Někteří bývalí důstojníci intendantní služby systém doplňování na plnou dávku hodnotí jako plýtvání,

¹⁷² GOSPIĆ, Rudolf Mattanić šl., ed. *Handbuch für den Infanteristen des k. u. k. Heeres, sowie der k. k. Landwehr*. [Budapest]: [vl. n.], 1914. s. 21-22.

¹⁷³ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*, 1927, VIII(8-9), s. 447.

¹⁷⁴ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(8-9), s. 453.

¹⁷⁵ KAISER, Alois L. *Železný bič: příběh z tratoliště sočské fronty*. Praha: Antonín Čížek, 1931. s. 50.

kdy vojáci nemohli vydané potraviny sami spotřebovat a následně je zahazovali, respektive shromážděné zásoby nebyly vůbec vydány, a zkazily se ve skladech.¹⁷⁶

Základ jídelníčku na začátku první světové války teoreticky představovala tzv. normální porce. Její normované hodnoty byly v praxi pouze orientační. Voják přímo u sebe nesl pouze jednu záložní porci a k tomu chleba a dvě kávové „konzervy“¹⁷⁷ po 46 g z normální porce. Zbytek náležitostí se vezl na proviantním voze a ke spotřebě a výdeji jej připravili až kuchaři. Strava se stala velmi brzy jednotvárnou, a to tím spíše, že proviantní vlaky dovážely jako příkrm roku 1914 ponejvíc jenom rýži. Potřeba zlepšit stravu vedla k tomu, že na vlaky vypravované do pole byly přikládány potraviny, na něž nebylo v normální dávce pamatováno, jako čaj, sýr, slanina, marmeláda, sardinky, sušené ovoce, kyselé zelí, mák, cukr, čokoláda a podobně. Tyto potraviny měly být vydávány útvarům jako přídavek.¹⁷⁸

Již po několika měsících trvání války začalo být opatrování potravin v zápolí obtížné a na počátku roku 1915 byla dávka masa snížena o 100 g a dávka chleba pro útvary služeb o 140 g. Počínaje sklizní roku 1915 již armáda musela převzít část starostí o vlastní výživu na sebe. Vrchní etapní velitelství zjistilo potřebu pro armádu v poli podle válečného počtu a stanovené dávky, odpočítalo od této potřeby pravděpodobný přebytek sklizně v obsazených nepřátelských zemích a etapě, která podléhala armádní správě. Teprve zbytek své potřeby oznámilo ministerstvu války.¹⁷⁹

Nedostatek potravin však pokračoval a v polovině roku 1917 došlo k dalšímu snižování. V červnu 1917 byla vyměřená dávka chleba pro útvary zbraní na 670 g (v prosinci téhož roku na 560 g), pro útvary služeb na 400 g (v prosinci na 370 g), pro útvary v zápolí na 370 g (v srpnu na 280 g) a denní dávka masa všeobecně na 270 g. Ještě radikálnější snížení přišlo v únoru 1918, kdy se denní dávka na východní frontě snížila na 200 g a na jihozápadní frontě na 300 g chlebové mouky, dávka masa na 200 g a dávka tuku na 20 g. Přidavky (sýr, slanina) zmizely v roce 1918 úplně.¹⁸⁰

Čísla však pocítili více úředníci etapní správy, kteří podle nich počítali přebytky sklizně, než vojáci v zákopech. Skutečně vydávaná podoba náležitostí se tak mohla od předepsaných norem i velmi podstatně lišit. Na tomto místě lze zmínit poměrně zajímavý výčet Richarda Pavlíka, který v letech 1914–1916 sloužil u trénu c. a k. pěšího pluku č. 3:

¹⁷⁶ Viz např. NOVÁK, Václav. *Vývoj proviantního zabezpečení vojsk do roku 1945*. Vyškov: Vysoká vojenská škola pozemního vojska, 1993. s. 57; RUML, Josef. Výživa národa za světové války. In: *Vojensko-historický sborník*. Praha: Památník osvobození, 1935, IV(1), s. 97.

¹⁷⁷ Jednalo se o odměřenou dávku balenou v papíru, kvůli své trvanlivosti dobově označovanou za konzervu.

¹⁷⁸ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 513.

¹⁷⁹ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 520.

¹⁸⁰ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 514.

„19. srpna 1915. Dnes je tomu přesně rok, kdy jsme u Krakova přecházeli ruskou hranici, rozechvění a dětsky zvědaví. Dnes, po roce drsného života, jsme ošlehaní, ošumělí a otupělí žoldnéři, které už nic nepřekvapí. Stát do mne investoval asi 80 kg masa, 200 kg chleba, přes 200 kg různých poživatin, 4 hl kávy, 1 hl čaje, rumu, vína, asi 300 K žoldu (mimo učitelský plat), mundůr, boty. Služby, které jsem mu za to prokázal, jsou nepoměrně menší.“¹⁸¹

Vzpomínky Richarda Pavlíky byly psány s časovým odstupem téměř 40 let, pokud si však své náležitosti pamatoval správně, tak navzdory velmi pohodlné službě u trénu dostával jen polovinu normální porce masa denně a i množství chleba zaostávalo za předepsanou normou. Naopak se ve vydaných náležitostech objevuje množství poživatin vysoce převyšující vydávaný příkrm. Lze tak předpokládat, že se jednalo o různé přídavky, s kterými předválečná norma nepočítala. Nutno zdůraznit, že situace u proviantního trénu odrážela ideální stav a každodennost bojových útvarů na frontě byla v důsledku nepravidelného zásobování horší, což sám autor vzpomínek přiznává.

Specifický příklad představují vojáci, kteří sloužili na západní frontě.¹⁸² Stravní náležitosti se zde vydávaly podle německých standardů a vojáci si tak ještě v roce 1918 mohli užívat období pomyslné hojnosti. Účetní důstojník 35. pěší divize¹⁸³ Josef Skřivánek vzpomíná na službu u Verdunu v létě 1918: *„Zde bylo vidět veliký rozdíl mezi zásobováním podle zásad rakouských a podle zásad německých. Denně vydávána buďto zrnková káva nebo kakao a zdůrazňuji: žádné náhražky. Chleba pravého žitného 750 g denně. Denní dávka masa 250 g. Rovněž k večeři byl vydáván denně buď salám anebo slanina, sádlo, ementálský sýr, máslo nebo marmeláda. Německý voják musil mít denně svou pomazánku na chléb k večeři.“¹⁸⁴*

3.3.2 Záložní porce

Záložní porce měla vojáka udržet při síle, kdyby došlo následkem nepředvídaných okolností k narušení pravidelného zásobování. Na rozdíl od normální porce byla navržena tak, aby nezabírala mnoho místa, nebyla příliš těžká a hodně dlouho vydržela.¹⁸⁵ Voják měl jednu uloženou na proviantním voze a druhou nosil u sebe uloženou v tlumoku nebo

¹⁸¹ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 56.

¹⁸² Z vyšších jednotek byli Češi ve větším množství zastoupeni především v c. k. střeleckém pěším pluku č. 25 (Kroměříž).

¹⁸³ Divize byla složená z c. a k. pěších pluků č. 51, 62, 63, 64. Mužstvo bylo převážně rumunské, maďarské a německé národnosti.

¹⁸⁴ SKŘIVÁNEK, Josef. S hospodářským úřadem na různých frontách ve světové válce. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, IV(11), s. 147.

¹⁸⁵ SEDLECKÝ. Povídání o proviantní službě a věcech kolem ní. *Naše vojsko*. Praha: MNO, 1928, I(20), s. 307.

mošně a její konzumace byla podmíněna přímým rozkazem.

Jednotlivé části záložní porce, tedy masová konzerva, suchary, dvě kávové konzervy, tabák a sůl, byly zabaleny samostatně, což umožňovalo konzumaci vždy jen části porce. Kvalita masových konzerv byla v prvních letech války poměrně dobrá. Jaroslav Brda vzpomíná na svou první záložní porci po příjezdu na italskou frontu v listopadu 1915: „*V poledne každý odevzdal kuchařům jednu rezervní konzervu a ti nám je ohřáli v horké vodě. Za chvíli jsem obědval na schodech ‚u dveří chrámových‘ jako žebrák. V konzervách byl guláš, a s kusem chleba jsme si pochutnali, zvláště když jsme to zapili vínem.*“¹⁸⁶ Vojáci v uvedeném případě dostali rozkaz spotřebovat část své záložní porce dříve, než vůbec dorazili na frontu, což byla situace, které se zpravidla snažilo velení předejít a pokud k ní už došlo, musela být při nejbližší příležitosti konzerva doplněna.

Výdej většího množství konzerv mnohdy ohlašoval začátek rozsáhlých bojových operací. Například během jihotyrolské ofenzivy bylo nařízeno, aby každý voják měl u sebe tři záložní porce a další dvě byly připraveny na proviantních vozech. Mnoho důstojníků však toto nařízení ignorovalo z obavy, že váha nesených zásob ohrozí v těžkém horském terénu pohyblivost vojáků a spoléhali se místo toho na vlastní přísun a zásoby ukořistěné nepříteli.¹⁸⁷

Postupem války se přítomnost konzervované stravy stávala pro podvyživené vojáky stálým dráždidlem, kterému mnohdy podlehli: „*Každému jsou přiděleny dvě masové konzervy, dvě kávové a různé maličkosti. Tyto zásoby se nesmí sníst pod přísným trestem. Jenže hlad je hlad, někteří to nevydrží a konzervy snědí. Místo masa potom do nich nacpou hlinu a zase schovají, aby je při prohlídce každý měl.*“¹⁸⁸ Ani nejpřísnějšími tresty se nedosáhlo toho, aby záložní dávka zůstala neporušena. Voják ji snědl buď z hladu, nebo z dlouhé chvíle, či ze strachu, že mu ji sní soused, případně ji odhodil a ušetřil si tak váhu v batohu. Během posiční války tak byly někdy záložní dávky mužstvu odebrány a uloženy samostatně u setnin nebo u vojskových těles.¹⁸⁹ Jako zajímavost lze uvést, že použité plechové obaly se následně sbíraly a odesílaly do týlu k dalšímu využití ve válečném průmyslu.¹⁹⁰

¹⁸⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 25.

¹⁸⁷ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 515.

¹⁸⁸ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 80.

¹⁸⁹ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 514.

¹⁹⁰ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 197.

3.3.3 Zásobování v poli

Během služby v poli bylo vydávání potravin značně nerovnoměrné a záleželo na specifických podmínkách bojiště. Před válkou se předpokládalo, že polní kuchyně bude zajíždět přímo k bojujícím jednotkám, které si odeberou stravu přímo na frontě.¹⁹¹ V praxi však kuchyně přijížděla většinou jen jednou denně a snídani, oběd i večeři vydala buď najednou, nebo vydávala jen hlavní jídlo a zbytek si vojáci museli uvařit sami z konzerv. Zvláště v horských oblastech italské fronty však doprava kuchyně k vojákům nebyla možná a strava se roznášela a často i vařila v nově zavedených varnicích.¹⁹² Ačkoli za distribuci byl původně odpovědný personál kuchyně, v praxi si některé frontové jednotky pro jídlo nechaly posílat samy.¹⁹³

Mnohdy však vojákům v předních liniích nedorazilo jídlo žádné, což byla situace v době pohyblivé války nebo jiných intenzivních bojových operací poměrně běžná. Zásobování bylo často možné pouze v noci a kladlo na muže přepravující zásoby zvýšené nároky na orientaci. Nejednou se stalo, že přešli dokonce do nepřátelských pozic a padli do zajetí. Jindy byla problémem práce s vyděšenými zvířaty, která musela být občas vedena krkolomnými cestami a utrpěla při tom vysoké ztráty při ostřelování. Během náhlého dělostřeleckého přepadu navíc muži vyhledali kryt a zvířata se tak v ostřelovaném prostoru ocitla bez dozoru.¹⁹⁴ Vojáci sice měli pro tyto případy u sebe záložní dávku, navzdory tomu se však zvláště v prvním roce války objevují stížnosti, že museli vydržet bez jídla i tři až čtyři dny.

I na klidných úsecích však velikost porce mnohdy záležela na poctivosti představených. Josef Váchal vzpomíná na morálku účetních poddůstojníků u své jednotky takto: „*Velikost vyfasovaných přidělů jednotlivců závisela na poctivosti a náladě představených; odcházela-li některá z podobných veličin na dovolenou, byly i přiděly menší.*“¹⁹⁵ Podle něj se tak k vojákům v předních liniích dostala na konci války jen čtvrtinu plánované dávky.¹⁹⁶

Zvláštní opatření vyžadovalo zásobování na vysokohorské frontě, kdy zásobování v zimních měsících bylo pro závěje, sněhové bouře a nebezpečí lavin nemožné. Zásoby trvanlivého proviantu (*Winterworräte*) na dobu od 14 do 60 dní podle polohy tak musely

¹⁹¹ Srovnej např. NOVÁK, *Vývoj proviantního zabezpečení*, s. 54.

¹⁹² ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 56.

¹⁹³ Srovnej VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 58–71.

¹⁹⁴ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 134.

¹⁹⁵ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 59.

¹⁹⁶ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 225.

být dopraveny ještě před příchodem zimy.¹⁹⁷ Obdobné opatření se provádělo i v exponovaných frontových úsecích, kde bylo riziko, že v době intenzivní dělostřelecké palby nebo jiné taktické situace bude delší dobu znemožněn přísun proviantu.¹⁹⁸

K vydávaným náležitostem se mnohdy přidávala i voda, která sice nebyla podle předválečného předpisu součástí normy, ale její dostupnost byla často velmi omezená, a musela být proto na frontu dovážena. Vojáci vzpomínají, že její přiděly byly i na horké jižní frontě mnohdy pouze půl litru až litr na den.¹⁹⁹ Voda měla být před vydáváním mužstvu ze zdravotních důvodů převařena,²⁰⁰ čímž ztratila svou přirozenou chuť, pokud se nevydávala ve formě kávy či čaje, měla být pokud možno smíchána s kyselinou vinnou, citronovou nebo improvizovaně i s octem.²⁰¹ Zřejmě jako součást zdravotní prevence byla ve skladech připravena i minerální voda, ale její skutečný výdej byl omezený především pro raněné a nemocné.

3.3.4 Hlad proniká na frontu

Se zhoršující se situací v zápolí začal hlad v polovině roku 1917 pronikat i na frontu. Množství potravin se snižovalo a v posledních měsících války se vojákům v zákopech vydávalo mnohdy jen 120 g chleba, převážně kukuřičného, a 70 g masa. Nedostatkovými se staly čerstvá zelenina, sýr a další suroviny.²⁰²

Neklesala však pouze velikost přidělů, ale i jejich jakost. V průběhu roku 1916 se do vojenského jídelníčku dostala řada náhražek. Skutečným symbolem se stala konzervovaná sušená zelenina (*Dörgemüsse*), kterou mnozí vojáci odmítali navzdory hladu požívat:²⁰³ „*S tím jídlem je to stále horší a horší. V poledne polévka jako voda a pravidelně konzerva, v níž jsou dvě třetiny dřevnatých fazolových lusků. Ráno i večer hořká ,káva‘ jako černá špína, kterou si teď ani nemůžeme přisladit cukrem z domova, protože pošta nepřichází, a večer se fasuje půl ,veky‘ chleba, který sice není špatný, ale je o hodně menší než dříve. To je dnes naše pravidelné jídlo.*“²⁰⁴

¹⁹⁷ BOHONĚK, František. Několik poznatků z činnosti výdejny (Fassungstelle) v Sternu za světové války. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, IV(10), s. 33.

¹⁹⁸ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 514.

¹⁹⁹ Viz např. MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 75; VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 197; VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 58.

²⁰⁰ O zkušenostech s filtrováním vody za první světové války viz LANGMAIER, Bohumil. Jak opatřit nezavadnou vodu pro vojsko v poli. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 36-46.

²⁰¹ KISCH, Egon Ervín. *Vojákem pražského sboru*. Praha: NPL, 1965. s. 39.

²⁰² FUČÍK, Josef. *Piava 1918*. Praha: Havran. 2001. s. 60.

²⁰³ Srovnej též NEUMANN, *Elbasan*, s. 143. ŠEFL, Josef. *Paměti domobrance 28. pluku z války světové 1914-1918*. Blatná: Šeřf, 1922. s. 122.

²⁰⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 288.

Nedostatek surovin ovlivnil i výrobu chleba. Žitná a pšeničná mouka byla doplňována ječnou, kukuřičnou a bramborovou, později navíc i přídatkem z mletých kukuřičných palic. Uvedené náhražky však neobsahovaly dostatek lepku, a pečený chléb tak musel být vkládán do dřevěných forem, aby vůbec držel pohromadě.²⁰⁵ Po naskládání do transportních pytlů nezbylo z takového chleba nic a výsledná drť se vydávala vojákům do nastavených čepic.²⁰⁶

Klesající jakost potravin se projevila i u vydávaného masa. Stejně jako mezi civilisty se i v armádě zavedly bezmasé dny a kdysi preferované hovězí maso začalo být nahrazováno rybami nebo koninou, z toho důvodu byla u některých divizí na konci války až polovina náležitostí masa vydávána v salámech.²⁰⁷ Mnozí muži však měli ke konině odpor, Rachel Duffet vysvětluje analogický jev v případě britské armády jako důsledek opatrování a společného utrpení koní a vojáků, což mezi nimi vytvořilo výjimečný vztah a následně se odrazilo v poválečné vlně zájmu o vegetariánství.²⁰⁸ Stejně tak i mnozí bývalí vojáci z českých zemí vyřadili po válce koninu na dlouhá desetiletí ze svého jídelníčku.

Atmosféra nedostatku a nebezpečí nevedla vojáky k vytváření zásob, ale právě naopak. Zdá se, že většina mužů přistoupila na strategii žít ze dne na den. Jaroslav Brda narazil před nástupem do první linie na Hermaďe²⁰⁹ v květnu 1917 na muže, který si vyjídal kávovou konzervu ze záložní porce: „*Co to pořád chroupáš? ptám se ho. Tak nějak smutně se ke mně obrátil a řekl: „Ale – kafekonzervu, já ji takhle rád jím. Mám se s tím tahat v ruksaku, a nakonec to ani neužiju. Kdo ví, co se se mnou do rána stane.*“²¹⁰ Na hodnotě získala v této situaci i cigareta, ačkoli sama nemohla dodat potřebné kalorie, mohla vojákovi alespoň poskytnout psychickou oporu a pomoci překlenout krizové období:²¹¹ „*Po naší polní kuchyni nikde ani vidu, ani slechu. Zůstala kdesi za námi. Mnozí si zapálili dýmky a cigarety, aby zahnali hlad a žízeň – což je ovšem názor hodně problematický. Jakáž tedy pomoc, budu kouřit též.*“²¹²

²⁰⁵ NOVÁK, *Vývoj proviantního zabezpečení*, s. 56.

²⁰⁶ „Chléb dostáváme čistý kukuřičný, který nám dovážejí v pytlích a lopatkou házejí do čepice, neboť jsou to jen malé drobty.“ Viz MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 80.

²⁰⁷ NOVÁK, *Vývoj proviantního zabezpečení*, s. 57.

²⁰⁸ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 206.

²⁰⁹ Nejvyšší kopec slovinského Krasu (323 m n. m.), ovládající přístup k Terstu, uvedená citace se vztahuje k tzv. desáté bitvě na Soči.

²¹⁰ BRDA, C.d. s. 196. Voják, jmenoval se Slavík, skutečně další den padl.

²¹¹ Srovnej též LUNDÁK, Martin. *Tabák a cigareta za první světové války*. Praha, 2015. Bakalářská práce. Karlova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Ivan Šedivý.

²¹² BRDA, C.d. I. díl. s. 249.

3.4 Vojenská rodina

Skupina kamarádů, se kterou voják sdílel své jídlo a pocity, byla jedním z mála stabilních bodů v jeho životě. Ve světě, kde z vnějších příčin byla změna kolektivu velice pravděpodobná, bylo členství ve skupině bezpečnější, než vazba na jednoho kamaráda.²¹³

Základní vojenskou jednotku, prostřednictvím které voják vnímal své bytí, představovala setnina.²¹⁴ Její předepsaný válečný stav tvořili v roce 1914 čtyři důstojníci a 259 mužů a poddůstojníků.²¹⁵ Každá setnina měla také svou vlastní vojenskou kuchyň, u které se při výdeji jídla alespoň teoreticky jednou denně celá setkala. Setnina byla dále rozdělena na čtyři čety, které se dále dělily na 4 roje, ty se stavem 8–12 mužů představovaly nejmenší vojenskou jednotku.²¹⁶ Před zavedením polních kuchyní v roce 1909 si vojáci připravovali jídlo společně právě v rámci těchto menších jednotek, což byla praxe, která se ve válečných podmínkách rychle oživila.²¹⁷

Většina vojáků si však v průběhu vojenské služby vytvořila ještě užší skupinu nejbližších kamarádů, s nimiž sdílela nejen veškeré strasti válečného života a společný příbytek, ale i všechny získané potraviny. V tomto smyslu se zpravidla hovoří o primární skupině.²¹⁸ Ta se v důsledku ztrát, onemocnění nebo osobních neshod dynamicky měnila a většina vojáků takových kamarádkých skupinek během své vojenské služby zažila hned několik. Nejčastěji ji zřejmě tvořili tři až čtyři nejbližší kamarádi, vzácně se objevovaly i dvojice, naopak větší skupina by se svým počtem už prakticky překrývala se střeleckým rojem, a postrádala by tak do jisté míry smysl.

3.4.1 Geneze primární skupiny

Hovoříme-li o promítání jídla do vztahů mezi vojáky, odehrával se tento proces na úrovni jednotlivce–setnina, přičemž těžiště leželo kdesi na úrovni primární skupiny a roje.

²¹³ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 222.

²¹⁴ V textu je jako příklad použita střelecká setnina pěšího pluku společné armády, v rámci jiných zbraní byla ekvivalentem setniny například eskadrona (jezdecko), baterie (dělostřelectvo) nebo kolona (trén), rovněž početní stav se mohl v závislosti na druhu zbraně lišit.

²¹⁵ GOSPIĆ, *Handbuch für den Infanteristen*, s. 7.

²¹⁶ Cvičební řád z roku 1908 uvádí: „Roj neměj méně než čtyři roty (rotu tvoří dva za sebou stojící vojáci).“ Přesný počet mužů v roji předpis neuvádí, ale počítá s četou maximálně 22 rot rozdělenou na čtyři roje. Rotu (dvojici mužů) není možná zaměnit s rotou (setninou), termín rota (setnina) se rozšířil až v poválečném období.

²¹⁷ Zde je potřeba vnímat roj v mantinelech dobového taktického uvažování, kdy představoval pouhou součást čety a pro vojáky tak bylo společné vaření základ společných aktivit, což stojí v kontrastu k proměně jeho taktické funkce během války, kdy se z něj stala fakticky samostatná jednotka, což nároky na skupinu dále zvedlo. Viz např. Naše družstvo – bojový hlouček. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1922, III(3), s. 141–146.

²¹⁸ Srovnej HUTEČKA, *Muži proti ohni*, s. 15.

Pojmy jako prapor či pluk se z tohoto hlediska nacházely za hranicí vnímání a pro vojáky se stávaly jen objektem žárlivého porovnávání.²¹⁹

Primární skupina se začala formovat ihned po překročení prahu kasáren. Počáteční pocit sounáležitosti byl poměrně široký a zřejmě zahrnoval početnou skupinu lidí, s nimiž se mohl jednotlivec vymezit proti armádní hierarchii. Například jednoroční dobrovolník František Maxa popisuje v červnu 1915 svůj výcvik rodičům takto: „*Dopoledne přišli čtyři zpátky, tři padli a nemohli dál a jeden má vyvrknutou nohu v kotníku. Všichni Plzeňáci. Nikde jsme tak nedrželi pohromadě jako teď.*“²²⁰ Vírou v kamarády pak uklidňoval i rodiče při odjezdu na frontu: „*J sme zde u našeho zugu*“²²¹ *všichni, co jsme byli v Plzni spolu, tak myslíme, že se příliš zle míti nebudeme, když jsme pohromadě.*“²²² Po nějaké době skupina rychle vykryštovala do užšího jádra, vzácněji dvojice. Vzájemný vztah uvnitř této skupinky byl založen mimo jiné i na společném hospodaření, čímž docházelo k replikování rodinných vazeb. Skupina se tak pro vojáka stávala objektem štědrosti, laskavosti a radosti, přičemž v jejím středu rezonovaly většinou právě potraviny.²²³

Formování užší skupiny vojáků bylo z hlediska co nejjednoduššího obstarávání jídla logické, užší skupina spolu dokázala efektivněji spolupracovat a jídlo, jež získala navíc, si pak mezi sebou rozdělila. V období nedostatku se vojáci zřejmě dělili jen v rámci svého nejužšího okruhu, to se týkalo především balíčků z domova. Pochutnávat si, zatímco kamarád vedle hladoví, by mohlo ohrozit sociální nebo náboženské cítění vojáka. Naopak pokud byla naděje na získání dostatečného množství jídla, snažili se vojáci kooperovat v rámci jednotlivých rojů nebo čet. Platí přitom, že vytváření větších zásob u jednotlivců prakticky postrádalo smysl, protože v prostředí zákopů existovalo mnoho možností, jak o ně přijít. Naopak sdílení se stávalo pojistkou pro případ hladu a vzájemná sounáležitost dostala konkrétní vůni a chuť.

O vytvoření užšího kolektivu vypráví ve svých vzpomínkách nám již známý Richard Pavlík, jehož jednotka dorazila na začátku srpna 1914 do Bilan v Haliči: „*Náš velitel byl stále v Krakově, my jsme si dávali do pořádku mundur a výzbroj, toulali jsme se po dědině, pekli a vařili leccos jako na trempingu. [...] A tam jsme také utvořili kamarádkou partu ,na život a na smrt‘. Nás deset kantorů si slíbilo vzájemnou obětavost*

²¹⁹ Srovnej LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 223, VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 322.

²²⁰ MAXA, František Alexandr. Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917> [dopis z 9. 6. 1915, Rumburk]

²²¹ Četa (z něm. Zug).

²²² MAXA, František Alexandr. Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917> [dopis z 17. 7. 1915, Rumburk].

²²³ srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 188.

a podporu. [...] Úmluvu jsme zpečetili při táboráku se zeměky.²²⁴ Nikdo netušil, že naše souručenství potrvá plné dva roky.“²²⁵ Úmluvy zpečetěné u táboráku zřejmě nebyly běžným jevem a skupinky vznikaly zpravidla méně formální cestou, přesto však zápis dobře ilustruje potřebu vzájemného sdružování a podpory.

3.4.2 Sdílení potravin, společné vaření a dělba práce

Možnost sdílení se spolubojovníky prostupovala skrze veškeré získané potraviny.²²⁶ Už v případě vydávaných stravních náležitostí se stávalo, že vojáci obdrželi jídlo ve větším balení (bochník chleba, sklenice marmelády) a bylo na nich, aby si ho sami spravedlivě rozdělili. To se netýkalo vždy jen potravin, ale například i vyplácení žoldu, kdy erár neměl drobných a musel tak vyplatit vždy několik mužů dohromady.²²⁷ Úkolem spravedlivě rozdělit vydané potraviny byli zpravidla pověřeni muži, kteří se těšili největší důvěře, lze tak předpokládat, že taková funkce s sebou nesla i nezanedbatelnou míru prestiže. Josef Váchal na to vzpomínal takto: „*Poctivý Polák, jménem Ochenduskiewicz, spravedlivě vždy mezi nás chléb rozděloval, když fasovaly se ho pouze porce, odvažuje jej na malých vážkách, z motouzu a krabic od konzerv důmyslně pořízených.*“²²⁸ Jak je z citace patrné, ve Váchalových očích představovalo rozdělení potravin mezi vojáky malý obřad. Někdy se stávalo, že přiděl určený k rozdělení ve dvojici byl tak malý, že jeho dělení nemělo smysl, v takovém případě jedla jen polovina vojáků a při dalším výdeji stravy se skupiny prostřídaly. Předěšlo se tak případným sporům kvůli domnělému soustu navíc.²²⁹

Skupinová spolupráce se alespoň teoreticky mohla nejvíce osvědčit při společném hledání potravin v okolí ubytovacího prostoru, pokud vojáci získali nějaké jídlo navíc, patřilo k dobrým mravům přinést alespoň na ochutnání, byť ne vždy byl tento nepsaný zákon dodržován. Richard Pavlík takto vzpomíná na událost, při které s kamarádem náhodou vešel do cizího bytu a našel osířelý prostřený stůl, vojáci neváhali a po krátké hostině se oba vrátili ke skupině, kde se svěřili s čerstvým zážitkem: „*Náš skutek byl odsouzen jako hanebnost. Podle úmluvy v partě jsme prý byli povinni přinést okoštovat aspoň té bábovky. Ráno zase zavoněla káva, ale předešli nás už kol. Stuchlík a Kašpárek. Když se vrátili, nepřinesli také nic. Prý tam nebylo nikde prostřeno. Válka kazí dobré mravy.*“²³⁰ Podobně na to vzpomíná řada dalších vojáků, přičemž většinou zmiňují

²²⁴ Brambory.

²²⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 23. Viz obr. č. 6.

²²⁶ Srovnej CANETTI, *Masa a moc*, s. 298.

²²⁷ ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 31.

²²⁸ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 90.

²²⁹ NEUMANN, *Bragožda*, s. 69.

²³⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 24.

především své vlastní úspěchy, z kterých podělili ostatní, a tím osvědčili svou morálku: „Žebрал jsem u potkávajících mne vojáků, zda by prodali chléb; konečně přišel jsem na nějakého Čecha, který pln ochoty odvedl mne k nějaké osterii, odkud vyvolal Čecha šikovatele, jenž za slušný peníz prodal mi půldruhé veky chleba a skoro dva litry dobrého vína. Přinášel jsem u vítězoslávě svou kořist ke svému lůžku, kde pro dobrou vůli s ostatními spolutahouny káry se rozdělil.“²³¹

Společné hospodaření se neprojevovalo jen sdílením získaných potravin. Mohl fungovat i princip dělby práce, kdy někteří vojáci v rámci skupiny dělali jednu a druhí zase jinou práci. Takovou prací mohlo být i převzetí úkolů spojených se službou výměnou za jinou práci, jako např. donáška vody, sběr dřeva nebo zašívání poškozených stejnokrojů. Někdy zde mohly fungovat i vžitě vzorce z civilního života, kde mladí chlapi byli zvyklí pomáhat v domácnosti, zatímco na starší připadla pečovatelská role: „Jednou večer, když jsme se vrátili z práce, přišel starý Bačák později a řekl: ‚Kluci, dojděte mi někdo pro menáž, já mám dnes práci!‘ Takové posloužení žádat mohl si dovolit ovšem jen starý Bačák. Když mu kterýsi z hochů přinesl jídlo a Bačák se najedl, zatvářil se tajemně a řekl: ‚Kluci, teď zavřete dveře na petlici, aby nám sem nikdo nelez!‘ Potom vytáhl ze svého ‚brotsaku‘²³² pořádný kus syrového masa, který odbornicky vyvažoval v ruce. ‚A teď si uděláme ještě jeden chod, kluci‘, byla jeho překvapující zpráva.“²³³ Zvláštní povinnosti s sebou přinášela i pozice nejmladšího. Richard Pavlík vzpomínal na genezi benjamínka jejich „kantorské“ party takto: „Od Vánoc se naše parta přestala holit a nyní máme už mohutné plnovousy, jen Jožka Přikryl se zmohl na pouhé světlé pápení, proto mu říkáme ‚holopliště‘ a musí konat nejhorší práce (nosit kafe apod.).“²³⁴ Zvlášť u bojových útvarů však lze předpokládat, že skutečný věk nehrál v sociální hierarchii skupiny závaznou roli a k udržení sociálního statusu musel být potvrzen praktickými schopnostmi.

Před rokem 1909 bylo běžné, že setnina si připravovala stravu po jednotlivých rojích. Za její přípravu byl odpovědný velitel roje a staral se o ni proškolený voják, který v druhém roce své vojenské služby prošel kuchařským kurzem. Ačkoli tento systém zavedením polních kuchyní teoreticky zanikl, nestálé podmínky válečného zásobování vedly k jeho praktickému znovuoživení. Kuchyně zpravidla dodaly jen oběd a ostatní jídlo si vojáci museli připravit sami. Během přesunů v etapě a operačním pásmu se v deníkových záznamech a korespondenci nejčastěji objevují zmínky o tom, že vojáci si

²³¹ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 166.

²³² Chlebník M1898.

²³³ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 208.

²³⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 45, citovaná vzpomínka pochází z východní fronty v únoru 1915.

své jídlo vařili ve dvojici. „*Jsem s Bedřichem Šmídem pohromadě u jednoho roje, tak vaříme kafe, brambory a co jest pro nás určené. V poledne vaří pro nás kuchyň.*“²³⁵ Bohužel není zřejmé, zda se tím myslí společná péče o jeden oheň, nebo společné vaření v jedné jídelní misce na společném ohništi širší skupinky. Zatímco zmínky vojáků by spíše odpovídaly první možnosti, předpokládaná potřeba šetřit palivem i obrazový materiál dokazují, že ani druhá varianta nebyla v praxi ničím neobvyklým.

Pokud se však vojáci nacházeli v dosahu nepřítele, představovalo jakékoli rozdělení ohně potenciální riziko. Na západní frontě je zdokumentována řada improvizací, ke kterým se vojáci ve snaze omezit kouř při ohřívání jídla uchýlovali, používaly se například svíčky či malé vařiče z plechovek a lze předpokládat, že tato praxe byla dobře známa i českým vojákům.²³⁶ Přesto představovalo rozdělení otevřeného ohně relativně nejsnazší způsob ohřátí jídla a na frontě někdy docházelo v tomto ohledu k jakémusi nepsanému příměří.²³⁷ Nedalo se na to však spoléhat, a rozděláním ohně tak neohrožoval voják jen sám sebe, ale i své spolubojovníky. Proto museli vařit společně a společně také jíst, pokud se tak nedělo v rámci jednoho topeniště, pak alespoň v jeden čas.²³⁸

3.4.3 Jednotlivci mimo skupinu

I přes zřejmé výhody skupiny se našli jedinci, kteří fungovali nebo spíše museli fungovat individuálně. Zatímco pro důstojníka by to zřejmě nepředstavovalo nijak náročný úkol, v případě mužstva se jednalo v podstatě o ostrakizaci. Voják k ní mohl dospět buď na základě svého morálního profilu, například kvůli krádežím, nebo stejně jednoduše na základě jazykové bariéry nebo snížené sociální inteligence.²³⁹ Na jednoho takového muže vzpomínal Jaroslav Brda: „*Uvázáním*²⁴⁰ *byl postižen náhodou jediný Němec, který byl u naší kompanie.*“²⁴¹ *Přišlo udání, že jeden voják byl kteréhož večera na faře ve Weissbriachu žebrat. [...] Po dlouhém pátrání se přiznal onen Němec. Byl to drobný, suchý, malý mužík, bylo mu asi 45 let, česky neuměl a vypadal celkem uboze. Až mně ho bylo při*

²³⁵ VHÚ Praha, psb. Varia. URBÁNEK, i. č. XIII-12442, [dopis z 16. 6. 1916].

²³⁶ Jaroslav Brda například vzpomíná, že komíny kuchyně a podzemního krytu přikrývaly větvemi jehličnanů, v kterých se kouř rozptýlil. Viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 51. Srovnej též DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 171-172.

²³⁷ „*Když slunce vyšlo, ptáci rázem umlkli a sháněli si potravu. My jsme se rozlezli po háji, sbírali suché větvičky, skládali ohně a vařili si čaj. Střelba ztichla a nad zákopy našimi i ruskými plazil se z nesčetných ohníčků modravý kouř.*“ viz RUTH, Václav. Na ruské frontě v Haliči v květnu 1915 In: *Ročenka 2010*. Praha: MO ČR – OKP, 2011. s. 64-65.

²³⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 91.

²³⁹ Lze zde zmínit například postavu Habětína z Poláčkova románu *Podzemní město*.

²⁴⁰ Trestanému jsou svázány ruce za zády a je za ně pověšen tak, aby se o zem mohl opírat jen konečky prstů u nohou. Viz obr. č. 49.

²⁴¹ Setnina.

vyšetřování líto. Když se ho ptali, co na faře vyžebal, řekl, že jeden vařený brambor – a při tom plakal. Prý měl hlad...“²⁴²

Život v armádě osciloval mezi totálním odcizením a intimní atmosférou srovnatelnou s rodinným prostředím. Vojáci chtěli nechtěli byli nuceni v zákopech replikovat rodinné struktury, které jim umožnily přežívat ve stále dravějším a bezohlednějším prostředí. Povinnosti vůči nové „rodině“ se však někdy střetly s povinnostmi vůči té staré. O fenoménu balíčků zasílaných rodinami pojednává následující kapitola.

3.5 Balíčky z domova

Polní pošta představovala v letech 1. světové války základní způsob komunikace mezi vojáky a jejich rodinami doma. Vzájemný kontakt se neomezoval jen na dopisnice polní pošty, ale neméně důležitou součástí představovaly i balíčky, úředně označované jako *Wertsendung* (cenná zásilka) nebo vojenským žargonem „vercák“.²⁴³ Ty měly různorodý obsah a putovaly oběma směry, přičemž ty z domova na frontu převládaly.²⁴⁴

Pro mnoho mužů představovala korespondence fakticky novou, dosud jen málo vyzkoušenou formu komunikace.²⁴⁵ Z řady dopisů domů je znát omezené vzdělání jejich pisatelů, vědomí cenzury i obava o pochopení textu u adresáta.²⁴⁶ Naproti tomu obsah balíčků měl v tomto ohledu nejen praktický význam, ale obsahoval i nevyslovené emotivní poselství.²⁴⁷ Většina mužů nechtěla nebo nebyla schopna psát o životě v zákopech a psát o podmínkách v etapě nebylo příliš zajímavé. Naproti tomu konzultace obsahu balíčků měla svůj praktický význam a mnohdy připomínala domácí diskusi nad stolem o tom, co má či nemá cenu kupovat.²⁴⁸ Válečné prožitky oddělily mentální svět vojáků od těch, kteří

²⁴² VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 109. Shodou okolností jen o několik týdnů dříve hrozil několika jiným vojákům z Brdovi jednotky soud za krádež potravin, dostali od kamarádů radu neodvolávat se na hlad, protože by jim to přitížilo.

²⁴³ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 11.

²⁴⁴ Zpět do zápolí vojáci odesílali kromě dopisů např. kousky komisárku na ochutnání, úlomky šrapnelů, výtvary zákopového umění apod. Oběma směry putovaly peníze, jejichž reálná hodnota byla na frontě proměnlivá a vojáci je mnohdy nechtěli mít u sebe. Někdy vojáci mohli posílat domů i své potravinové nadbytky, ale jednalo se spíše o vzácnost nebo jeden konkrétní produkt, který byl v dané lokalitě aktuálně lacino k dostání. Viz např. VHÚ Praha, podsbírka Varia. VELKOBORSKÝ, Kliment. Válečná korespondence. i. č. XIII-12427 [dopis Haničky Brothánkové z 27. 12. 1914]; též VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/310, [dopis z 21. 4. 1915].

²⁴⁵ PAZDERA, David. Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2003, LII(1), s. 40.

²⁴⁶ Srovnej též DYER, Geoff. *The missing of the Somme*. London: 2001. s. 81. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 93.

²⁴⁷ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 191-195.

²⁴⁸ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 194.

zůstali v zápolí, ale společná diskuse nad obsahem balíčků umožnila rodinám alespoň zdánlivě fungovat.²⁴⁹

3.5.1 Emoce ukryté v balíčku

Při úrovni zabezpečení stravování rakousko-uherské armády představovaly balíčky především ryze praktický dar. Nelze však podceňovat ani jejich emotivní rozměr, přičemž mezi staršími záložníky a mladými chlapci jsou ve vnímání balíčků zřetelné rozdíly. Například Jaroslav Brda ve svých vzpomínkách na první měsíce na italské frontě, kdy mu bylo pouhých 17 let, píše: „*Obyčejně na povrchu, když bedničku otevřu, najdu lístek, který maminka nebo tatínek napíše a tam vyjmenují vše, co v bedničce posílají. Lístek začíná vždy slovy: ‚Milý Jarouši, posílám ti něco na zub. Ve zdraví toho užij!‘ A někdy musím dávat pozor, aby mi snad slzička do té bedničky neukápla... Hlavně, aby to ti druzí hoši nezpозorovali. To by byla ostuda, abych se tu někdy nad bedničkou rozbřečel! Musím proto dělat hrdinu, přesto, že se mi někdy po domově tolik stýská.*“²⁵⁰ Jiní vojáci si ve svých dopisech píšou o domácí chléb, nebo například růži ze zahrady. Rodiče si byli významu balíčků pro své děti vědomi a neváhali vynaložit velké výdaje pro splnění své opatrovnické role. Rodiče tehdy osmnáctiletého Václava Křivánka například prodali jalovičku, aby mohli synovi posílat přilepšení: „*Stál jsem v řadě připraven k odjezdu, když tu volá četař, že mi přišel balíček. Se slzami v očích jej otevřu a nalézám uherský salám, pražský salám, uherky cigarety a 20 K v hotovosti. Pravděpodobně nakoupila matka vše v Praze a odeslala. V témže balíčku byl dopis s připomínkou, že mi vše zasílají s upřímnou láskou. Po přečtení těchto řádek mi bylo u srdce nevolno. Byl bych raději viděl rodiče, než celý tento balík, neboť jsem se domníval, že je vícekrát nespátřím.*“²⁵¹ S jídlem od rodičů pojilo vojáka vědomí, že přijímané potraviny nejsou jen odosobněné příděly, ale byly s láskou připraveny výhradně pro něj a rodiče se jimi snaží vynahradit svou nepřítomnost.²⁵²

Starší nebo méně emocionálně založení muži se v tomto ohledu vyjadřovali střízlivěji, na prvním místě stály praktické starosti, zatímco osobní pocity zůstávaly skryty nebo pro ně nezbyval prostor. Obsah balíčků se snažili konzultovat dopředu, a omezit tak případné ztráty způsobené prodlením pošty. Přesto každý balíček poslaný rodinou měl i pro méně sentimentální muže příchut domova. Muži si na jednu stranu byli vědomi oběti,

²⁴⁹ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 194.

²⁵⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 151.

²⁵¹ KŘIVÁNEK, Václav. Zápisky českého vojína od 36. pěšího pluku. In: *Ročenka 2010*, s. 230.

²⁵² Například Jan Šmatlán píše ve svém dopise domů: „*Když buchty jím, vždycky na vás vzpomínám.*“ Viz ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 16.

kterou příbuzní podstupovali posíláním balíčků, ale na druhou stranu jich byli žádostiví. Z toho důvodu v dopisech nešetřili uznáním a zdrželi se jakékoli kritiky.

Ženy projevovaly v dopisech obavy o žaludky svých mužů nebo ctitelů, muži se na druhou stranu snažili své družky uklidnit a zásobovací situaci líčili alespoň v prvních dvou letech války v poměrně příznivých barvách. „*Píšeš, jestli nemám hlad? To jsem ještě na vojně skoro neměl. To mě znáš, že toho tolik nespotřebuji, mě vojna lehko uživí, a potom přece vždycky něco přijde, tak tu není o ledajakou pochoutku nouze, ať je to, co chce. Tady je máslo, jitrnice, smaženina a všecko možné. Schází jen mír a už bychom to nějak přetloukli.*“²⁵³ Uklidňující slova však ani v tomto případě neznamenal ukončení pravidelných zásilek a svědčí o tom, že posílání potravin dalo ženám možnost pokračovat v jejich tradiční roli navzdory válce.

3.5.2 Přerozdělení balíčku

Je ironií, že tento vysoce intimní obsah balíčků se v rukou vojáků stal zároveň veřejným majetkem a důvodem oslav pro kamarády, když potraviny z balíčků byly rozděleny v užší skupině přátel. Například Ferdinand Lirš vzpomíná na dobu strávenou ve výcviku takto: „*Občas přišel nějaký ten ‚vertsendunk‘, balík sladkého obsahu, o nějž jsme se s kamarády spravedlivě rozdělili.*“²⁵⁴ Způsob rozdělení balíčku mezi spolubojovníky se lišil v čase i místě. Příjem z něj nemusel nutně odpovídat vloženému podílu a z některých poznámek se zdá, že vojáci z lépe situovaných rodin do jisté míry dotovali své méně šťastné spolubojovníky. Jednoroční dobrovolník František Maxa například v červnu 1915 píše své sestře Magdaleně: „*Z domova ať mi jíst ničeho neposílají, neb potřebují sami více nežli já. Zde jsou kamarádi sedláci a ti vždy něco mají, tak dostanu, co chci.*“²⁵⁵ V závislosti na aktuálních podmínkách, čase a velikosti zásilky oscilovalo nakládání s balíčky mezi žárlivým střežením vlastního majetku a sdílením se širší vojenskou „rodinou“, např. v rámci ubytovacího prostoru.

Zdá se, že méně ochoty k vzájemnému sdílení vykazovali spíše mladší vojáci a především v prvních měsících vojenské služby, ale zkoumaný vzorek byl v tomto ohledu příliš omezený. Pokud na vojáky udeřilo hladové období, znamenalo to pro soudržnost celku velkou zkoušku. Bohumil Dítě popisuje začátek roku 1916, který jeho jednotka strávila ve zničeném Přemyšlu: „*Balíčky docházející z domova byly úzkostlivě střeženy, ze*

²⁵³ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/132, [dopis z 17. 3. 1917].

²⁵⁴ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 35.

²⁵⁵ MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 8. 6. 1915, Rumburk].

*zásob kdo ještě měl, bylo ukrajováno potajnu, aby druhý neviděl. Bylo pryč kamarádství a družnost, která odevždy u nás panovala.*²⁵⁶ Rachel Duffet ve své práci cituje výzkumy z 60. let, podle kterých mají děti z chudších rodin sklony k hromadění jídla, zatímco ti bohatší se o jídlo dělí spíš, a předpokládá možnost aplikovat tento vzorec na vojáky.²⁵⁷ Zásobovací krize prohlubující se úměrně s trváním války poznamenala i ochotu dělit se o balíčky z domova. V roce 1917 již ostřílený válečník Jaroslav Brda během pobytu u kádru v Brucku nad Murou sdílel své „vercáky“ jen v úzkém kolektivu dvou až tří nejbližších kamarádů, přičemž jejich obsah, na rozdíl od dřívějších let, nevydržel ani do druhého dne od doručení.

Balíčky mohly být sdíleny i po smrti jejich adresáta. Jen málokterý voják se rozpakoval nad otevřením zásilky padlého kamaráda: *„Adresát, můj dobrý přítel Ferda, leží již týden v hrobě v Lajkovci a čokoládu by beztak snědl ještě méně oprávněný dědic od plukovního trénu nebo polní kuchyně. Ulomil jsem si tedy kousek a snědl jej bez výčitek svědomí.*²⁵⁸ Rodina dotyčného snad alespoň mohla věřit, že balíček synovi, manželovi či bratrovi ještě naposledy posloužil. Svou roli mohlo sehrát i vědomí, že cenný obsah by se v případě vrácení odesílateli zkazil, což se při neočekávaném zdržení stávalo už cestou na frontu.²⁵⁹ Pokud útvar utrpěl těžké ztráty, mohlo být najednou dost balíčků pro všechny, Egon Ervín Kisch si o vánocích 1914 zapsal do deníku: *„Podělili nás balíčky s dárky, jejichž adresáti padli nebo byli zajati. Každý druhý voják má bolení břicha z tolika sušenek, čokolády, cukrovinek, pečiva; po tak dlouhé době hladovění nesneseme nic a hlavně ne takovéhle výstřednosti.*²⁶⁰ Za pozornost stojí, že status veřejného majetku získaly především potraviny, zatímco sdílení ostatních věcí z balíčku, které by šly stejně snadno rozdělit (svíčka, cigarety), zřejmě běžné nebylo nebo nestálo vojákům za zaznamenání.²⁶¹

Pochopitelně ne všichni byli ze zvyku sdílet balíčky nadšeni. Když manželka Františka Neumana prosila svého muže, aby se o balíčky nedělil, dostala tuto odpověď: *„Ono se ti to řekne, že abych se s tím nechlubil, ale ono to nejde, každý chce kousek a já též koukám, když jiný dostane a tak to máš.*²⁶² Válka však pokračovala a na zápolí doléhal stále větší hlad. V prosinci 1916 už František Neuman ujišťoval z východní fronty manželku, že *„vše užiji sám, poněvadž to tu máme tak zavedeno, co komu přijde, to si sám*

²⁵⁶ VHÚ Praha, psb. Varia. DÍTĚ, Bohumil. *Paměti československého legionáře v Itálii*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-11877. [nestránkováno].

²⁵⁷ FIELDHOUSE, Paul. *Food and nutrition: Custom and Culture*. Beckenham: 1988. s. 86. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 88.

²⁵⁸ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 184.

²⁵⁹ Srovnej např. VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 136.

²⁶⁰ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 216.

²⁶¹ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 202.

²⁶² VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/306, [dopis z 15. 4. 1915].

sní.²⁶³ S ohledem na to, že jen o týden později se v dopise zmínil o tom, že jeho kamarádi dosud neznají vánočku a tu jeho si zvědavě prohlíželi, lze takové ujištění považovat spíše za pokus o uklidnění manželky než odraz běžné praxe. Ostatně o půl roku později znovu připomíná manželce, že na frontě musí „jeden za všechny a všichni za jednoho.“²⁶⁴

Přesto lze v řadě dopisů pozorovat, že vojáci své příbuzné od zasílání balíčků zrazují s poukazem na aktuální dostatek, nebezpečí vykradení nebo z obavy o jejich vlastní zásoby. S ohledem na vědomí cenzury, kterou zpravidla prováděl nejbližší nadřízený důstojník a tudíž pisateli známá osoba, však nelze vyloučit, že taková formulace byla jen zástěrkou pro vyjádření dobově nemorálního požadavku zastavení posílání balíčků, aby se o ně nemusel jejich adresát dělit.

3.5.3 Nástrahy poštovního spojení

Ať byl důvod pro takové odmítání jakýkoli, je jisté, že před doručením adresátovi musel balíček projít celou řadou nástrah. Důvěra vojáků ve fungování polní pošty byla omezená. Josef Váchal například zmiňuje vojáka, kterému se ztratilo pět zásilek v řadě.²⁶⁵ Jindy dorazil jen poloprázdný balíček s lístkem, který smutně vyjmenovával původní obsah. Vojáci se snažili předcházet vykradení balíčků různě a jejich dopisy jsou plné podrobných instrukcí. Například František Neuman doporučoval v listopadu 1914 balíček převázat provázkem a zapečetit. Jaroslav Brda po celou dobu své dvouleté vojenské služby svědomitě označuje zásilky s jídlem jako „prádlo“, přičemž tento termín pro jistotu nepoužívá jen pro označení bedničky, ale i v korespondenci.²⁶⁶ Jan Šmatlán radil rodičům vložit jídlo do rukavice a „nikomu o tom neříkat.“²⁶⁷ Osvědčenou metodou se staly zkušební zásilky s menším obsahem, které předcházely cennějším balíčkům.²⁶⁸

Problémům s polní poštou se snažili příbuzní předejít i posíláním zásilek po kamarádech, využívali tak teritoriálního členění rakousko-uherské armády, kdy vojáci z jednoho kraje sloužili často společně. Zdá se, že někteří příbuzní byli v tomto ohledu iniciativní a balíčky při takové příležitosti posílali spontánně, aniž by to dopředu konzultovali s vojáky.²⁶⁹ Takové posílání však bylo v praxi stejně nejisté jako pošta,

²⁶³ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i.č. XIII-11845/358, [dopis z 19. 11. 1916].

²⁶⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/72, [dopis z 22. 6. 1917].

²⁶⁵ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 90.

²⁶⁶ „Na bedničce totiž byl označen obsah ‚prádlo‘, aby to někdo nevybral. Tehdy počínala už v zázemí nouze o potraviny – o ty byl zájem, o prádlo ne.“ Viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 94.

²⁶⁷ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 26.

²⁶⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i.č. XIII-11845/322, [dopis z 7. 1. 1916].

²⁶⁹ „Po nikom nic neposílej, když Ti nenapiši, on by mě pak nenašel a je to škoda.“ viz VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i.č. XIII-11845/182, [Dopis z 12. 11. 1916]; srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia. URBÁNEK, i. č. XIII-12442/1, [dopis z 3. 1. 1916].

protože vojáci spolu nemuseli vždy sloužit v jedné setnině či praporu, a doručení zásilky se tak neúměrně prodloužilo. Ostatně i sami vojáci si občas v korespondenci postěžovali, že u sebe musí přechovávat balíček pro někoho, kdo byl dočasně odvelen nebo raněn.²⁷⁰

Další nebezpečí představovalo pozdní doručení. Poště se za ideálních podmínek dařilo doručovat zásilky zhruba do jednoho týdne, což byla v létě sama o sobě dostatečně dlouhá doba na to, aby jakost potravin utrpěla. V červnu 1917 chodila vojákům c. k. střeleckého pluku č. 10 pošta ve více než desetidenních intervalech, František Neuman proto varuje manželku před zbytečným plýtváním: „*Co sem přijde bedniček, to je vše zkaženo, co je pečivo a maso. Lepší nic neposílat, škoda všeho.*“²⁷¹ Jindy doručení balíčku ovlivnila situace na bojišti nebo počasí. Ke cti pošty nutno přičíst, že ani katastrofické scénáře, jako před nepřítelem dočasně vyklizená poštovní stanice nebo poštovní vůz pohřbený pod lavinou, dodání balíčku nutně nezabránilo. Takové přilepšení pak vojáci mohli dostat i s několikaměsíčním zpožděním a nezbývalo, než „*ztvrdlou vánočku rozvařit v kávě*“ nebo „*lovit kousky cukru z plísňě pečiva*“.²⁷²

Balíčky nebylo možné posílat vždy. Základním předpokladem pro odeslání zásilky byla znalost adresy a kapacita pošty. Při přesunech vojáci dopředu svou adresu neznali a mohli ji dopisem ohlásit teprve po příchodu na nové působiště. V praxi to znamenalo, že první balíčky mohli vojáci očekávat teprve 14 dní od odeslání dopisu s novou adresou a celkový výpadek mohl být po započítání času stráveném na přesunu úměrně delší. Při frekvenci zhruba tří až čtyř stěhování za rok mohla taková mezidobí tvořit asi čtvrtinu roku.

Ještě horší to však bylo s kapacitou pošty v době intenzivních bojových operací, kdy byla korespondence s domovem úmyslně omezována. Místo korespondenčních lístků dostali vojáci jen předvyplněný růžový lístek se známým textem „*Jsem zdráv a daří se mi dobře*“ v devíti úředních jazycích monarchie. Veškerá doprava byla vytížena přepravou válečného materiálu a zásilky z domova byly omezeny na dopisy o váze 350 g. I tento balíček však stačil k odeslání cukru, sušenek a podobných drobností.²⁷³ S ohledem na to, že právě v tomto období bylo zásobování vojáků často nepravidelné, byla absence zásilek z domova o to citelnější. Na obhajobu tohoto opatření nutno podotknout, že balíček z domova ubíral kapacitu pošty hned dvakrát, protože někteří vojáci odesílali prázdné bedničky zpět domů.

²⁷⁰ VHÚ Praha, psb. Varia. URBÁNEK, i. č. XIII-12442/5, [dopis z 8. 4. 1916].

²⁷¹ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/62 [dopis z 2. 6. 1917].

²⁷² VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 60; VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 41.

²⁷³ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 223.

3.5.4 Obsah balíčků

Obsah balíčků se v průběhu doby proměňoval s ohledem na momentální zásobovací situaci, jejich povolenou velikost,²⁷⁴ rychlost a spolehlivost poštovní služby a v neposlední řadě závisel i na počasí. Vojáci si často psali především o domácí chléb a cukr na doslazení komisi kávy, což byly produkty, které poskytovaly jistou záruku trvanlivosti. Žádané však byly i koláče, perník, sušenky nebo housky. Poněkud překvapivě se často objevují i masné výrobky, především salám, jitrnice nebo tlačěnka. U masných výrobků však existovala obava o jejich hygienickou nezávadnost a byly posílány spíše „na košť“.²⁷⁵ Pokud se už hospodyně rozhodla poslat na frontu kus masa, snažila se jeho trvanlivost zvýšit náležitou úpravou, například František Neuman doporučoval pro tento účel přidat česnek.²⁷⁶ K mimořádně praktickým potravinám, o které si vojáci psali, patřila i čokoláda, konzervy, ořechy nebo domácí káva na smíchání s erární. Naproti tomu si někdy vojáci psali i o potraviny, jejichž dodání představovalo zdánlivě malý zázrak; sýr, vejčička, víno, sádlo nebo celé hotové jídlo.²⁷⁷ Nezbytným doplňkem byly i podrobné instrukce, jak nejlépe dotyčné komodity zabalit. Ačkoli v těchto případech vojáci zřejmě počítali s možnými ztrátami, byli poměrně často ochotní toto riziko podstoupit.

Obsah balíčků se neomezoval jen na potraviny, ale skládal se ze všech možných věcí, které se podle článků v novinách mohly hodit; teplé oblečení, svíčky, psací potřeby, noviny, kalendáře, nože, léky nebo hygienické potřeby. Pokud balíček náhodou nedoprovázel průvodní dopis, mohlo dojít i ke kuriózní záměně posledně jmenovaných hygienických potřeb a léků s potravinami. Hrozilo to zřejmě především u přípravku proti vším. Zatímco vojákovi, který se o přípravek poctivě rozdělil s kamarády, sotva ublížil, jinému, který přípravek zaměnil za oblíbenou tubu s paštikou a spořádal ho celý sám, vynesl alespoň dlouhý pobyt na marodce.²⁷⁸

Balíčky samy o sobě představovaly jen skromné přilepšení, na které se nedalo trvale spoléhat. Navíc pro vojáky na frontě byla jejich váha relativně často omezena na pouhých 350 g. Jejich frekvence i kvalita podléhaly mnoha faktorům. Počet zásilek doručených za jeden měsíc zpravidla nepřekročil dvě až tři bedničky, přičemž průměr byl

²⁷⁴ Standardní váha byla do 5 kg, ale zvláště pro bojové jednotky byla váha omezována z důvodů přepravní kapacity na pouhých 350 g.

²⁷⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/158, [dopis z 31. 12. 1916].

²⁷⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/158, [dopis z 31. 12. 1916].

²⁷⁷ Např. Jaroslav Brda si před odjezdem na frontu nechal poslat hrnec s knedlíky a zelím, o který se rozdělil s několika nejbližšími přáteli. VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 73.

²⁷⁸ V případě tuby se nejednalo o balíček z domova, ale o nález na bojišti, viz KŘÍŽ, *Deník legionáře*, s. 216.

podstatně nižší.²⁷⁹ K tomu se vojáci mohli těšit na balíčky poslané na svátek nebo narozeniny, což byly události, které si rodina připomínala i v době nepřítomnosti oslavence. Svou kvalitou zase vynikala bednička odeslaná na Vánoce.

V průběhu války se však počet, velikost i jakost zásilek zákonitě zhoršovaly. V prosinci 1916 píše František Neuman své manželce: „*Ted' již tak bedýnky nechodějí, již je to mezi lidem znát a mezi námi též. Dřív toho bylo každý den půl fůry a dnes 1–2 kusy. Jen si drahá šetři, jestli máš z čeho, abyste neměli hlad.*“²⁸⁰ Nejvíce balíčků dostávali v této době vojáci z venkova, u kterých je patrný stále jistý nadbytek, celkově však vojáci poznali, že situace doma je vážná. To bylo obzvlášť těžké pro ženaté muže s rodinou, kteří balíčky otevírali s vědomím, že kromě nemožnosti naplnit svou živitelskou roli ještě sami rodině ujídají. Balíčky pro ně tak představovaly jakýsi barometr domácí zásobovací situace, podle kterého poznali, že stát, který se měl v době jejich nepřítomnosti postarat o jejich rodiny, ve své roli fatálně selhával.

3.6 Sváteční dny

K atmosféře svátečních dnů patřilo na začátku 20. století i slavnostní jídlo pevně spojené s konkrétní událostí. Svátky se tak mimo jiné staly i vítanou příležitostí ochutnat něco nevšedního a tuto roli si udržely i v armádě.

Vojáci slavili celou řadu svátků, během kterých se mohli těšit na různá přilepšení. V platnosti zůstávaly jak dva nejvýznamnější církevní svátky – Vánoce a Velikonoce – tak narozeniny císaře. K tomu se přidávaly i plukovní svátky a jednorázové oslavy důležitých vojensko-politických událostí a vítězství. Díky poště však vojáci nestáli stranou ani rodinných svátků.²⁸¹ V jejich případě se sice muži nemohli těšit na zvláštní armádní přiděly, ale pokud to situace dovoľovala, poslaly vojákům patřičnou výslužku alespoň jejich rodiny.

Nejběžnější příležitost ochutnat sváteční jídlo se nabízela v neděli, kdy se před válkou i v chudších rodinách podávalo maso a po obědě následoval někdy i moučník.²⁸² Armáda se snažila tento zvyk držet a nedělní obědy měly zpravidla vyšší standard, než ve všední dny. Někteří vojáci se mu ve svých vzpomínkách také častěji věnují, což může

²⁷⁹ Např. Jaroslav Brda obdržel od poloviny prosince 1915 do konce ledna 1916 čtyři balíčky, každý o váze asi 5 kg. Viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 151. Naproti tomu Ludvík Schmid obdržel v lednu 1917 dvě bedničky, v únoru také dvě, ale v březnu již neobdržel žádnou, přičemž ne každá bednička obsahovala potraviny. Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 29-45.

²⁸⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/146, [dopis z 14. 12. 1916].

²⁸¹ Mnohdy se doma náležitě slavili i narozeniny vojáků pobývajících na frontě viz VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/140, [dopis z 28. 2. 1917].

²⁸² KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 206.

svědčit o vyšší kvalitě jídla hodné zaznamenání.²⁸³ Stejně tak však stálo za povšimnutí, pokud bylo nedělní jídlo nedostatečné. Například František Maxa si v korespondenci stěžuje, že armáda není schopna zajistit v neděli večeři, což lze vnímat i jako povzdech nad chybějící matkou, která mu v civilu nedělní jídlo připravovala, jakož i nad neschopností armády.²⁸⁴

Svátky se v dopisech vojáků stávají okamžikem vzpomínání i bilancování. Jejich oslava byla v civilu pevně spojena se zaběhlým obřadem, a každý voják si tak mohl zcela konkrétně představit, co doma právě dělají: „*V neděli zvláště vzpomínám na Vás v době, kdy jste v kostele, a přál bych si býti tam také, a tu si myslím, že se za mě modlíte.*“²⁸⁵ Jindy teprve válečné zážitky umožnily vojákům nahlédnout pravý smysl svátků. Ludvík Schmid si na Velký pátek roku 1917 zapsal do deníku: „*Velký pátek, den kdy Spasitel trpěl za lidstvo. Jak touží nyní úpějící národové po spasení! Přijde? Dočkám se? Velký Bože prosím!*“²⁸⁶

Plukovní nebo státní svátky mají v poválečných vzpomínkách vojáků mnohdy spíše ironický nádech, poznamenaný jistě výsledkem války. Josef Váchal ve svých vzpomínkách například prezentoval oslavu císařových narozenin téměř jako alkoholovou seanci.²⁸⁷ Poněkud jiný obraz podává podplukovník Josef Prokeš, který si při stejné příležitosti v dopise příbuznému pochvaluje, že vojáci jeho setniny obdrželi jako přídavek na oslavu šest ovcí a po dlouhé době se pořádně najedí.²⁸⁸ Dobové deníkové záznamy dávají tušit, že právě specifické plukovní svátky hrály v udržovací morálce vojáků zásadní roli a cíleně mezi nimi prohlubovaly *Esprit de Corps*.

Poměrně podrobný popis plukovní oslavy nám zanechal jindy rezervovaný desátník (*Korporal*) Ludvík Schmid, který sloužil jako telefonista u odloučeného praporu c. a k. pěšího pluku č. 18 na frontě v Karnských Alpách: „*22. V. 1917. Den našeho regimentu, který byl sestaven r. 1682. [...] Samé povýšení a dekorování. Já nic, zaplat' pánbůh za to! V půl jedenácté dopoledne celá rezerva shromážděna, poslouchá proslov nadporučíka*

²⁸³ Srovnej např. Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 46, 63, 65, 72.

²⁸⁴ „*Dnes je neděle a v neděli nikdy nemáme žádnou večeři. A jíst také nemáme co. Sedíme v cimře a jeden kleje více než druhý, každý má hlad. Je večer 8 hodin a nikdo nic nemá.*“ Viz MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis sestře Magdaleně z 27. 6. 1915, Jablonec].

Absence nedělní teplé večeře byla někdy mezi jednotkami rozšířená z důvodu volna kuchaře. Viz HŮRKA, Josef K. Za války v „k. u. k. Barackenspitalu“ v Pardubicích. In: 25 let, s. 211.

²⁸⁵ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, Zapomenuté hlasy, s. 26.

²⁸⁶ Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 46, [zápis z 6. 4. 1917].

²⁸⁷ „*Dne 16. srpna při velkém fasování vydávaly se tak zvané 'libesgábe', na počest J. Veličenstva dárečky to líkérů vojákům do zákopů; ovšemže jistě polovina z toho na místo určení nedošla. Těž u nás byl toho dne pocíten zápach z 'libesgábe' jako v kořalně.*“ Viz VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 239.

²⁸⁸ Soukromý archiv autora. PROKEŠ, Josef. Válečná korespondence, [dopis z 16. 8. 1917].

o slavném dnu 18. pěšího pluku dne 22. května 1809 u Aspern, kde se vyznamenal v bitvě proti Napoleonovi. Odpoledne hrají housle, harmonika, kytara a klarinet, zpívají se kuplety, zpíváme ‚Kde domov můj‘. Hoši se přestrojili za strážníka, celý pohřební kondukt atd. atd. Zasmáli jsme se srdečně, zvláště když obecní strážník dává přípitek pánům důstojníkům. Střílí naše 15cm houfnice, jinak ticho, nádherný čas, trochu chladno. Odpoledne po víně, sardinkách a čaji zpíváme dále. Kolem desáté hodiny večer pouští 10. komanie světelné rakety, dává salvy, zpívá se hymna a národní písně. Ostatní komanie následují. Já vím, že Italové myslí, že jsme buď něco vyhráli anebo že se jim smějeme. Zítřka to budou dvě léta co nás marně hledí porazit. A zatím jen osmnáctí slavili výročí bitvy u Aspern.“²⁸⁹

Díky teritoriálnímu členění habsburské armády nebylo takové jednání jen rituálem udržujícím prázdnou tradici, ale docházelo i k sepětí s mužskými předky – příslušníky téhož pluku. Zatímco běžné svátky známé z civilního prostředí patřily především vzpomínkám a přímo vybízely k porovnávání civilní a válečné existence, specifické vojenské svátky dotvářely osobitý kolorit vojenského života a umožnily vojákům podívat se na vojenskou službu i z té lepší stránky.

3.6.1 Vánoce

Nejdůležitější svátek roku představovaly Vánoce. Jejich pozice v kalendáři byla oproti jiným svátkům zcela výjimečná. Podle Rachel Duffet umožnila oslava Vánoc synchronizovat život vojáků s děním v jejich rodinách, a propojit tak tyto dva vzdálené světy.²⁹⁰ Ústřední bod pro spojení s domovem představovala štědrovečerní večeře, každý voják si dokázal představit, co mají doma, a sám také zažil pokus o vlastní výjimečné jídlo. Z některých dopisů se zdá, že vojáci uzavřeli se svou rodinou tichou dohodu a určili si čas, kdy na sebe budou vzpomínat. Jan Šmatlán uvozuje svůj dopis rodičům takto: „*I já Vám vypíši, jak jsem strávil ty krásné svátky vánoční. Strávil jsem je ve vzpomínce na Vás, jakož jsem byl přesvědčen, že i Vy na mě vzpomínáte.*“²⁹¹ Důležitou roli ve spojení s domovem hrály balíčky doručované poštou, které ukrývaly téměř intimní obsah. Oblibě se těšily například vánočky, které byly z domova posílány navzdory tomu, že v pozdějších letech války bylo jejich pečení úředně omezované.²⁹²

Mimořádné jídlo se snažila vojákům zajistit i armáda, na rozdíl od jiných svátků byly Vánoce jedinečné i tím, že se vojákům mnohdy vydávalo postní jídlo, např. hrachová

²⁸⁹ Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 54, [zápis z 22. 5. 1917].

²⁹⁰ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 177.

²⁹¹ ŠMATLÁN, Vojín ze Svaté Kateřiny. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 19.

²⁹² Viz např. Zápoved' živnostenského pečení vánoček, bochánků a koláčů. *Národní politika*. Praha, 21. 12. 1915, XXXIII(352), s. 7.

kaše, ale výjimkou nebyly paradoxně ani knedlíky s uzeným masem nebo vánočka místo chleba.²⁹³ Bohumil Kupec vzpomínal na poměrně bohatý Štědrý den roku 1915 takto: „*Jako na truc tomu, že na Štědrý den bývá půst, měli jsme každý k obědu 40 dkg masa a o čtvrté hodině byla káva. Večer pak čaj s rumem a půl litru vína. K tomu u stromku rozdány byly z bílé mouky vždy pro jednoho muže vánočka a bochník. U stromku měl náš komandant nadporučík Schäfer krátký proslov s svoláním slávy císaři, načež byla vystřelena raketa světelná a bylo po slavnosti. Některým to však přece nedalo a šli si střelit alespoň do země, aby prý Rus věděl, že slavíme narození.*“²⁹⁴ Ne vždy se však mimořádné jídlo podařilo zajistit, a vojáci se tak museli mnohdy spokojit i s obyčejnou všední menáží, na druhou stranu i to byla skutečnost, která v jejich očích stála za zaznamenání.²⁹⁵ Postupem války velikost vánočních přídavek klesala a poslední válečné Vánoce obdržel například Josef Váchal jako sváteční přírůstek pouhých sedm švestek uvařených v bramborové omáče a půl litru vína.²⁹⁶

Kromě balíčků z domova a vydávaných přidělků mohli někteří vojáci na frontě dostat i tzv. *liebesgaben* – oficiálně distribuované i v rámci vlasteneckých kampaní pořizované dárkové balíčky. Jejich složení bylo proměnlivé v závislosti na konkrétním útvaru, mimo další drobnosti obsahovaly často i potraviny – čokoládu, cukr, konzervu nebo sušenky.²⁹⁷ Jejich výskyt byl poměrně častý a z deníků se zdá, že běžnější bylo alespoň nějaký „milodar“ dostat než nedostat vůbec nic. Zvláště na odlehlých bojištích však tyto balíčky dorazily se značným zpožděním a navíc intendantní služba ne vždy respektovala národnostní skladbu rakousko-uherské armády. Dárek v podobě maďarsky nadepsaných pohlednic tak v leckterém českém vojákovi zanechal spíše hořkou pachutí fušerství.²⁹⁸ V některých případech zřejmě svým vojákům pořizovali dárky i velící důstojníci, ovšem z deníků prostých vojáků se nezdá, že by se jejich nadřazení za tuto činnost dočkali nějakého uznání. Spíše byla rozšířena představa, že důstojníci a účetní poddůstojníci je o jejich *liebesgaben* okrádají.²⁹⁹

Někdy se vánoční oslava stala i vítanou příležitostí, jak poznat cizí zvyky, vojáci nejen porovnávali obsah balíčků z různých koutů monarchie, ale mohli přijmout i pozvání

²⁹³ Srovnej např. soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 27, [zápis z 24. 12. 1916]; VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 109.

²⁹⁴ VHÚ Praha, podsbirka Varia. KUPEC, Bohumil. Deník z 1. světové války. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-11177. [nestránkováno, zápis z 24. 12. 1915].

²⁹⁵ Srovnej např. MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 59.

²⁹⁶ „*Vánoční trachtace nás vojáků nebyla valná; mimo půllitru vína a sedm švestek uvařených v bramborové omáče nic jiného přírůstkem k obvyklé mináži.*“ Viz VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 176.

²⁹⁷ Viz např. VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 41.

²⁹⁸ NEUMANN, *Elbasan*, s. 154.

²⁹⁹ Srovnej např. LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 108.

ke stolu místních obyvatel, případně si v pravoslavných oblastech Vánoce ještě jednou zopakovat.³⁰⁰

I když kvalita a množství vánočního jídla mohly být lepší, než v civilním životě, prostředí nemohlo vojákům sváteční atmosféru plnohodnotně nahradit. Pokud se vojáci chtěli potěšit z intimnějšího jídla, bylo to možné jen v úzkém kruhu přátel. Snaha přizpůsobit průběh oslavy co nejvíce domácím podmínkám byla nejen obtížná, ale svým způsobem i nebezpečná, neboť srovnání vojenské existence s civilním životem bylo více než bolestivé.³⁰¹ Zdá se, že starší ženatí muži, kteří měli doma rodinu, snášeli odloučení většinou hůře, než čerstvě odvedení mladíci. Jaroslav Brda vzpomíná na oslavu Štědrého dne roku 1915 v úkrytu na italské frontě takto: *„Náš parťák Čarda jest již také pořádně ‚zmožen‘. Slezl právě z pryčny a vratkým krokem přichází k nám, aby se podíval, jak se veselíme. Vidím ho před sebou: stojí před naší pryčnou, jednou rukou drží kamaráda Honzika kolem krku, druhou si dává takt a tragicky zpívá: ‚Ta láska, ta už je pryč, ta se už nevrátí víc ...‘ a při tom veliké slzy mu stékají po vousaté bradě. On takový vážný člověk, se dnes z lítosti a stesku ‚namazal‘. Není divu, má doma ženu a děti a chce zapomenout.“*³⁰²

Zvýšené dávky potravin se staly průvodním znakem svátečních dnů. S nepravidelnou výjimkou postních dnů nikdy nechybělo jinak koncem války již nedostatkové maso, často doplněné o vývarovou polévku a někdy i sladký dezert. Obvykle nechyběly ani přiděly alkoholu, jako sváteční pití se prosadily především různé likéry, ale v praxi se vojákům vydával téměř jakýkoli alkoholický nápoj, který byl právě k dispozici. Často lze zaznamenat i vědomou přípravu na svátky, kdy si vojáci sami dopředu šetřili zásoby na důstojnou oslavu nebo se z běžně vydávaných alkoholických nápojů snažili uvařit slavnostnější likér.³⁰³ Svátky známé i v civilu vyvolávaly ve vojácích nostalgii, již museli překlenout,³⁰⁴ naopak některé specificky vojenské svátky mohly soudržnost vojáků upevňovat.

³⁰⁰ MARŠÍK, Ludvík. Momentky doručené polní poštou: Kresby a dopisy Ludvíka Maršíka. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. Hradec Králové: Kruh, 1986. s. 80.

³⁰¹ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 179.

³⁰² VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 112.

³⁰³ NEUMANN, *Elbasan*, s. 146.

³⁰⁴ Částečnou obranu proti tomu představovaly dovolené, které armády ve sváteční době poskytovala ve zvýšené míře.

3.7 Alkohol a armáda

V průběhu 19. století představoval alkohol pevnou součást každodennosti a jeho příjem na hlavu v nejnižších společenských vrstvách celosvětově stoupal. Ačkoli se od poloviny století začala objevovat první abstinenci hnutí, trvalo desetiletí, než se dostavily první výsledky. V Čechách se první takové hnutí objevilo na přelomu století a zakrátko se články o škodlivosti alkoholu staly novinářským *evergreenem*.

Lze tak říci, že v okamžiku vypuknutí světového konfliktu se společnost ve svém vztahu k alkoholu nacházela na rozcestí. Na jedné straně stáli mnohdy až fanatičtí odpůrci alkoholu, kteří se snažili vypuknutí válečného konfliktu využít ke svým cílům, na druhé straně masa branců a dělníků z nižších společenských tříd, která byla mnohdy alkoholem doslova odkojena.³⁰⁵ Rozhodující okamžik vypuknutí války se tak leckde stal vhodnou příležitostí k provedení nepopulárních opatření ve jménu posílení národa jako celku. Ve Francii byl zakázán absinth ve prospěch slabších nápojů, v Rusku byla vyhlášena prohibice úplná, obdobné snahy se objevily i ve Velké Británii.

Protialkoholické lobby mobilizovalo i v Rakousko-Uhersku. Například sokolský věstník se snažil své četné přívržence angažovat těmito slovy: „*Dnes je uznanou pravdou, že alkohol působí škodlivě na zdraví ve válce, pravdou ovšem, které ještě řídící kruhy nedovedly všude zjednotit platnost. Domněnka, že alkohol dodává odvážlivosti, zmužilosti a udatnosti a že chrání před nemocemi, ukázala se tolikrát a opětovně za poslední války balkánské, zcela mylnou.*“³⁰⁶ V průběhu války pak abstinenci hnutí v blokadou sužovaných zemích Centrálních mocností začala produkci alkoholu ze surovin využitelných pro výrobu potravin pranýřovat jako rozmařilost až zradu.³⁰⁷

Navzdory společenskému tlaku se žádná armáda bez alkoholu v poli dlouhodobě neobešla, prohibicí postižené ruské a americké vojáky nevyjímaje. Alkohol patřil tradičně i k jakési formě odměny za vykonanou práci, a jeho absence tak mohla mezi konzumenty vyvolat pocit jistého zneuznání.³⁰⁸ Ačkoli řada vojáků si návyk na alkohol nepochybně přinesla už z domova, jeho obliba měla v prostředí zákopů i zcela praktické důvody. Richard Holmes v polovině 80. let vysvětlil přítomnost alkoholu v armádě čtyřmi základními aspekty:

³⁰⁵ „*Děti se na školních výletech běžně posilňovaly pivem a pivo či železité víno bylo naléváno batolatům trpícím nechutenstvím či považovaným za „slabé“. Kojencům se pro lepší spánek namáčel cumel do kořalky, případně odvaru z makovic.*“ viz LENDEROVÁ – JIRÁNEK – MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 126.

³⁰⁶ *Věstník sokolský: list svazu československého sokolstva*. 1914, 18(21). s. 512.

³⁰⁷ *Srovnej Gerste, Kartoffeln, Zucker oder Bier, Schnaps, Wein?* Berlin: 1916.

³⁰⁸ *Srovnej FALTUS, Řekni mi, co jíš*, s. 116.

- v malém množství pomáhá alkohol přepracovaným lidem usnout
- nadužívání alkoholu zlehčuje drásající existenci v prostředí vojenského drilu
- společné pití posiluje sociální pouto uvnitř skupiny
- alkohol pomáhá při zvládání bojového stresu³⁰⁹

Pominout nelze ani čistě zdravotní přínos, kdy alkohol představoval v kontextu doby relativně bezpečnou a především dostupnou dezinfekci vody. S ohledem na kontaminované vodní zdroje ve frontovém pásmu tak lze abstinenci vnímat i jako vystavování se riziku střevních problémů.³¹⁰ Holmesovy důvody jsou poplatné době svého vzniku a dnes je nelze přijímat bez výhrad, přesto dobře ilustrují pozici, kterou si alkohol mezi vojáky získal a v některých kruzích udržel v podstatě až dodnes.

Zkušenosti rakousko-uherské armády s alkoholem během první světové války byly zřejmě mnohem pestřejší, než tomu bylo například v dohodových armádách.³¹¹ To bylo způsobeno nejen silným stupněm regionalismu v rámci říše a její armády, ale postupem války i hospodářskou bloádou, která nutila armádu hledat za předepsané dávky vhodné alternativy.

3.7.1 Alkohol jako součást náležitostí

Stejně jako v dalších armádách účastnících se světové války patřil v Rakousko-Uhersku alkohol mezi vydávané stravní náležitosti.³¹² Erár byl v tomto ohledu poměrně štedrý a každý voják bez ohledu na náboženství měl nárok na půl litru vína denně v rámci plné porce, ta však nebyla vždy standardem a především u setnin zasazených v přední linii představovala spíše výjimku. Například František Voltr z Černilova u Hradce Králové píše v létě 1917 rodičům: „*Když bych já měl tady pivo nebo něco jiného, tak bych to ani moc nesnes, neb fasujeme jednou za týden pivo nebo víno půl litru a mám ho někdy dost, neb nejsem na něj ted' zvyklý.*“³¹³ Ačkoli předválečný předpis uváděl jako součást plné porce víno, v praxi se mohli vojáci dočkat prakticky čehokoli, Josef Váchal vzpomíná: „*Odpoledne chodívalo se fasovati přilepšení ve způsobu vína, rumu a ponejvíce čaje*

³⁰⁹ HOLMES, *Obrazy války*, 2011. s. 214-215.

³¹⁰ Winston Churchill se vztahem k období koloniální expanze prohlásil: „*Gin a tonic zachránily více životů anglických vojáků, než všichni doktoři impéria!*“

³¹¹ V případě britské armády se opakuje téměř výhradně rum, v případě francouzské armády pak víno a v omezené míře i koňak a brandy. Viz JOHNSON, Nicholas K. *World War I. Points: The Blog of the Alcohol & Drugs History Society* [online]. [cit. 2017-06-05]. Dostupné z:

<https://pointsadhsblog.wordpress.com/author/tchoupitoulas89/>

³¹² Výjimku tvoří armády USA a Ruska.

³¹³ VHÚ Praha. Podsbírka Varia: VOLTR, František. *Válečná korespondence*, i. č. XIII-12098, [dopis z 24. 7. 1917]. František Voltr byl příslušníkem c. a k. ženijní prapor (*Sapperbattalion*) č. 9, který byl v této době nasazen na sočské frontě jako součást 57. pěší divize.

s rumem.³¹⁴ Když na Váchalovu jednotku přišly hladové měsíce, vydával se místo alkoholických nápojů jen samotný čaj.³¹⁵

V porovnání s potravinami představoval alkohol zbytnou komoditu a pro proviantního důstojníka pluku bylo jednodušší, omezil-li někdy výdej alkoholu ve prospěch nedostatkových potravin: „*V té době vedou proviantní mnohých pluků dvojí účty a dvojí záznamy o nákupech. Na papíře pro censurní oddělení, nakupují např. alkoholické nápoje, na které má voják nárok, v skutečnosti však dovážejí z vnitrozemí potraviny, hlavně mouku, luštěniny, tuky, které zásobovací vlaky nedovážejí a místní vyčerpané zdroje za frontou nemohou poskytnout.*“³¹⁶

Vydávaný alkohol tak zpravidla nepředstavoval víc, než malý komfort, činící život v zákopech o málo snesitelnějším, zvláště když uvážíme, že kvalita alkoholu nebyla příliš vysoká a před finální distribucí polním útvarům docházelo často vlivem korupce k jeho dalšímu znehodnocení pančováním vodou.³¹⁷ V případě rumu zase často docházelo k jeho vydávání společně s čajem, což mělo zabránit tomu, aby si ho vojáci střádali. Dělostřelec J. Pytlíček vzpomíná na každodenní rutinu na italské frontě takto: „*Po večeři se zasedalo v úkrytech, pilo se víno, etapní kyselina, řidčeji pivo, nejvíce černá káva nebo čaj s rumem. Mastily se karty, hrálo na harmoniku, zpívalo, vykládalo a hodně – hodně vzpomínalo na domov.*“³¹⁸ Ačkoli uvedená vzpomínka nepochází přímo z přední linie, je svým způsobem typická a v souladu s Holmesovými představami ilustruje společenskou a relaxační funkci alkoholu mezi vojáky.

Dostupnost a výběr alkoholu se lišil útvar od útvaru. Stejně jako u jídla, i druh alkoholu se přizpůsoboval místním zdrojům, a vojenské tažení tak pro vojáky získávalo punc jakési kulinařské turistiky. V případě alkoholu vojáci nejčastěji od eráru obdrželi víno, rum nebo koňak. Sami si pak mohli nakoupit lokální pálenku od místních. Ačkoli teoretický výběr možného „přilepšení“ k plné porci byl zdánlivě bohatý, v rámci

³¹⁴ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 66; citovaný text se vztahuje k jeho prvnímu nasazení na sočské frontě v létě 1917 na alpském vrcholu Javoršček.

³¹⁵ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 87.

³¹⁶ ŠÁSEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 57.

³¹⁷ „Vždy po určitém čase složeny byly na fasungšteli dva veliké sudy vína; jeden s vínem pro důstojníky, druhý pro mužstvo; většinou víno bílé. Ze sudu oficírského odtočeno bylo několik džberů pro divisi a mocné též dva džbery, z nichž první zmizel mezi vedoucími úřadu fasungštele, druhý ponechán v rezervě. Ze sudu pro mužstvo odtočeno též několik věder vína dosud znamenitého a velmi dobrého; toto víno určeno bylo pro nemocnice, rečníky a jiné nedůstojnické panstvo a k dolití odtočeného vína ze sudu důstojnického, z něhož pak čepováno pro důstojníky na frontě a v jiných končinách mimo hospodářský úřad jsoucí. Když pak dosud neřaděným vínem pro mužstvo poděleny oddíly v místě divise, nalita do sudu voda v množství rovnajícím se ukojené žízní před tím řádně se napojivšího personálu fasungštele.“ viz VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 222-223.

³¹⁸ PYTLÍČEK, J. Život v zákopech. *Naše vojsko*. Praha, 1930, III (21), s. 333.

konkrétního útvaru byla nabídka spíše monotónní. Řada vojáků si tak ve svých zápiscích stěžuje na jedno: nedostatek piva. Jeho absence je někdy pocíťována tak silně, že vojáci si počítají dobu, kdy ho měli naposledy. Například myslivec V. Skofzek z Vítězova u Kolína si v březnu 1917 v dopise stěžuje, že neměl pivo celých 14 měsíců.³¹⁹ Ve stejné době si Ludvík Schmid z c. a k. pěšího pluku č. 18 zapsal ve vysokohorských pozicích v Karnských Alpách do deníku následující: „*Po téměř celém roce piji zase dobré pivečko. Jinak nic nového jen nuda, hrozná nuda.*“³²⁰ Vydávání piva mohlo být kromě obecného nedostatku poznamenáno i zvýšenou péčí, kterou tento nápoj vyžaduje a která úsilí o dodání dobrého piva mnohdy zhatila. Jaroslav Brda vzpomíná na takový případ na jihotyrolské frontě v létě 1916: „*Téhož večera, než hoši odešli do zákopu, fasovali jsme – pivo! To byla událost! Každý se těšil, jak si pochutná, ale nastalo velké zklamání. Pivo – každý ho dostal plný šálek – bylo teplé, jako když ho na plotně ohřeje. Byly to pořádné slivky a málokdo to vypil.*“³²¹

3.7.2 Na hraně bojeschopnosti

Vydávané požitky však nebyly zdaleka jediným zdrojem alkoholu. Ten vojáci v prvních letech války často dostávali i cestou na frontu nebo v rámci balíčků od blízkých. Ani nákup alkoholických nápojů nebyl zvláště během pobytu v zápolí a etapě ničím neobvyklým, přičemž alkohol představoval mnohdy to jediné, co se dalo v obchodech koupit. Například Bohumil Dítě vzpomíná na nabídku židovského krámků ve vypleněné Haliči takto: „*Jakou náhodou zůstal zde v polorozpadlém baráčku Žid s bábou a dcerou a prodávali rum a karamely. Občas také za drahé peníze chléb z doma rozemletého zrní, ale jen za drahé peníze. Rumu však bylo dost.*“³²² O tom, že podobné prodejny měly po dobu pobytu vojáků zaručen stálý odbyt, není důvod pochybovat a v některých vzpomínkách na ně lze narazit i v těsné blízkosti frontové linie.

Nákup alkoholu nebo návštěvy nálevení byly z podstaty věci záležitostí především jednotek umístěných v zápolí nebo etapě. V době pohyblivé války se alkohol stával i vítanou válečnou trofejí příslušníků bojových jednotek. František Petržíla si během bojů v Srbsku zapsal 14. srpna 1914 tuto příhodu: „*Nepřítel ustupoval a my dobyli jakési větší vesnice. Hlad a žízeň nás trápily a nutily, abychom v opuštěných staveních si našli něco na*

³¹⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/134, [dopis z 15. 3. 1917], jmenovaný V. Skofzek byl příslušníkem c. a k. polního mysliveckého praporu č. 1.

³²⁰ Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 44, [zápis z 24. 3. 1917]. V době zápisu byl Ludvík Schmid na frontě 10 měsíců.

³²¹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 360.

³²² VHÚ Praha, psb. Varia. DÍTĚ, i. č. XIII-11877, [nestránkováno, citovaná vzpomínka pochází z podzimu 1915].

zub. Skutečně – jelikož byl rast – dali se všichni do prohledávání a objevili velké sklepy s ohromnými sudy vína a slivovice. Vyrazili zátky a brzo se brodili po kolena ve víně. Zanedlouho se počaly blahodárné účinky vína jevit. Každý byl opilý a hledal chládek, i důstojníci. K večeru se mělo pokračovati dále, avšak nikdo se nemohl na nohy postavit. Plukovník běhal a láteřil, avšak vše bylo marné. Konečně přišel na dobrý nápad, že pošle několik vojáků kupředu, aby tam stříleli, a on že vzbouří pluk a řekne, že to jsou Srbové. To snad prý každý vystřízliví. Nápad provedl, ale skorém by se mu to špatně vyplatilo. Jakmile bylo slyšeti rány a současně povel „Do zbraní!“, každý se chopil ručnice a počal střílet, nevěda vlastně kam, a snad by se byli postříleli mezi sebou, kdyby rázné zakročení plukovníkovo neučinilo tomu přítrž. Chtěj nechtěj musel nás nechat přes noc zde a teprve časné zrána jsme pokračovali.“³²³

Jeden tragický incident uvádí ve svých vzpomínkách i Václav Mudrák: „Naši vojáci někde ve sklepech vyčenichali skladiště lihovin, takže má celý náš pluk spousty lihu, který je balen v jedno a dvoulitrových lahvích. Žitník mi dává taky jednu flašku. Odtrhnu plombu, polknu doušek a okamžitě si odplivnu, jelikož to je čistý líh. Hrtan i ústa si přitom rádně popálím. Polovinu lihu vyliji a zbytek doplním vodou, to již se dá pít. Trochu se napiji a zbytek schovám do ruksaku. Ostatní vojáci však pijí a pijí. Asi za hodinu je rozkaz nastoupit cestu dál. Marné však jsou rozkazy a nadávky, celý pluk je zpitý do němoty. Všichni leží a nikdo není schopen se postavit. Nezbyvá nic jiného, než zde přenocovat. Do rána tři vojáci zemřou na otravu alkoholem. Velitel učiní krátký a sprostý projev, všem odebere kořalku, z které je posléze velká hromada.“³²⁴

V obou případech množství alkoholu vážně narušilo a poznamenalo bojeschopnost jednotky, o to zajímavější je zanedbatelný „trest“, na který Mudrák ve svých pamětech vzpomíná. Jedná se přitom o do jisté míry reprezentativní ukázkou. V případě Augustina Mudráka stojí za pozornost i způsob sebe prezentace. Ač mezi řádky pití odsuzuje, sám se pro budoucí případy vybaví 40–50% alkoholem.

Paradoxně právě jednotku Augustina Mudráka druhý den po citovaném incidentu přepadla v horkém dni žízeň, kterou nebylo možné uhasit – pití místní vody v cholerou zamořeném kraji bylo totiž na rozdíl od alkoholu zakázáno pod trestem smrti.³²⁵ Ostatně pokud nebyly k dispozici žádné jiné nápoje a ani nezávadná voda, vojáci rádi využili

³²³ PETRŽÍLA, František. Od sarajevského atentátu do 16. září 1914: Deník Františka Petržily. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. Hradec Králové: Kruh, 1986, s. 47.

³²⁴ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 32, vzpomínka se vztahuje na léto roku 1914 v Haliči.

³²⁵ „Slunce praží a my trpíme nevýslovnou žízni. Pití je pod trestem smrti zakázáno, kraj je totiž zamořen cholerou.“ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 32.

k doplnění tekutin i koňak nebo rum, jakkoli je takové počínání z dnešního pohledu pochybné.³²⁶

Ze vzpomínek vojáků se zdá, že důstojníci považovali přítomnost alkoholu za přiměřený ventil před stresem fronty. V denících českých vojáků se o drakonických trestech za opilství píše jen málo, a pokud k nim už došlo, nebylo jejich uložení jednoznačně vnímáno jako spravedlivé.³²⁷ Skoro se zdá, že pravděpodobnější než trest za opilství byl trest za rabování, pokud voják alkohol získal nelegálním způsobem. To je o to více s podivem, že podle deníkových záznamů takové chování někdy jednotku vyřadilo z akce na celý den nebo i více. V extrémním případě jí pak způsobilo zbytečné ztráty.

Riziko potrestání ve výše uvedených případech jistě otupil i kolektivní charakter přestupku, kdy nebylo v silách velícího důstojníka potrestat celý útvar, což vojákům zřejmě dodávalo pocit beztrestnosti. Ačkoli pro detailnější interpretaci události by bylo potřeba ji srovnat ještě s válečným deníkem pluku, je pravděpodobné, že důstojníci skutečně neměli mnoho chuti podobné incidenty hlásit dál, protože by tím jen upozornili na fakt, že nemají své mužstvo pevně v rukou. Lze uvažovat i o tom, že důstojníci, poddůstojníci a mužstvo nastupující společně na frontu představovali na sobě existenčně přímo závislý kolektiv. Udělat si v takovém prostředí nepřítele tak mohlo představovat i hazard s vlastním životem. Václav Křivánek z mladoboleslavského IR 36 vzpomíná na přesun pluku do Uher takto: „*Přes Moravu jsme jeli takřka bez přestávky a zastavili jsme se až na hranicích moravských Břeclav, kam jsme dojeli ve čtyři hodiny odpoledne. V této stanici byl nám rozdán oběd, večeře i jiné věci a nějaké to pití (arciť rum), a kdo měl ještě peníze, opatřil si i pivo. Někteří se opili tak, že nadávali na všechno rakouské. Důstojníci cítili se uraženi, začali zakročovati, leč všechno bylo marné. Vojáci ze vzdoru popisovali vozy: „Jedeme na jatky“ atd. Tu začal plukovník vyšetřovati, kdo ta pobuřující slova píše, leč od nikoho se nic nedověděl, avšak ani důstojníci nižší nic neřekli, neboť se nás báli.*

³²⁶S. K. Neumann popisuje příhodu, kdy při putování balkánskou divočinou uléhali ke spánku bez možnosti doplnit vodu, místo ní otevřeli alespoň láhev koňaku, kterou zakoupili ve městě, viz NEUMANN, *Elbasan*, s. 96. Stejně tak hlavní hrdina autobiografického románu *Železný bič* nalezne v zemi nikoho u padlého vojáka polní láhev, která je však k jeho velkému zklamání naplněna rumem, hasí žízeň tedy jím, viz KAISER, *Železný bič*, s. 166.

³²⁷Zdá se však, že Češi byli v rámci Rakouska-uherské armády spíše výjimkou a jiné národy za své opilecké výstřelky dostávaly důraznější tresty. Jaroslav Brda například vzpomíná na „vzpou“ části bosenských vojáků přidělených k jejich útvaru: „*Bosanci nenastoupili ani odpoledne do práce, a když neměli „kruha“, chtěli alespoň „vinco“, a šikovatel, aby je uklidnil, víno jim rozdal, a aby měl od nich už pokoj, dal jim dvojitou dávku, která jim ostatně náležela. A tu někteří Bosňáci, vínem rozpálení, počali řídit, chtěli znova „kruha“ a někteří vytáhli i nože. Šikovatel si zavolal na pomoc Maďary, a dopadlo to tak, že největší „buřiči“ byli uvázáni venku ke stromům, aby se jejich bojovná nálada trochu ochladila.*“ viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 192.

Vojíni pronášeli slova hroživá: Jedeme na frontu a tak raději se každý varujte, nebo by Vám mohla býti vlastní kulka dobrá. A tak jedni z radosti a druzí ze strachu nic neřekli.“³²⁸

Jednodušší bylo přikročit k trestu tehdy, provinila-li se pouze část jednotky: „*Myslím, že z Isery si přinesli největší náladu Moravani. Ale všude to nedopadlo tak klidně. Pili víno ještě večer, někteří se ,namazali‘, řvali a hulákali, a když to šikovatele Hegra dopálilo, dal tři z nich uvázat za barákem ve vinici na staré moruše. Šli jsme se na ně podívat – a stálo to za to. S větví moruší viseli na provazech tři tatíci v pořádné ,opici‘, s rukama nazad vyvrácenýma, jako zralé švestky a jejich těla se na provazech bezmocně klátila sem a tam v pomalém tempu. U nich stál kaprál Mátl jako mistr popravčí a vedle něho byl kbelík s vodou na ,vzkříšení‘, kdyby snad odsouzenec bolestí omdlel (ten ,kýbl‘ tam musel být podle předpisu). Ale takový případ tady asi nepřicházel vůbec v úvahu, protože kaprál Mátl ta ,ožralčiska‘ příliš na provaze nevytáhl. Jeden z odsouzenců pokřikoval a zpíval v sehnuté poloze, druhý pustě nadával a hulákal, jen ten třetí visel na provaze zhrouceně jako mrtvola – ten byl opilý namol.*“³²⁹ V tomto případě byla za chybu kolektivu potrestána symbolicky jen úzká vybraná skupina, což na frontě představovalo patrně nejbezpečnější a nejjednodušší způsob trestu bez ohrožení bojeschopnosti jednotky jako celku. Rovněž fyzický trest byl v takovém případě prakticky jediný možný.

3.7.3 Příklady táhnou

Nutno podotknout, že důstojníci šli v tomto ohledu svým vojákům špatným příkladem, k čemuž měli se svými zvláštními přiděly více než dost příležitostí. U řady důstojníků by tak tresty za opilství nebyly nic jiného než pokrytectví. Večerní zábavy v důstojnické kantýně jsou ostatně vděčným tématem deníků řadových vojáků i důstojníků. Telefonista Ludvík Schmid si například 22. února 1917 poznamenal do deníku: „*Celou noc kravál v messe, vše; totiž nadporučík, doktor, poručík opilí až protivno se dívati a poslouchati bohapustému rámusu. Ještě ze zákopů zavolal p. Šramara a Prökschla (službu majícího!!!). Tak vypadá rub vojenské disciplíny rakouské! Rád bych viděl ty naše vůdce v bitvě!*“³³⁰ Nutno zdůraznit, že uvedený zápis se vztahuje k situaci na klidném úseku fronty v Karnských Alpách, přesto pouhé desítky metrů od přední linie obrany!³³¹

³²⁸ KŘIVÁNEK, Václav. Paměti českého vojína od 36. pěšího pluku. In: *Ročenka 2010*, s. 232.

³²⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 215-216.

³³⁰ Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 37, [zápis z 22. 2. 1917].

³³¹ Již o týden později, 27. 2. 1917, si Ludvík Schmid zaznamenal do deníku další obdobný případ: „*V messe začíná pitka a kravál. Gürtler se mi líbí s jeho vyprávěním, přiznáním! – Páni se baví bohapustým řevem, doktor Mad'ar v opici ovšem zvedá ruce a naráží na 28. a 36. pluk, ale Obltn. Klausner; Korutaňan, jej odráží: „Gesindel aus Ungern“. A zase maně tane mi na mysli: Quo vadis Austria?*“ Viz soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 38, [zápis z 27. 2. 1917].

V podmínkách, kdy vlastní život závisí i na kvalitě spolubojovníků, není představa jejich alkoholem ovlivněných schopností jistě nijak povzbuzující.

Pokud Schmidtem zmiňovanou frontovou kantýnu mohli podle dalších záznamů alespoň občas navštívit minimálně i poddůstojníci, na večírcích odehrávajících se za zavřenými dveřmi v etapním prostoru již mohli důstojníci odložit veškerý stud. Zvláště ve vzpomínkách a denících mladých důstojníků se zdá, že letmé vztahy se ženami a umění zvládat alkoholové dýchánky bylo vnímáno jako jistý atribut mužnosti. Což není natolik překvapivé jako odvaha svěřit se v těchto záležitostech papíru. Například Ferdinand Lirš vzpomínal na převelení své setniny, která pro něj znamenala i odloučení od stávající milenky, takto: „*Krásná pohádka štěstí, tak zárná, zůstala mi teď prožitým snem. Tolik ji miluji, tak ji mám rád, tu svou rozkošnou polskou rusovlásku, a přece ji už nikdy neuvidím! Jediným mým útočištěm byl teď alkohol. Pil jsem jako starý kozák. Vydržel jsem v důstojnické jídelně ze všech nejdéle – až do konce. Obyčejně jsme popíjeli se starým majorem Seitzem. Byli jsme si oba sympatičtí. Stáří s mládím si tu výborně porozumělo. Z jídelny jsem doprovázel majora domů a pak jsem šel zamyšlen pomalu do svých kasáren.*“³³² Z poslední věty je patrný společenský pořádek, kterým se důstojnické večírky řídily a který bylo vhodné dodržovat. Ostatně i samotná neúčast na večerní skleničce mohla být zvláště mezi důstojníky z povolání považována za společenské *faux pas*. Při pobytu v etapě byla vyhlášeným dnem především sobota, kdy, jak vzpomíná Ferdinand Lirš „*jste to zpravidla vydrželi při dobrém moku trochu déle. V neděli dopoledne jsme obyčejně odpočívali.*“³³³ Že obdobný přístup někdy vyvolával animozitu u podstatně hůře živeného mužstva, je nasnadě. S. K. Neumann například vzpomínal na příhodu z etapy na balkánské frontě, kterou se však dozvěděl jen z doslechu: „*Ve stavení, kde nahoře důstojníci slavili štědrý večer, dole leželo mužstvo. Páni nahoře pili a hodovali, zpívali, vrhli a scali, hladové krysy dole tetelily se zimou a hladem. I rozdělali oheň, aby pány nahoře vykouřili, pokřikovali nahoru a opilí důstojníci vyhrožovali zase dolů.*“³³⁴

Příkladem šel, alespoň podle četných vzpomínek vojáků, i samotný císař Karel I. Ačkoli přímých svědků v tomto případě nebylo, šeptanda neúnavně pracovala. Josef Váchal tak například vzpomínal na překročení Tagliamenta, z jehož mostu „*ukazovali nám ona místa, kde císař Karel Poslední v řece se topil, z jistých prý příčin (opilství).*“³³⁵

³³² LIRS, *S osmadvacátníky*, s. 189.

³³³ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 226.

³³⁴ NEUMANN, *Elbasan*, s. 146.

³³⁵ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 42.

3.7.4 Společenská povinnost i lék proti stresu

Pití často představovalo závazek spíše společenský, takže ne vždy se muselo nutně jednat o alkoholické nápoje. Například v alpských zemích se čeští vojáci podřídili místním zvykům do té míry, že v hostincích mnohdy pili po vzoru místních obyvatel mošt a nealkoholický Kracherl,³³⁶ ačkoli se to z jejich strany neobešlo bez ironických poznámek.³³⁷

Atmosféra v armádě mohla někdy sama vybízet k replikování civilních obřadů, při kterých se alkohol užíval, z podstaty války se nabízí především „zapíjení“ padlých kamarádů.³³⁸ Zvlášť bohaté večery však mohly být při výjimečných událostech a svátcích, kdy vojáci dostávali zvláštní přiděly alkoholu. K takovým okamžikům patřil i odchod na frontu: *„Poslední den ve Weissbriachu uběhl v samém shonu. V poledne byla vydatná menáž, k večeri byl guláš, a večer byl zakončen – fasováním kořalky. To tak obyčejně bývalo: Před odchodem na frontu nebo před bojem dostávali vojáci kořalku, aby se pozvedl bojový duch. Každý dostal asi půl litru kmínky a za chvíli veselost počala stoupat. Zpěv a řev ozýval se z baráků dlouho do noci. Všichni jsme byli v ‚náladě‘. Někteří méně, jiní více. Ti, kdo mnoho nesnesli, po několikerém napití kořalky měli dost a zbytek dali těm ‚silnějším‘. Ti se pak namazali, jak zákon káže, a některým bylo špatně. V baráku byla spoušť a kázeň byla ta tam. Dnes večer mohl každý dělat, co chtěl: zpívat, hulákat, zvracet – všechno bylo dovoleno, ani [šikovatele] Berky se nemusil nikdo obávat. Ten občas vylezl ze svého kumbálu, prošel barákem a jen se smál.“*³³⁹ Odjezd na frontu obecně patřil mezi okamžiky, při nichž byla konzumace alkoholu považována za akceptovatelný prostředek ke zvládnutí stresu. Pokud při takové příležitosti nebylo možné přilepšení nafasovat, zajišťovali si ho vojáci se souhlasem důstojníků sami.³⁴⁰

Alkohol představoval v prostředí zákopů skromnou útěchu, jednu z mála, která byla k dispozici a která pomáhala vojákům zvládnout jejich existenci a z ní plynoucí stres. Standardní vydávaná dávka v podobě půl litru vína sotva umožnila za běžných okolností dosáhnout výraznější intoxikace. Výjimku představovalo několik dní, kdy měli vojáci nárok na zvýšené dávky, avšak těch nebylo mnoho. Jiná situace nastávala ve chvíli, kdy se vojáci dostali k nějakému alkoholu navíc, což bylo časté především při pobytu v týlu, ale

³³⁶ Sladká limonáda s ovocnou příchutí, vojáky přirovnávána k české malinovce.

³³⁷ Srovnej např. VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 43.

³³⁸ „Večer velký chlast a jedení. Na padlého kamaráda.“ Viz soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 67, [zápis z 30. 10. 1917].

³³⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 127.

³⁴⁰ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 177.

v době pohyblivé války se to mohlo stát i frontovým útvarům. V takových okamžicích skutečně docházelo k situacím, kdy vojáci pili „do zapomnění“ a jejich stav neblaze ovlivňoval i jejich okamžitou bojeschopnost.

Podle Richarda Holmese představovalo nadužívání alkoholu v britské armádě problém především útvarů služeb a jednotek stažených do etapy na odpočinek, zatímco na frontě se vyskytovalo jen ojediněle.³⁴¹ Morálka rakousko-uherské armády byla v tomto ohledu zřejmě horší a případy intoxikace alkoholem lze nalézt i přímo na frontové linii. Obzvláště demoralizující vliv měli na své podřízené alkoholem zmožení důstojníci, kteří na své vojáky v tomto ohledu působili dvojím způsobem; jejich stav jednak budil pochybnosti o odborné způsobilosti velet jiným, jednak jim demonstrovali i svůj snazší přístup k alkoholu, čímž prohlubovali propast a vzájemnou animozitu mezi důstojníky a mužstvem. Ludvík Schmid si při pohledu na opilé rakouské důstojníky na frontě zapsal do deníku řečnickou otázku: „*Quo vadis Austria?*“³⁴²

Postoj rakousko-uherské armády k alkoholu příliš nevybočoval z běžného standardu doby, ač byl zřejmě o něco vstřícnější než v jiných armádách. Přesto si své pevné místo našel i v populární poválečné kultuře, která alkohol ráda využívala jako symbol k vykreslení úpadkové rakousko-uherské armády a stavěla ho do kontrastu s novou československou armádou.³⁴³

3.8 Vlastní hospodářská činnost

S prodlužující se dobou války docházelo k nepředpokládanému rozvoji hospodářské činnosti vojska. Rakousko-uherská armáda se v průběhu války snažila přenést co největší díl výživy vojska na zemi, ve které se právě nacházelo, což mělo vést k ušetření cenných dopravních prostředků a zlepšit situaci v zápolí. Nákup v místě ani rekvírování však k pokrytí potřeby vojska nestačily a bylo zřejmé, že do samotné produkce potravin bude muset vstoupit i armáda.³⁴⁴

V prostorech, kde hospodaření příslušelo vojenské správě, zajišťovala armáda veškerou činnost náležející za běžných okolností civilní správě, od statistického zjišťování

³⁴¹ HOLMES, Richard. *Tommy: The British Soldier on the Western Front 1914-1918*. London: HarperCollins, 2004.

³⁴² Soukr. arch. K. Valoucha. SCHMID, s. 38, [zápis z 27. 2. 1917].

³⁴³ Například bývalý ruský legionář a redaktor Našeho vojska pplk. Karel Teringl píše ve svém článku o bojích československých legionářů na Doss Altu: „*Rakušané proto zesílili své úsilí. Nejlepší jejich útočné prapory, podnícené nadějemi na veliké odměny a také alkoholem, podnikly nový útok na naše posice časně z rána 21. září 1918.*“ Viz TERINGL, Karel. O boji na Doss' Altu 21. září 1918. In: *Naše vojsko*. Praha, 1937, **XI**(24), s. 376.

³⁴⁴ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, **VIII**(10), s. 518-524.

osevních ploch a výtěžku sklizně až po zachycení zásob pro potřebu armády, eventuálně obyvatelstva v zápolí.³⁴⁵ Nedostatek potravin vedl armádu i k zakládání vlastních hospodářství, respektive k přebírání a udržování těch hospodářství, jejichž majitelé během přesunu fronty odešli.³⁴⁶

3.8.1 Pěstování zeleniny

V průběhu války trpělo rakousko-uherské zemědělství velkým nedostatkem pracovních sil. Jedním z prostředků, jak tento deficit zmírnit, bylo odeslání na frontě momentálně nepotřebných vojáků na sezónní výpomoc.³⁴⁷ Někdy byli muži z venkova vyreklamováni po dobu žní na pomoc svým vlastním rodinám, jindy byly převeleny celé oddíly včetně důstojníků, kteří měli své muže při zemědělské práci koordinovat.³⁴⁸ Nešlo přitom jen o lidské zdroje; vozatajské kolony a vojsková tělesa dodávaly potahy, vojenská správa motorové pluhy, stroje a nářadí všeho druhu. Zvláště v armádních pásmech se tak pomoc vojska stala pro výsledek žní rozhodujícím faktorem.

Navzdory fyzické práci byl pobyt v zemědělských oblastech pro vojáky příjemnou relaxací a těšil se mezi nimi oblibě.³⁴⁹ Zvláště pokud vojáci nebyli přiděleni na hospodářství vedené armádní správou ale přímo na výpomoc civilnímu obyvatelstvu v zápolí nebo etapě. Zde se mohli těšit i na nadstandardní přiděly jídla, protože starost o jejich výživu přešla zpravidla na místní sedláky. Výhodou mohla být i možnost stýkat se s místními ženami, které na zemědělských usedlostech po odchodu mužů zůstaly mnohdy samy. Ačkoli k vyřešení katastrofické zásobovací situace Rakouska-Uherska povolávání vojáků do zemědělství nestačilo, své zemědělské zkušenosti mohli muži upotřebit i po návratu k běžné službě.

Doporučení pěstovat na erárním pozemku zeleninu pocházelo již z předválečné doby a v průběhu války našla tato rada nejširšího uplatnění.³⁵⁰ Zdokumentována jsou i pole obdělávaná v těsné blízkosti frontové linie, na nichž byla práce možná pouze v noci.³⁵¹

³⁴⁵ RUML, Josef. Výživa národa za světové války. In: *Vojensko-historický sborník*. Praha: Památník osvobození, 1935, **IV**(1), s. 101.

³⁴⁶ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, **VIII**(10), s. 523.

³⁴⁷ Do roku 1917 musela armáda poskytnout pro trvalou nebo dočasnou práci v zemědělství 116 418 vojáků, viz JINDRA, Zdeněk. Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918. *Historická sociologie*. 2014, (2), s. 103–104.

³⁴⁸ Nejednalo se pouze o pomoc konkrétním hospodářstvím, ale zvláště na okupovaném území někdy musela vojenská správa provozovat celá hospodářství sama. Viz HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, **VIII**(10), s. 523.

³⁴⁹ Obliba zemědělských prací mezi českými vojáky kontrastuje s podobnou situací na západní frontě, kdy byla mezi britskými vojáky pomoc francouzským zemědělcům vnímána negativně, viz DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 125.

³⁵⁰ HAVEL – HODÍK, Stravování jako součást zaopatření. *Historie a vojenství*, 2002, **LI**(4), s. 877.

³⁵¹ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 90.

V případě pluků nasazených na frontě se však takové „zeleninové zahrady“ zakládaly nejčastěji ve vzdálenosti asi 20–30 km od fronty. Jejich obhospodařování představovalo příležitost zaopatřit mužstvu „domácí“ stravu: „*Slovenské mužstvo pluku požadovalo především brambory, kterých docházelo nedostatečné množství. V zimě nebyly vůbec přisunovány. Proviantní důstojník najal proto na dvou místech asi 20 až 25 km daleko od fronty v etapě značné pozemky, které obdělal a osázel brambory a osil luštěninami. Pro každé z obou míst byl trvale určen oddíl o 20 až 30 mužích, vedených poddůstojníkem, který tam trvale dlel a byl ubytován v nejbližší obci.*“³⁵²

Pracovní silou ve vojenském hospodářství nebyli jen příslušníci týlových jednotek, ale i vojáci odpočívající po frontovém nasazení, váleční zajatci nebo rekonvalescenti, kteří takovou práci vnímali jako příjemný „švindl“.³⁵³ „*Zahrady zaměstnávaly mnoho dělníků v nich pracujících, ponejvíce Bosňáků, kteří zde vojnu procourávali stejně jako jiní, hlásící se do lesů na práci, nebo konečně i my, dělníci ze skladišť; všichni však pamětlivi hesla, třeba každému jinak znělo: Trompe la mort, zubaté se vyhni!*“³⁵⁴

Polní hospodářství tak byla vnímána i jako prostředek, který oddaloval vojáky od nebezpečné fronty. Navzdory tomu se ne vždy takové hospodářství těšilo dobré pověsti a v očích některých vojáků bylo vnímáno jako soukromý výdělečný podnik hrstky důstojníků: „*Byla zde také zřízena zeleninová zahrada, v níž pracovali od rána do večera ubozí ruští zajatci. Mimo to byl zařízen chov a výkrm vepřů. Když byla podsvinčata, fasováno pro ně denně 2 kg mouky, zatím co mužstvo hladovělo a jedlo ‚Dörrgemüse‘.*“³⁵⁵ Je přitom pravděpodobné, že neobvyklá role, kterou musela armáda z titulu správce etapy zastat, skutečně vytvářela velmi vhodné podmínky pro korupci.

Vytčený cíl, tedy žít ze země, se armádě podařilo splnit pouze částečně. Výsledkem však byla rozmanitost pokrmů v závislosti na konkrétní frontě, která kopírovala předválečnou produkci v regionu.

3.8.2 Chov zvířat

Na klidnějších úsecích fronty se mohla chovat i drobná užitková zvířata, což se dařilo především důstojníkům nebo vojákům, kteří měli možnost vybudovat si jisté zázemí. Na rozdíl od zeleninové zahrady měla zvířata tu výhodu, že si je vojáci mohli při náhlé změně pozic vzít s sebou. Ceněná byla především zvířata, která poskytovala každodenní

³⁵² ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 58.

³⁵³ Lehká služba, často získaná například za nahané onemocnění.

³⁵⁴ VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 249.

³⁵⁵ ŠEFL, Paměti domobrance, s. 128.

užitek, poměrně často se objevují zmínky o slepicích, ale výjimečně se mohla objevit i kráva.³⁵⁶ Jaroslav Brda vzpomíná na slepice, které si choval jejich velitel na jihotyrolské frontě na jaře 1916: „*Lajtnant Kudernatsch měl u kuchyně také několik slepic, polo již zdivočelých, a kuchaři museli pro něj vajíčka shledávat po smrčinách a schovávat. S Polákem jsme vypátrali, že slepice snášejí někdy vajíčka v hustých smrčinách za naší boudou. To bylo něco pro nás! Navštěvoval jsem častěji onen tajný kurník a se starým Polákem jsme měli dobrou svačinu: vařili jsme si vejce natvrdo. Ovšem, že jsme se tím nikomu nechlubili...*“³⁵⁷

Mnohdy však byla chována a vykrmována zvířata i čistě na maso nebo mléko, našli bychom zde například dojně krávy, vepře, nebo oblíbené králíky, a to nejen v zápolí, ale dokonce i v operačním pásmu armády.³⁵⁸ U některých pluků probíhaly pokusy i s chovem koz. Například Ferdinand Lirš ve svých vzpomínkách uvádí, že během jeho pobytu u kádru v Brucku nad Murou si vojáci dokonce z vlastní iniciativy zařídili výrobu uzenin, ve které připravovali „*znamení salámy*“. Proviantní důstojník z c. a k. pěšího pluku č. 67 zase nechal ve svém etapním prostoru zřídit mlékárnu, která disponovala deseti dojnícemi a vyráběla tvarohy a sýry, velmi časté byly i drůbežárny.³⁵⁹ Tyto podniky byly zařizovány z erárních peněz a významným způsobem ovlivňovaly výživu vojáků v zákopech. Představovaly také hlavní důvod, proč se strava jednotlivých pluků rozložených ve stejné oblasti mohla od sebe i výrazným způsobem lišit.³⁶⁰

Přímo na frontě pak funkci jatečních zvířat mohla s úspěchem převzít tažná zvířata nebo dobytek omylem zasažený palbou.³⁶¹ V krizových taktických situacích, jako bylo například dlouhodobé obklíčení, pak vojenská tažná zvířata tradičně sloužila jako „živé konzervy“. K takovému využití došlo například během obklíčení pevnosti Přemyšl během první válečné zimy, byť z pohledu obecné válečné zkušenosti se v porovnání s náhodnými

³⁵⁶ ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let*, s. 207; VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 174; PYTLÍČEK, J. Život v zákopech. *Naše vojsko*. Praha, 1930, III(21), s. 332.

³⁵⁷ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 174-175.

³⁵⁸ ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 58.

³⁵⁹ ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 58.

³⁶⁰ „Podle výpovědi příslušníků pěšího pluku 75 byla strava u tohoto pluku málo vydatná. Muž trpěl nedostatkem. Poukazují na sousední pěší pluk 35, jehož strava byla mnohem vydatnější a lepší. Totéž potvrzují i příslušníci p. pl. 35 a tehdejší velitel pluku; zároveň však připomínají, že 35. pluk měl značné dluhy v svém proviantním hospodářství. Nebyly to dluhy za nákup potravin, nýbrž výdaje na různé podniky plukovní, které byly zřizovány z erárních peněz, bez souhlasu vyšších velitelství, ale skoro vždy s vědomím velitele vyšší jednotky, který mlčky dával souhlas k investicím, jimiž měla být zlepšena výživa a usnadněn pobyt v zákopech.“ Viz ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 60-61.

³⁶¹ Např. MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 46.

obětmi ostřelování jednalo spíše o marginálii.³⁶² Někteří muži v průběhu války okusili dokonce tolik koniny, že po válce ji již nebyli schopni pozřít, ačkoli před válkou se v Čechách běžně nabízela a nějaké kulturní zábrany tak nelze předpokládat.³⁶³

³⁶² Ke vztahu vojáků a tažných zvířat viz HUNČOVSKÁ, *Zvíře na bojišti*, s. 64-69.

³⁶³ K nabídce koňských řezníků viz např. KLÍMOVÁ a kol. *Stará dělnická Praha*, 1981. s. 204.

4. Prostředí a stolovací zvyky

Podle Norberta Eliase patří soubor stolovacích zvyklostí k tomu, čím se člověk odlišuje od zvířat.³⁶⁴ V zákopech to však neplatilo a rukou nebo lžící se jedlo častěji než celým příborem. Absence stolovacích potřeb zneprůjemňovala vojákům život a prohlubovala pocit degradace společenského stavu.³⁶⁵ Během rotací pak vojáci přicházeli na statky a do stodol, kde si s nadšením mohli vyprat prádlo a usušit věci. Pro mnohé však teprve možnost civilizovaného stolování představovala to, co je nejvíc přeneslo z fronty a přiblížilo jejich dřívějšímu životu.

V červenci 1916 byla setnina Jaroslava Brdy po více než půl roce na frontě stažena do týlu a ubytována v opuštěném hotelu Eden v Roveretu: „*Byla to pošetilost, ale nikdo si neodpustil, aby tentokrát nejedl z talíře, nožem a vidličkou, jako člověk. Beztoho jsme to už téměř zapomněli.*“³⁶⁶ Z některých dopisů se zdá, že degradace stolovacích zvyklostí mohla patřit k jakémusi symbolu zkušeného vojáka a v dopisech ji někteří vojáci svým způsobem vystavovali dokonce na odiv.³⁶⁷ Paradoxně tak nastává situace, kdy souběžně se vzrůstající hodnotou potravin dochází i k degradaci úcty, která jim byla formou stolovacích zvyklostí za běžných okolností projevována.³⁶⁸

4.1 Jídelní náčiní

Základní jídelní výbavu vojáka v poli představoval příbor, pytlík na suchary, polní láhev s kalíškem a dvoudílná jídelní miska. Příbor patřil k častým předmětům krádeže a bylo dobrým zvykem si jej podepisovat.³⁶⁹ Zatímco nůž a vidlička představovaly pro většinu vojáků jen zbytečnou zátěž, lžice byla zásadní a všestrannou položkou výstroje.³⁷⁰

Dvoudílná jídelní miska (*Ess-Schale mit Deckel*) představovala patrně nejoblíbenější část vojenské výstroje a vojákům sloužila nejen k odebírání stravy, ale i k její přípravě, k pití a v neposlední řadě i k osobní hygieně.³⁷¹ Vyráběla se v několika

³⁶⁴ ELIAS, Norbert. *The Civilizing Process: The History of Manners*. Oxford: 1978. s. 57. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 85.

³⁶⁵ Srovnej FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 102-103.

³⁶⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 344.

³⁶⁷ „*Pak náhle nás 43 Čechů poslali do Sarajeva, (...), v tom ‚velkoměstě‘ oproti našim dosavadním ‚působistům‘, kde ti divoši, zvyklí spát v dešti, léhali v mokřích šatech na promočenou zem, opět spatřili moderní restaurace a kavárny a téměř si do nich netroufli jít – protože ani už nevěděli, jak se to jí u prostřených, čistých ubrusů a sedí na plyšových sedadlech.*“ viz VHÚ Praha, psb. Varia, VELKOBORSKÝ, i. č. XIII-12427 [dopis Haničce Brothánkové z 27. 12. 1914].

³⁶⁸ FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 102.

³⁶⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 5.

³⁷⁰ „*... jsem však velice vděčen zlodějovi, že ulehčil mému břemenu odejmutím zbytečného nože a vidličky, bez čehož obešel jsem se pak celou další vojnu.*“ Viz VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 26.

³⁷¹ „*Sloužil nám k jídlu, sloužil k pití a posloužil i při mytí. Znamenitá vojenská rekvizita!*“ Viz LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 21; též NEUMANN, *Bragožda*, s. 36.

variantách, které se lišily tvarem a povrchovou úpravou, nejčastěji byli vojáci vybaveni kulatou M1899 nebo obdélníkovou M1912, přičemž objem byl v obou případech asi 1,25 l. Okrajově se však lze setkat s množstvím dalších modelů, které se objevovaly především u domobraneckých formací.³⁷²

Oba hlavní zavedené vzory se dodávaly jak ve smaltované, tak pocínované variantě, což mělo vliv na jejich praktické použití. Pocínovaná varianta, která byla podle fotek běžnější, měla například větší mechanickou odolnost, ale nedalo se v ní smažit. Pro vojáky představovalo vydávané náčiní jistý nezvyk a navzdory jeho praktickým přednostem se někteří muži zpočátku snažili získat místo něj civilní talíře, takové pokusy však ve frontových podmínkách neměly dlouhého trvání.³⁷³

Poslední část jídelního inventáře vojáka představovala polní láhev (*Feldflasche*). Zpravidla se vydávala smaltovaná M1907 nebo vzácněji hliníková M1909, obě o shodném objemu půl litru, což bylo velmi málo i ve srovnání s ostatními soudobými armádami.³⁷⁴ Pro jezdecko nebo některá zvláštní odvětví se však vydávaly i objemnější varianty, respektive dvojice standardních polních lahví M1907. Stejně jako v případě jídelních misek se však u druhosledových útvarů vydávaly i starší vzory. Láhev se uzavírala pomocí korkové zátky, což v sobě zvláště v zimních měsících skrývalo nebezpečí zamrznutí. K tomu se přidávala i nízká izolační schopnost.³⁷⁵ Součástí láhve byl většinou i kalíšek (*Trinkbecher*). Láhev se nosila buď ve zvláštní kapse v chlebníku, nebo řidčeji na samostatném popruhu přes rameno. Někteří vojáci láhev při bojových akcích raději odkládali úplně, aby nedělala hluk.³⁷⁶

Postupem války si zkušený vojáci přizpůsobovali jídelní náčiní vlastním preferencím, přičemž často dávali přednost trofejním modelům. Z fotografického materiálu je patrné, že ceněnou kořistí se staly především italské polní lahve M1917, které měly v porovnání s rakousko-uherskými modely o polovinu větší objem. Během vítězného postupu severní Itálií na podzim 1917 nepromarnil příležitost vylepšit své jídelní náčiní ani

³⁷² REST, Stefan, Christian ORTNER a Thomas ILMING. *Des Kaisers Rock im 1. Weltkrieg: Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch-ungarischen Armee von 1914 bis 1918*. Wien: Verl. Militaria, 2002. s. 453-460.

³⁷³ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 34.

³⁷⁴ Pro srovnání britská a francouzská armáda měla standardní polní lahve o objemu 1l, německá a ruská 0,75l.

³⁷⁵ Z poválečného testování polní lahve M1907 se smaltovanou povrchovou úpravou: „*Naše polní láhev, nesená v batohu, udrží teplotu zcela kratičkou a bezvýznamnou dobu. Káva 80° C horká při 0° C vnější teploty klesne v ní na 35° C za půl druhé hodiny, na 10° C za tři a čtvrt hodiny. To znamená, že muž, který v zimě dostane kávu do polní lahve v 6 hodin ráno, má již v 9 hodin kávu zcela studenou.*“ Viz MARX, V. Polní láhev a vaříč. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1938, **XI**(39-40), s. 143-148.

³⁷⁶ SUDA, *Deník z Velké války*, s. 41.

Josef Váchal: „*Nalézali jsme i pěkná malovaná psaníčka, poslaná z kdoví kterého cípu Itálie za milými a dnes potrhaná zde ležící uprostřed množství italských torb, kochmašinek,*³⁷⁷ *které záhy každý z nás s sebou vlácel, dáváje jim přednost před rakouskými esšálky.*“³⁷⁸

Někteří muži si dokonce neoficiálně opatřili jídelní náčiní hned dvakrát. Lze předpokládat, že smyslem bylo především udržovat si jednu „čistou“ a druhou „provozní“ sadu pro případ nenadálé inspekce výstroje, případně pro možnou příležitost podvodné machinace s vydávaným jídlem, kdy čistota „esšálku“ patřila k prvně kontrolovaným skutečnostem. Ve vzpomínkách vojáků týlových jednotek získal „esšálek“ a lžíce ironickou pověst „*jediné a nejdůležitější výzbroje, na kterou rakouský voják vždy pečlivě dbá.*“³⁷⁹ Svým způsobem tak tento názor potvrzuje v úvodu zmiňovaný význam kulturního stolování.

4.2 Prostor ke stravování

Kromě kalorií bylo důležité i prostředí, které bylo sotva uspokojivé i v posádkových městech, a připomínalo vojákům jejich odloučení od domova a zároveň důležitost civilizovaného stolování. V době první světové války nepatřila jídelna k běžnému zařízení kasáren.³⁸⁰ Vojáci v lepším případě jedli ve své obytné světnici u stolu s otočnou deskou, kterou před jídlem obrátili na čistou „jídelní“ stranu, mnohdy však museli jíst i ve stoje na dvoře.³⁸¹ Velké jídelny nebyly v této době právě běžné a s ohledem na tehdejší zvyky lze předpokládat, že tento stav většině vojáků vyhovoval.

Jiná situace panovala u důstojníků, u kterých společné stravování představovalo společenskou povinnost. V důstojnických školách se již jídelny objevovaly a sloužily zároveň jako společenské místnosti. Ač si v nich frekventanti ještě odebírali jídlo do vlastních jídelních misek, připravovaly je na realitu důstojnických jídelen.³⁸² Ta pro mnohé muže, kteří důstojnickou hodnost získali teprve v průběhu války, představovala zpočátku stresující zážitek: „*Můj první oběd v důstojnické jídelně vůbec. Sedělo se podle šarží, nás šest fenrichů*³⁸³ *na konci velké, bíle prostřené tabule, v čele seděli Obstlt.*³⁸⁴ *Bodenstein*

³⁷⁷ Italské jídelní misky M1907.

³⁷⁸ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 167.

³⁷⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 5.

³⁸⁰ Vojenské jídelny se v československé armádě začaly objevovat až po 2. světové válce. Na západě byla situace odlišná, například britská armáda zavedla jídelny v kasárnách již na začátku 20. století. Viz DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 39.

³⁸¹ HAVEL – HODÍK – LANDA, *Vojenská kuchařka*, s. 23.

³⁸² VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 96.

³⁸³ Fähnrich – praporčík.

³⁸⁴ Oberstleutnant – podplukovník.

*a mjr. Czesány. Šťastně jsem prošel posledním představováním. Jídlo bylo znamenité, jenže já jsem seděl jako na jehlách, abych neporušil slušný mrav mezi těmi ,von‘.*³⁸⁵

Po příchodu na frontu vojáci nelitovali energie, aby si v úzkém kolektivu nejbližších kamarádů zařídili svůj „domácí kout“.³⁸⁶ Zvláště zákopové systémy jihozápadní a východní fronty k tomu vytvářely svým statickým charakterem ideální prostředí. Z dveří byl vyroben stůl, z beden od munice židle, z opuštěných statků mohly být přineseny talíře apod. Takovéto zvyky vytvářely intimní domácí atmosféru a zdání normality. V neposlední řadě tím muži také demonstrovali svůj společenský status, o který je vojenský stejnokroj připravil.

Srdcem každého krytu byla systematizovaná polní kamínka (*Schwarm Öfchen*), na kterých si vojáci mohli přímo v polní lahvi nebo jídelní misce ohřát kávu nebo kousek jídla.³⁸⁷ Teplé jídlo bylo v zákopech více než žádané a pokud kamínka nebyla k dispozici, například kvůli obavě z prozrazení, museli si vojáci vystačit s nepříliš efektivní svíčkou. Jindy vojáci rozdělávali oheň přímo v zákopech, využívajíc nepsaného příměří v době jídla. Pokud k pozicím zajížděla polní převozná kuchyně nebo vojáci dostávali jídlo ve varnicích ještě horké, bylo možné si dát studené potraviny ohřát do vydávané polévky nebo kávy.³⁸⁸

Pro muže z nižších tříd se způsob hromadného armádního stravování ve svém důsledku příliš nelišil od navyklého předválečného pořádku, kdy počet míst u stolu byl v dělnických rodinách často omezen. Lze předpokládat, že hůře tuto situaci zřejmě snášeli lépe situovaní muži ze středních tříd, pro které byla předválečná úroveň stolování symbolem jejich společenského postavení.³⁸⁹ Naopak u některých čerstvě povýšených důstojníků lze tušit ze stravování v hierarchicky přísně strukturované důstojnické jídelně jistou společenskou nejistotu až obavu.

4.3 Hygiena

I když byl v zákopech jídla dostatek a vojáci se snažili svoje okolí maximálně zvelebit, stále zde panoval všudypřítomný nedostatek hygieny. Udržet kuchyň v hygienicky přijatelném stavu bylo v praxi jistě složitější, než jak hlásala teorie. Už jen odehnat roje dotěrných much a zlikvidovat veškerý odpad představovalo zvláště v horkém letním počasí náročný úkol. K tomu přistupovala sotva dostatečná péče o nádobí, které se

³⁸⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 102.

³⁸⁶ POLÁČEK, *Čtrnáct dní*, s. 56-57.

³⁸⁷ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 86; VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/190, [dopis z 16. 11. 1916].

³⁸⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/358, [dopis z 29. 11. 1916].

³⁸⁹ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 84, 86.

podle předválečného předpisu mělo po jídle pouze vypláchnout horkou vodou, případně z vnější strany očistit popelem, což z jídelních misek a kuchyňských hrnců mohlo jen stěží odstranit mastnotu z předchozího jídla.³⁹⁰ Přitom konec v důsledku střevních onemocnění mohl být o poznání trapnější než zranění nebo smrt v bojové akci. Tím spíše, že za něj v očích vojáků byla zodpovědná armáda, tedy instituce, které byl voják svěřen do opatrování.

Jakoukoli snahu o udržení hygienických standardů podkopával především nedostatek vody, které na pozicích často nebylo dost ani na vaření a pití. Její nedostatek vojáky nutil používat vodu z místních zdrojů, která však ne vždy splňovala hygienické nároky. K tomu se v době pohyblivé války přidávala i stále se opakující obava o její otravu nepřítelem. O tom, jak v praxi mohlo vypadat čerpání, filtrování a převařování vody pro kuchyň, zanechal svědectví Jaroslav Brda: „*11. června 1916. Když jsem si šel ráno do lesa ke kuchyni pro ‚kafe‘, potloukal jsem se chvíli v okolí, až jsem přišel k oné bažině, kterou jsme viděli hned první den, kdy jsme sem přišli. Zdálo se mi, že je tam nějak ‚živo‘. Když jsem přišel blíže, viděl jsem, že na břehu bažiny stály sudy a kotle, přikryté nějakými hadry, a trénaři a kuchaři různých oddílů nabírali tam vodu z bahniska, plného pulců a žab, a ‚pasírovali‘ ji přes hadry do sudů a kotlů. Někteří z nabírajících stáli s vykasanými kalhotami dále od břehu po kolena ve vodě, aby snad dostali vodu čistší a plné kbelíky podávali jeden druhému na břeh. Také jeden z našich kuchařů se tam v blízkosti bahniska podezřele potloukal... Dnes mně asi menáž chutnat nebude!*“³⁹¹

V době intenzivních bojů však především na italském a balkánském bojišti šla obava o hygienu stranou a lze říci, že někdy se stávala i pomyslným lakmusovým papírkem oddělujícím zkušené veterány od čerstvých nováčků: „*Lidé se dívali na pěknou vodu Drinice, na níž nebylo vidět, že několik kroků předtím teče přes koňské zdechliny a lidské mrtvoly, a která nám všem výtečně chutnala; byla to rozhodně nejlepší voda, kterou jsme po několika nedělích pili. Nováčkové však ohrnovali nos a nechtěli pít vodu z řeky. Všecko staré mužstvo se tím cítilo dotčeno.*“³⁹²

Osobní hygiena se stávala spíše příležitostnou záležitostí a možnost umýt si před jídlem ruce byla zvláště na horkém jižním bojišti luxusem. „*Umýt se nemám kde, tak když je oběd, tak si je [ruce] utřu do kalhot a s chutí pojídám menáž.*“³⁹³

³⁹⁰ GOSPIĆ, *Handbuch für den Infanteristen*, s. 84.

³⁹¹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 274-275; srovnej též LJUBOTRN, *Vojno povol*, II. díl, s. 100.

³⁹² KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 62.

³⁹³ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 80.

Rachel Duffet tvrdí, že obava o zdravotní nezávadnost potravin pramenila z pocitu nedostatečně vymezeného prostoru pro vyměšování a jeho prostupování do obytných částí zákopů.³⁹⁴ Už jen základní předpoklad, tedy oddělení místa, kde se strava připravuje a konzumuje, od místa vyměšování, nebylo vždy snadné naplnit. Ačkoli vybudování latríny bylo prvním úkolem, který museli vojáci po příchodu na nové pozice provést, v praxi se zvláště při krátkodobých pochodových zastávkách na zřetelné vymezení toalety příliš neohlíželi. Ve chvíli, kdy se na takové krátkodobé zastávce střídalo více jednotek po sobě, to mohlo představovat závažný problém. S. K. Neumann vzpomíná na svůj příchod do Tirany takto: „*Utábořili jsme se pod živým plotem na málo čistém trávníku. Byli jsme unaveni a neměli jsme ani kdy hledati lepšího místa. [...] Ostatně kolem Tirany není vůbec v téhle době čisto na místech, kde mohou tábořiti vojáci. Je tu brigádní velitelství, mnoho vojska, zejména spousta všelijakých ulejků s prýmký i bez prýmků, samý Maďar, přichází sem mnoho pochodových setnin a jiných formací; koketní, líbezná Tirana je vojáky přímo – promiňte – obesrána.*“³⁹⁵

Na frontě mělo zázemí pro vyměšování různé podoby a samotný akt byl především zcela zbaven anonymity. Latrína byla většinou vykopaná jáma vybavená tyčí na sezení pro několik vojáků, vedle které se nacházela jedna kadibudka pro hodnosti od četaře (*Zugsführer*) výše. Našly se však i jiné varianty: „*Stranou na vršku nad baráky byla velická latrína. Asi dva metry hluboká a asi 20 metrů dlouhá jáma, přes níž byly napříč položeny trámy a na nich po délce přibita dlouhá silná prkna. Tím byla jáma celá přikryta, jen prostřední prkno bylo vynecháno po celé délce. Při používání latríny – a bývala hodně obsazena zvláště v poledne a večer – seděl jeden za druhým ,na bobku‘ nad úzkou štěrbinou a při tom hleděl jeden druhému do vysazeného zadku... Ale což! Na vojně si člověk zvykne na všechno a nikomu ani nenapadlo, aby se ,žinyroval‘.*“³⁹⁶ Sdílení intimních chvil zbavených fasády civilního života mohlo paradoxně vztahy mezi vojáky posílit a latrína se stávala místem vzájemného besedování a zasvěcených debat.³⁹⁷

Přímo na frontě působila celá řada dalších vlivů, které kontaminovaly životní prostředí. Vojáci, kteří se dostali v době intenzivních bojů přímo do linií, často zmiňují především tlející těla, která nebylo pro neustálou palbu možné odklízet, a v lepším případě byla jen ošetřena vápnem. Jaroslav Brda například vzpomíná na chvíli, kdy v květnu 1917

³⁹⁴ BELL, David a Gill VALENTINE. *Consuming Geographies: We Are Where We Eat*. London, 2003. Citováno dle DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 162.

³⁹⁵ NEUMANN, *Elbasan*, s. 77.

³⁹⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 86

³⁹⁷ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 142; ADÁMEK, Josef, GALAUANDER, Jan, ed. Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914 - 1920. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2002, LI(4), s. 930. Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 162-163.

ležel v přední linii obrany na svahu Hermady: „*V tom zamořeném vzduchu, v blízkosti mrtvých, bych snad ani nemohl jíst, i kdybych hlady umíral. Někomu to snad ani tak nevadí, protože právě jsem zaslechl náraz shora odhozené konzervové plechovky.*“³⁹⁸

Vzácněji se vojáci mohli setkat i s následky plynových útoků: „*Na listech stromů sedí žlutý prach a pomalu vadnou, tráva je spálena a ptactvo uhynulo.*“³⁹⁹ Plyn se stával trvalým strašákem, který nezabíjel jenom lidi, ale mohl navždy znehodnotit i zásoby potravin: „*Strom byl napolo ohořelý, všechno listí i plody na zemi. Tonda zakousl s chutí do hrušky, ale hned ji vyplivl. Ty mají přepodivnou chuť.*“ – „*Sem asi padla gásová bomba, usuzoval vedle stojící kaprál Dúbrava.*“⁴⁰⁰

I přes řadu důkazů o špatné hygienické situaci, která našla svůj odraz ve zdravotním stavu vojska, se vojáci hygienickým standardem stravování zabývali ve svých denících a vzpomínkách jen výjimečně a hlad je donutil jíst prakticky jakékoli jídlo. Tento stav v posledním roce války nabyl chronického rozměru. Josef Váchal ve svých vzpomínkách popisuje několik takových případů, kdy například vojáci vylizovali z podlahy skladiště vyteklou marmeládu.⁴⁰¹ Na závěr tak lze konstatovat, že samotná představa možného jídla navíc byla pro hladové rakousko-uherské vojáky přednější než obava o hygienickou nezávadnost potravin.

4.3.1 Zdravotní problémy

Vojákům mohly přivodit zdravotní komplikace i nekontaminované potraviny. Úroveň stravy předkládané vojákům rakousko-uherské armády byla poznamenána množstvím náhražek, jejichž zdravotní nezávadnost byla pochybná. Francouzský právník a gastronom Jean Anthelme Brillat-Savarin řekl: „*Jsme to, co jíme.*“⁴⁰² Pokud má jídlo takovou moc, bylo nanejvýš deprimující jíst obtížně identifikovatelné pokrmy, předkládané mužům v zákopech.

Už sama jednotvárná nepravidelná strava si přímo říkala o zažívací potíže. Například Arnošt Vátras si na frontě v Haliči v březnu 1916 poznamenal: „*Z nepravidelné menáže (jíme až v noci), z vody z jam a zimy jsem onemocněl, mám řídkou stolici, nyní je mi však trochu lépe. K lékaři nechci jít, neboť ten vyhání všechny, a když někoho uzná, tak si musí nésti hlavu pod paždí, jak u nás říkají.*“⁴⁰³ Na alpské frontě mohly být zažívací

³⁹⁸ BRDA, C.d. s. 199.

³⁹⁹ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 90.

⁴⁰⁰ LJUBOTRN, *Vojno povol*, II. díl, s. 96.

⁴⁰¹ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 226.

⁴⁰² DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 18.

⁴⁰³ VATRAS, *Deník československého legionáře*, s. 22.

problémy i důsledkem řídkého vzduchu, kdy ve výškách nad 3000 metrů nedokáže lidské tělo potraviny řádně trávit.⁴⁰⁴

Jídlo se mohlo znehodnotit i transportem k vojákům. Už jen samotná doprava, ke které místo kotlů a várníc musely být někdy použity improvizované prostředky – například plátěné vaky na vodu nebo jutové pytle, poznamenávaly negativně jakost potravin. Kadet František Novotný vzpomíná na první noc a den v zákopech v březnu roku 1915, kam byl odeslán s pochodovým praporem c. a k. pěšího pluku č. 11: „*Večer jsme dostali menáž, to jest hovězí polévku a kousek hovězího masa, které nám do zákopů dopravilo několik vojáků od roty, vyslaných k polní kuchyni, která byla dost daleko za frontou. A zároveň s tím také věku chleba (komisárek). Polévku přinesli ve varnicích (malé plechové krabice asi pro 20 litrů, izolované v dřevěných bedničkách). Vařené maso a chleba v pytlích. Maso se v nich zapařilo a pak z toho byly průjmy.*“⁴⁰⁵

Hlad se pravidelně odrážel do představy o lidském zdraví. Průměrná hmotnost vojáka klesla v roce 1918 na 50–55 kg při průměrné výšce kolem 165–170 cm.⁴⁰⁶ Mužské tělo se tak pohybovalo na hranici podvýživy a svým vzhledem přímo odporovalo ideálu muže – vojáka.⁴⁰⁷ Změna váhy byla důvodem ke znepokojení a vyvolávala více či méně oprávněné obavy o zdravotní stav.⁴⁰⁸ Jako příkrm například dostávaly od roku 1915 mnohé útvary jen kukuřičnou mouku, což způsobilo v některých případech onemocnění kurdějemi.⁴⁰⁹ Na balkánském bojišti byla zase nedostatku stravy přisuzována odpovědnost za výskyt malárie: „*Naši hoši pevně věřili, že malárie chodí pouze na špatně živěné, že je to vůbec nemoc z hladu.*“⁴¹⁰ Z tohoto pohledu byl hlad nepřímou odpovědný i za psychicky náročný tinnitus,⁴¹¹ vojáci totiž správně věřili, že jej způsobuje chinin, užívaný jako povinná prevence proti malárii.⁴¹²

Paradoxně častým důvodem pobouřeného zažívání se pro vojáky stávala i příliš dobrá strava. Odepřít si možnost nečekaně získaného mastného jídla byla pro špatně živěné vojáky příliš a jejich zažívání takový nápor nesneslo. V některých případech skončila

⁴⁰⁴ BRAATEN, Brenda. *Pack light, eat right* [online]. [cit. 2017-07-13]. Dostupné z: https://thru-hiker.com/articles/pack_light_eat_right.php

⁴⁰⁵ NOVOTNÝ, František. *Nahodilý legionář* [online]. [cit. 2016-08-13]. Dostupné z: <https://www.eimage.com/accidental-legionnaire/>

⁴⁰⁶ Body Mass Index rakousko-uherských vojáků by se za těchto okolností pohyboval mezi hodnotou 17,3 a 20,2. Hranice podváhy a zdravé váhy je podle BMI na hodnotě 18,5. V případě vojáků coby těžce pracujících je však takový výpočet jen velmi orientační bez ohledu na další faktory.

⁴⁰⁷ Srovnej HUTEČKA. s. 64.

⁴⁰⁸ FALTUS. C.d. s. 9.

⁴⁰⁹ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*, 1927, VIII(10), s. 514.

⁴¹⁰ NEUMANN. C.d. s. 107.

⁴¹¹ Ušní šelest.

⁴¹² LIRŠ. C.d. s. 231. Podle moderní medicíny může dlouhodobé užívání chininu tinnitus skutečně vyvolat. Viz *Možné příčiny* [online]. [cit. 2017-08-13]. Dostupné z: <http://www.itinnitus.cz/mozne-priciny/>.

taková chvíle zdánlivého štěstí tragicky, jindy se žaludek včas vzbouřil a cenné jídlo vyvrhl zpátky. Jaroslav Brda takto vzpomínal na svou krátkou službu u lanovky v průmysku Borcola na jihoitalské frontě v létě roku 1916. Po hladových dnech, které strávil u pracovní setniny, obdržel hned první večer plný šálek fazolí se lžící omastku a smaženou cibulkou, k tomu sběračku polenty polité marmeládou a konzervu: „*Za okamžik jsme seděli v krytu, někteří u stolu, někdo na bedně, jiný na zemi, a žádný nemluvil, nebylo na to času. Jedli jsme jen a jedli, až nám oči lezly. Tak krásně jsme se už dlouho nenajedli! ... Jak nám bylo krásně po takové večeři! V noci jsem se probudil. Bylo tma jako v pytli a venku řádila bouře a déšť. Bylo slyšet, jak voda kolem krytu crčí a šplouchá, hřmělo a blýskalo se. Probudiv se, uvědomil jsem si, kde se nalézám – a nějak mi nebylo dobře. Za chvíli mi bylo zle... Jen tak, tak, že jsem vyběhl ven do deště před kryt – a celá ta krásná večeře šla ven, horem i dolem. ... Vyhladovělý žaludek asi nesnesl najednou tolik dobrého, mastného jídla.*“⁴¹³

⁴¹³ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 322.

5. Mezi nákupem a rabováním

Válečné operace a přesuny vojáků nutně zasáhly i množství civilistů, kteří své pocity vůči vojákům dávali najevo mimo jiné i prostřednictvím potravin. Nejčastější příležitostí pro demonstraci takové vzájemné sounáležitosti byl v prvním válečném roce odjezd do pole, doprovázený množstvím potravinových darů. S pokračující válkou se však zásoby civilistů začaly tenčit a pomyslné období hojnosti skončilo. Vojenské transporty se při zastávkách ve městech ocitaly v obležení žebrajících civilistů a na venkově si vyhladovělé vojsko pomalu získávalo pověst loupežníků.

5.1 Univerzální platidlo

Hodnota peněz jako všeobecně přijímaného prostředku směny v letech 1. světové války citelně utrpěla. Vojáci na frontě nebyli svědky jen rychlé inflace, ale v ještě větší míře se mohli přesvědčit o ryze subjektivní hodnotě peněz, která se prudce lišila v závislosti na místě a taktické situaci.

V roce 1914 dostávali vojáci jako denní plat (*Löhnung*) 16 haléřů, který měl být vyplácen jednou za 10 dní, k tomu nutno připočíst i jednorázové příspěvky na údržbu výstroje.⁴¹⁴ Tato částka v průběhu války mírně stoupala, přičemž její výše byla ovlivněna válečnou přírážkou odvíjející se od místa služby. Například Jaroslav Brda vzpomíná, že v prosinci 1915 pobíral na italské frontě denní plat 36 haléřů, avšak o rok později během pobytu u kádru v Brucku nad Murou dostával za 10 dní jen 3 koruny.⁴¹⁵ V průběhu války pak Rakousko-Uhersko na frontě zavedlo místo běžné měny vojenská platidla, která si vojáci cestou do zápolí mohli na nádraží vyměnit za peníze.

Ideální situace, kdy byl plat vojáků a nabídka v okolí v rovnováze, byla spíše vzácná. Papírové peníze nebyly v době války právě žádaným platidlem a ani kovové mince se pokaždé netěšily nejlepší pověsti, což byly skutečnosti, které se nejvíce projevíly během pobytu na okupovaných územích.⁴¹⁶ V denících lze vyčíst v podstatě dvě základní situace; buď za peníze nebylo možno nic koupit a vojáci je po naspoření určité částky posílali domů rodinám, nebo naopak plat vojáků nestačil k pokrytí nákupů.⁴¹⁷ Platí zde přitom široká míra individualizace v závislosti na povaze jednotlivých vojáků; zatímco někteří byli ochotni přenechávat svůj žold poddůstojníkům výměnou za bezpečné místo u trénu,⁴¹⁸

⁴¹⁴ GOSPIĆ, *Handbuch für den Infanteristen*, s. 23.

⁴¹⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 11-12.

⁴¹⁶ NEUMANN, *Elbasan*, s. 44.

⁴¹⁷ Srovnej např. VHÚ Praha, psb. Varia, URBÁNEK, i. č. XIII-12442, [dopis z 30. 6. 1916].

⁴¹⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 42; též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 204.

jiní se kvůli hladu v posádkách náhradních těles a v očekávání nižších finančních výdajů raději dobrovolně hlásili na frontu.⁴¹⁹ Našlo se samozřejmě i dost podnikavců, kteří využili tristního stavu tržní nabídky v zákopech a žold vojáků dokázali obratně přesměrovat do vlastních kapes. Nemuselo se přitom vždy jednat jen o překupníky a šmelináře, ale též o šikovné řemeslníky, kteří přímo na frontě vyráběli užitékované předměty nebo válečné suvenýry výměnou za jídlo či peníze.⁴²⁰

V situaci, kdy byla hodnota peněz jako všeobecného prostředku směny značně nejistá, vracel se trh k původní naturální směně. Tomu nahrával i fakt, že soustavné ohrožení života nutilo vojáky přemýšlet především o přítomnosti, takže funkce peněz coby uchovavatele hodnoty obecně ustupovala do pozadí. Jaroslav Brda vzpomíná, že po obdržení žoldu tento plynule přešel „do kapes tréňáků za čokoládu, mléčné konzervy, špek a podobné.“⁴²¹ Jednalo se přitom o období poměrného dostatku na konci roku 1915, kdy samotné dávky dokázaly ještě zahnat hlad.

Pokud se za peníze kupovalo téměř vždy jen jídlo, bylo jen přirozené, že peníze se jako prostředek směny stávaly v obchodním řetězci nadbytečnými. V roce 1918 vzpomíná Josef Váchal na situaci v týlu italské fronty takto: „*Cukr a mouka stávaly se hlavními platidly skoroúředními i soukromými Wirtschaftsamtů.*“⁴²² Za cukr a mouku vyměňovalo se kde jaké klubko nití, u civilistů zachované; platilo se za klubko bílých nití kilem mouky, za klubko černých dvěma kily a za niti barvy šedavězelené tři kila nejjemnější fariny.“⁴²³

Poměrně běžně se stávalo, že za potraviny se měnily zase potraviny. Zatímco vojáci byli monotónní a stále se opakující vojenské stravou již přejedeni, mezi civilisty mohla představovat žádanou komoditu. S. K. Neumann vzpomíná, jak za „veku“ komisárku dostávali vojáci v Elbasanu 30–40 vajec.⁴²⁴ Zájem však byl i o jiné položky z vojenského inventáře, a výměnou za jídlo končily v rukou civilistů pohonné hmoty, chinin, tabák nebo výtvary zákopového umění.⁴²⁵ Jindy si vojáci své jídlo navíc mohli i odpracovat, například nasekáním dříví.⁴²⁶

⁴¹⁹ „Je tady dlouhá chvíle, každý se raděj hlásí do pole, než tady. Jen prý aby měl kapsu peněz, aby je tu utratil, poněvadž tu je velká příležitost, samá kantýna a jídla též prý moc nedají.“ Viz VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/292, [dopis z 19. 3. 1915, Linz]

⁴²⁰ Postava drobného šmelináře patří k hlavním hrdinům románů Karla Poláčka *Podzemní město* a *Výprodáno*. O práci řemeslníků v zákopech viz SAUNDERS, Nicholas J. *Trench Art: A Brief History & Guide, 1914 – 1939*. Barnsley: 2011.

⁴²¹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 100.

⁴²² Hospodářský úřad.

⁴²³ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 239.

⁴²⁴ NEUMANN, *Elbasan*, s. 44. Konec těchto výhodných obchodů přišel ve chvíli, kdy domorodci zjistili, že pokud z vajíček udělají piškotové pečivo, vydělají na tom více.

⁴²⁵ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 221, 232.

⁴²⁶ LJUBOTRN, *Vojno povol*, II. díl, s. 28.

5.2 Směna jídla mezi vojáky

Vzájemná směna jídla mezi vojáky je v denících poměrně málo reflektovanou záležitostí. V rámci setniny byla situace vojáků v podstatě identická, což dopředu podvazovalo možnosti vzájemného obchodu. Pokud už nějaké přebytky vznikaly, vojáci se o ně spíše dělili, pokud už k prodeji spolubojovníkům docházelo, převažoval zde zřejmě směnný obchod.⁴²⁷ Lze předpokládat, že v období hladu by byl případný prodej potravin za přemrštěnou cenu považován za amorální a za běžnou tržní cenu by se nevyplatil.

Výjimku představovali „exotičtí“ vojáci židovského nebo muslimského vyznání, kteří hrou osudu zabloudili k českým plukům nebo sdíleli s českými vojáky ubytovací prostory, tito byli v případě vepřového masa k vzájemným obchodům poměrně ochotní. „*Meier-Diener, pravověrný žid, světlí spravedlivě a přísně ‚šabes‘, sobotu. V sobotu nejí maso, špek, který někdy fasujeme, nejí vůbec. A tu se uplatňuje jeho obchodní talent, neboť maso prodává ‚za dvě šůstky‘ a špek ‚za tři šůstky‘ (šestáky – dvacetihaléře). Meier – Diener v sobotu z polední menáže ‚měso‘, jak on říká, prodá hned na místě. Slanina se fasuje asi dvakrát v týdnu večer. Jednou ji koupí ten, podruhý onen.*“⁴²⁸ Rakousko-uherská armáda sice pamatovala na náboženské odlišnosti zvláštními předpisy,⁴²⁹ v praxi však představovalo zajištění adekvátních potravin pro jednotlivce a malé skupinky jen obtížně řešitelný problém. Pokud takoví muži nechtěli porušit náboženské předpisy, nezbývalo jim, než maso prodat nebo směnit.⁴³⁰

Podmínky pro rozvinutí obchodu však přicházely ve chvíli, kdy se na jednom místě setkali vojáci z různých útvarů. „*Jsme asi dva kilometry za frontou v lese. Jsme v dosti slušných barácích. I teplo jest v barácích pěkné. Dělam z ruských šrapnelových hlaviček prstýnky. Jsou pěkné a prodávám je za chleba nebo peníze. Několik jsem jich prodal nedaleko tábořícím dělostřelcům.*“⁴³¹ Zde se ukazovaly rozdíly mezi jednotlivými útvary rakousko-uherské armády, které i na stejném úseku mohly dosahovat v závislosti na schopnostech velitele setniny a především proviantního důstojníka pluku značných rozměrů. Navzdory spíše překvapeným poznámkám o vysoké ceně se stížnosti na obchodní

⁴²⁷ Například v prosinci 1917 vyměnil Ludvík Schmid košili za chleba a škvarky. Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 71. [zápis z 19. 12. 1917].

⁴²⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 137. Viz obr. č. 48.

⁴²⁹ HAVEL – HODÍK – LANDA. *Vojenská kuchařka*, s. 117.

⁴³⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 138, 195.

⁴³¹ SLEJŠKA, Čeněk. *Jaro 1915–jaro 1916 na ruské frontě* [online]. [cit. 2017-04-22]. Dostupné z: <http://www.karlin.mff.cuni.cz/~stanovsk/drenice/1915.htm>.

praktiky v denících prakticky nevyskytují a lze tedy předpokládat, že obchody obvykle probíhaly na korektní bázi.⁴³²

Výjimku představovaly případy, kdy se vojáci domnívali, že jim byly prodávány potraviny, které jim ve skutečnosti náležely v rámci přidělů: „*Říkali jsme stejně všichni, že nás kuchaři okrádají a pan šikovatel v tom měl asi také prsty. Vždyť odkud by měli trénači špek, sýr, konzervy a máslo, které nám na Monte Bernardo prodávali?!*“⁴³³ V citovaném případě se vojáci domnívali, že potraviny byly nakradeny v armádních skladech a pak vojákům na frontě soukromě prodávány, ač je měli dostávat zadarmo. Takové podezření mělo citelný dopad na morálku a nezáleželo na tom, zda mělo reálný základ, nebo to byla jen nepodložená domněnka.

5.3 Návštěvy restaurací a obchody s civilisty

Nejčastějšího partnera v obchodních vztazích představovalo pro vojáky po většinu doby civilní obyvatelstvo. Vzájemné kontakty provázely vojáky od nástupu k náhradnímu tělesu až po hranici operačního pásma a měly několik podob. Vojáci si kupovali již připravené jídlo určené k okamžité spotřebě, nebo samostatné suroviny; plodiny či živá zvířata pro další zpracování. Výjimkou nebyly ani služby v podobě přípravy pokrmu z vlastních dodaných surovin.

5.3.1 Život u náhradního tělesa

Sídlo náhradního tělesa bylo místem, kde se formovaly pochodové formace k doplnění hlavního tělesa v poli. Probíhal zde výcvik nováčků, kteří zde strávili první měsíce služby, a ti zkušenější se zde vraceli kvůli odborným kursům. Pobyt mužů nebyl striktně omezen jen na areál kasáren, ale v průběhu služby měli řadu příležitostí poznat velmi důvěrně i samotné město, ve kterém se posádka nalézala. Tato zkušenost se pak u vojáků stejného pluku stávala do jisté míry i tmelícím prvkem a součástí *esprit de corps*, kterou muži z různých koutů doplňovací oblasti mohli společně sdílet.

V tomto ohledu jsou zdaleka nejčastějším tématem v denících vojáků pohostinská zařízení, jejichž návštěvy představovaly zvláště pro mladší vojáky jeden z hlavních zdrojů zábavy. Stálými návštěvníky restaurací se pak stali především důstojníci a jednoroční dobrovolníci, kterým byly při pobytu v posádkách místo stravy někdy vypláceny náhrady a jejich příjemci pak byli odkázáni na rychle stoupající ceny civilního trhu. V červnu 1915

⁴³² Cenu jídla na sošské frontě v dubnu 1917 vzpomíná např. Josef Váchal: chleba 12 korun, konzerva 5–7 korun, sirky od 20 haléřů až po 2 koruny. Viz VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 82.

⁴³³ BRDA, C. d. I. díl. s. 206.

píše jednoroční dobrovolník František Maxa z Rumburku: „*Dali nám též peníze namísto oběda, poněvadž nemohou tolik masa zde dostat. Nám se to ale nevyplácí. Na oběd dostaneme 95 haléřů a my za ně mnoho nedostaneme. Z toho si máme brát snídani a večeři. Chleba již nemáme týden. Tam, co jsme teď na bytě, platíme i s večeří a snídání 4 zl. měsíčně každý.*“⁴³⁴

Ve velkých posádkových městech se brzy vyprofilovaly podniky, které byly navštěvovány mužstvem, a ty, které si naopak oblíbili důstojníci. „*Za rakouské éry se dbalo totiž přísně toho, aby důstojníci, důstojníci čekatelé a jednoročníci tvořili zvláštní kastu, stav čistě pro sebe. Tam, kam chodili důstojníci, nezašel voják, a kam chodili vojáci, tam nevšel nikdy důstojník.*“⁴³⁵ Toto rozdělení bylo v této době běžné ve všech evropských armádách a bylo respektováno i během pobytu v etapě. Pokud se v místě nacházel jen jeden podnik, snažil se jeho majitel alespoň oddělit prostory pro mužstvo a důstojníky, protože střetávání se v jediné místnosti by na obou stranách vyvolávalo zmatky a těžkosti.

Přítomnost vojáků zvyšovala ve městech odbyt a společně s ním stoupaly i ceny.⁴³⁶ Nabídka jídla však s pokračováním války rychle upadala. Situace se zlepšila v roce 1915, kdy byly náhradní prapory některých pluků doplňovaných z českých zemí přesunuty do Uher. Navzdory ve vzpomínkách často citovanému rozpačitému přijetí ze strany místního obyvatelstva si čeští vojáci z hlediska možnosti nákupu potravin jednoznačně polepšili: „*U nás v Čechách pekli již tehdy chléb z černé mouky, ale Maďaři nepoznali dosud, co je nedostatek. Všude samý bílý chléb, a to ještě z té nejčistší, nejjemnější pšeničné mouky.*“⁴³⁷ Pobyt v jídlem oplývajících Uhrách však trval sotva rok a pro vojáky byl jen krátkou přehrou při jejich cestě na frontu.

Vojáci v této době dostávali „žold“ tři koruny vyplácený jednou za deset dní. S ohledem na špatné stravovací podmínky u náhradního tělesa končily tyto peníze obratem u místních obchodníků a zvláště mladší vojáci byli rádi, pokud jim rodiny poslaly ještě nějakou korunu na přilepšení. Naopak starší vojáci se snažili vyjít se svým platem

⁴³⁴ MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 2. 6. 1915, Rumburk].

⁴³⁵ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 31.

⁴³⁶ František Maxa vyjmenoval v dopise ceny, které v době jeho pobytu v Rumburku panovaly: „*Tady je teď všechno příliš drahé. Z počátku to tak nebylo. Jenom na pivo, co jsme zde, přidražili 4 kr. Je teď ½ l piva za 15 kr. Párek nebo vuřt stojí zde 16 kr. a jsou tak veliké jako u nás. Paprika zde stála 35 kr. a teď stojí 55 kr. A všeho je tak málo. My raději si kupujeme máslo a kousek chleba k obědu, toho se více najíme.*“ Viz MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 16. 6. 1915, Rumburk].

⁴³⁷ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 38.

a finanční výpomoc od rodiny z obavy o její vlastní výživu odmítali. V té době devatenáctiletý Jaroslav Brda vzpomíná na zimu 1916–1917 u kádrové posádky pěšího pluku č. 28 v Brucku nad Murou: „Dostával jsem vždy jednou za měsíc 10 korun. Jednou posílal tatínek, jednou Zdenka [starší sestra]. Když byl ‚léhnung‘ (vojenský plat), fasovali jsme vždy za 10 dní 2 koruny 50 haléřů, s válečnou přírůbkou to byly 3 koruny. V Brucku bylo dosti hostinců a do těch lidovějších jsme chodívali, když jsme ‚byli při penězích‘. V hostinci ‚Zum weissen Ochs‘ (U bílého vola) bylo možno koupit za 60 krejcarů brambory se zelím, v hostinci ‚Zum Löwe‘ se kupovaly ‚buchtičky štrůdlu‘ po 40 krejcařích a v cukrářském krámku, který ‚pekl‘ obyčejně v den ‚lénunku‘, jsme kupovali perník. A tak se ten těžce vysloužený ubohý ‚lénung‘ ještě týž večer přestěhoval z kapes osmadvacátníků do kapes vážených bruckých živnostníků. Sháněli jsme kde co – hlavně jsme odhadovali a předem se rozmyšleli, kde toho za těch pár krejcarů dostaneme více. Když jsme peníze tímto způsobem prohýřili, raději jsme večer nechodili ani ven. [...] V hospodách si místní obyvatelé potrpěli na mošt, půl litru stálo 25 krejcarů (50 haléřů). Že by mně chutnal, nemohu říci. Byla to kyselá kalná břečka. To jsem raději pil ‚Kracherl‘ za 15 krejcarů. To byla limonáda asi jako naše malinovka.“⁴³⁸

Pokud byl voják spořivý a dokázal si své finance rozdělit na delší časový úsek, mohl si ze svého vojenského platu dovolit trochu slušnější jídlo v hostinci zhruba jednou za tři dny. V praxi však muži měli i jiné výdaje, a lze tedy předpokládat, že návštěva hostince byla slavnostní událostí, kterou si obyčejní vojáci nedopřávali častěji než jednou týdně. To vytvářelo ostrou animozitu vůči důstojnickému sboru a důstojnickým čekatelům, pro které byly návštěvy hostinců podstatně běžnější. Lze se tak domnívat, že z pohledu obyčejných vojáků tím mimo jiné „kazili“ i ceny restaurací.

Při odchodu pochodové formace do pole si vojáci kupovali ještě trvanlivé potraviny. Nechyběly ani luxusní komodity, jako například oblíbená čokoláda, za kterou v roce 1917 platil Jaroslav Brda dvě koruny za tabulku, což se rovnalo týdennímu žoldu.⁴³⁹ Takové utrácení nebylo běžné a voják se k němu odhodlal jen v okamžiku očekávání nejhoršího. Brda svůj nákup drahé pochutiny obhájl ve vzpomínkách slovy: „Ať si ještě naposledy na něčem pochutnám, myslil jsem si.“⁴⁴⁰

⁴³⁸ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 11-12, 42-43.

⁴³⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 136.

⁴⁴⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 136.

5.3.2 Pobyť v etapě a na frontě

Příchodem do etapy začala nejistá doba čekání, která mohla být kdykoli ukončena náhlým odchodem na bojiště. Pokud měli vojáci štěstí, tak se z hlediska dostupnosti potravin mnoho nezměnilo, nebo si v zemědělské krajině dokonce polepšili a ve svých denících si pochvalují nízké ceny. Mnohdy však narazili na kraje zcela vyjedené a opuštěné.⁴⁴¹

V regionech, které doposud měly co nabídnout, představovalo množství vojáků lákavý cíl podnikatelských záměrů místního obyvatelstva. V blízkosti etapních posádek rakouského vojska vznikaly malé restaurace, stánky rychlého občerstvení a odehrávala se i řada neformálních obchodů. S. K. Neumann vzpomíná na svůj pobyt v albánském Elbasanu v létě 1916 takto: „Zvýšená poptávka [...] způsobila později však, že se peklo a smažilo i v krámech, kde hlavní živnost byla zcela jiná. [...] Výdělku chtivý koupil mladé dobytče skopové, pekař mu je upekl, a on vyložil na prodej jen mísu s hotovým, rozsekaným masem.“⁴⁴² Podobně vzpomíná Arnošt Vatrás na podnikavé polské děti v Piotrkově v létě 1915: „Charakteristické v Piotrkowě je velké množství malých prodavačů. Každou chvíli od rána do večera kupí se před kasárnami kluci a holky, nabízející výrobky z čisté pšeničné mouky: ‚Panie, kupcze czastka!‘ Malí prodavači běhali za námi i dvě hodiny cesty na cvičiště, jen aby svoje výrobky odbyly.“⁴⁴³

Pro české muže představoval takový pobyt zajímavý exkurz do místní kuchyně. Kulinářská turistika však představovala v této době pojem stále neznámý a vojáci jedli cizí jídlo spíše s jistým sebezapřením.⁴⁴⁴ Pokud měli příležitost, snažili se místní obyvatelstvo naučit vařit běžná česká jídla. Ve větších městech mohli mít v této činnosti i viditelný úspěch, protože kuchař se rád přizpůsobil chuťovým nárokům majoritních strážníků, a tak získal navrch před konkurencí. S. K. Neumann takto popisuje „boom“ českých karbanátků, které se v létě a na podzim 1916 rozšířily v Elbasanu na místo tradiční albánské receptury, která byla pro české vojáky příliš ostrá.⁴⁴⁵ Stálíci v nabídce bylo i ovoce, jehož prodej měly v režii zpravidla dospívající děti. V takovém případě se však zvláště na Balkáně museli mít vojáci na pozoru před infekčními nemocemi a ovoce před konzumací povařit nebo umýt v hypermanganu.⁴⁴⁶ Samostatnou kapitolu pak tvoří nákup jatečního dobytka či jiného zvířectva, v takových případech se skupina vojáků složila na vyhlédnutý kus, který pak

⁴⁴¹ VHÚ Praha, psb. Varia. DÍTĚ, i. č. XIII-11877, [nestránkováno].

⁴⁴² NEUMANN, *Elbasan*, s. 134.

⁴⁴³ VATRAS, *Deník československého legionáře*, s. 12.

⁴⁴⁴ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 214.

⁴⁴⁵ NEUMANN, *Elbasan*, s. 133.

⁴⁴⁶ NEUMANN, *Elbasan*, s. 42, 109.

společně zakoupila a připravila. Ne vždy byly takové prodeje ze strany venkovanů zcela dobrovolné. Někdy byla zvířata zabita nedopatřením například horlivým strážným, a odkoupení uhynulého či raněného zvířete pak pro vojáky představovalo vítanou morální povinnost.

Běžné hostince nebo restaurace, které vojáci znali z kádrových posádek, představovaly v etapě spíše výjimku, pokud se však v etapním prostoru takový podnik nacházel, neměl o zákazníky nouzi. Chuť nabízených pokrmů přitom nebyla to jediné, co vojáky k návštěvám lákalo. Vojáci měli jen málokdy příležitost pro důstojné podmínky ke stravování a zvláště při krátkodobém stažení z fronty dokázali pohodlí restauračního podniku ocenit. Možnost sedět u jídelního stolu, nechat se obsluhovat a jíst z jídelního nádobí představovala zvláště pro muže ze střední třídy vítané připomenutí civilní existence. Pokud v podniku pracovala i mladá servírka, přidávalo mu to na atraktivitě. V případě jazykově méně vybavených mužů to představovalo jednu z mála příležitostí, jak přijít s ženou do kontaktu. Z deníků je patrné, že vojáci si obsluhujících dívek dobře všímali, a pro majitele živnosti tak představovala sličná dcera nezanedbatelnou devizu.⁴⁴⁷

Pokud vojáci chtěli ke stolování více domácí prostředí a k restauračnímu zařízení neměli důvěru, nebylo v místě k dispozici nebo chtěli jen ušetřit, bylo možné nechat si uvařit donesené nebo zakoupené potraviny i v běžných domech. Stejný postup mohli volit i ve chvíli, kdy si na vlastní přípravu vybraného pokrmu netroufali a chtěli jej raději svěřit v tomto ohledu přeci jen zkušenější ženě.⁴⁴⁸

S postupující válkou a příchodem vyživovací krize se armáda snažila mezi světem vojáků a civilistů vytvořit zřetelnou hranici. Vojákům odcházejícím na frontu byly místo peněz vypláceny zvláštní poukázky a v řadě obchodů měli vojáci zakázáno nakupovat, aby nezhoršovali lokální zásobovací situaci, což bylo opatření známé i z druhé strany fronty.⁴⁴⁹ S. K. Neumann vzpomínal takové restriktivní opatření na konci roku 1916 v albánském Elbasanu: „*Obchodníkům bylo zakázáno prodávati kukuřičný chléb vojákům, protože byla obava, že nezbude nic domorodcům, které by pak bylo nutno zásobiti z nedostatku rakouského, tu a tam pod rukou dal se sice přes to koupiti, ale byl drahý a špatný.*“⁴⁵⁰ Stejně tak vzpomíná na vytvořená omezení i Josef Váchal: „*Na náměstí byla pekárna, kde pekli chléb pro civilisty, pěkně bílý a skorem sladký. Zpočátku protekcí pekařů i stráž*

⁴⁴⁷ Srovnej LIRŠ, *S osmadvacítky*, s. 118. Neatraktivní ženy však mohly mít efekt přesně opačný: „*Měly různé vábné pečivo doma vyráběné, ale když jsme viděly staré, špinavé židovky, chuť nám zašla.*“ Viz VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 26.

⁴⁴⁸ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 218-219; srovnej NEUMANN, *Bragožda*, s. 28; KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 215.

⁴⁴⁹ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 219.

⁴⁵⁰ NEUMANN, *Elbasan*, s. 136.

*držících odvažovali se někteří z nás vzdor zákazu v pekárnu vniknouti a chléb tam kupovati, proti čemuž komando další opatření učinilo. Bylo mnoho žebrajících vojáků na civilistech, neboť platil zákaz prodávat chléb i občanům fonzaským. Jednoho rána jda městem, potkal jsem úctyhodnou paní nesoucí krásný bílý chléb vonící daleko, i vzdychnul jsem bezděčně chléb shlédnuv. Přiloživši prst k ústům zakývala paní na mne; následoval jsem ji za roh, kde mně chléb darovala, jata asi soucitem nade mnou, starým, jak býti jsem se jí zdál.*⁴⁵¹

Obdobná nařízení vznikala i v zápolí, v létě 1915 píše z Rumburka jednoroční dobrovolník František Maxa rodičům: „*Dělali jsme cvičení také do Saska, ale nyní tam nesmíme, poněvadž prý jsme tam vše vyjedli. Všude zde okolo na německém území pečou, co jsme zde, bílý chléb a bílé pečivo. Zde v Rumburce je kukuřičný chléb, ale půl hodiny odsud v Seifheunesdorfu v Sasku mají stále bílé pečivo.*“⁴⁵² V případě albánského Elbasanu a italského Fonzasa lze vysledovat jistou solidaritu s místním obyvatelstvem a vojáci vnímají hrozící hlad jako společný problém všech osob v místě přítomných. Naproti tomu ve třetím případě je cítit jistá hořkost z nespravedlivého rozdělení, kdy jedni mají nadbytek a odmítají se dělit s hladovějícími.

Pokud v etapě nebyly k dispozici civilní podniky nebo byly pro vojáky nedostupné, mohla armáda kompenzovat nedostatek trhu tzv. vojenským zátiším (*Soldatenheime*).⁴⁵³ Kvalita takových podniků byla velmi proměnlivá, někteří vojáci si stěžovali, že nenabízejí víc než pražený tuřín, jiní na ně však nedali dopustit: „*Máme tu také vojenské zátiší, kde dostaneme lacino koupit vše tak, jak jsme tomu byli zvyklí v míru. Tam si můžeme také i zahrát všechny možné hry, někdy nám tam zahraje naše hudba a rozptýlení i osvěžení je tu dost. Čas rychle ubíhá, a nebýt toho, že je sem někdy slyšet dunění děl, až se okenní tabulky třesou, a že nad městečkem přelétnou téměř denně naši i nepřátelští letci, měli bychom dojem, že jsme v manévrech.*“⁴⁵⁴ Na klidných úsecích mohli mít vojáci kantýnu přímo v zákopech. Jednu takovou si na podzim 1915 zřídili i vojáci c. a k. pěšího pluku č. 92: „*Sousední kumpanie si zařídila pod zemí dokonce velkou kantýnu, kde se dostalo vše možné. Vojáci objednali z Brodů zboží, hlavně výtečné Baczewského likéry, a prodávali je sousedům zcela po obchodnicku. Často jsme si u nich leccos koupili.*“⁴⁵⁵ Ze vzpomínek nelze vyloučit, že obdobné kantýny vznikaly spíše jako sezónní podniky, jejichž existence byla podmíněna očekáváním relativního klidu v zimních měsících.

⁴⁵¹ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 175-176.

⁴⁵² MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 27. 7. 1915].

⁴⁵³ Viz obr. č. 25-27.

⁴⁵⁴ Jak vypadá válka. *Naše vojsko*, 1934, VIII(17), s. 261.

⁴⁵⁵ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 106.

5.4 Vlastní a cizí

Nejpozději od roku 1916 se jídlo stalo pro vojáky nejčastěji skloňovanou komoditou nejen na frontě, ale především v hlubokém zápolí. Ve světě, kde záleželo jen na málo věcech, představovalo shánění jídla jednu z nemnoha činností, která dávala vojákům smysl. Ne vždy se však dokázaly individuální sklony podřít potřebám skupiny a ještě méně často měl zájem konkrétní skupiny respekt před válečným úsilím celku. Principiální jistoty civilního života, kde byla krádež právně i morálně definována, se v době války rozostřily vlastním hladem, frustrací i pocitem vykořisťování.⁴⁵⁶ Konflikt způsobil proměnu mírové morálky a posílil oportunismus. „*Svědomy otupělo, protože co nevzal jeden, sebral druhý. Válka má svou morálku.*“⁴⁵⁷

V denících je patrné, že přelomovým bodem bylo zařazení do pochodového praporu a odjezd na frontu. Některé dopisy prozrazují, že taková chvíle se v očích vojáků mnohdy rovnala odsouzení na smrt a mnoho vojáků se podle toho začalo i chovat.⁴⁵⁸ „*Na této smutné cestě se hoši umlouvali, že na nádražích na co přijdou, co bude k jídlu, ukradnou. Nebylo divu, když každému kručelo v žaludku po tom blahobytu v Brucku, a pak: vždyť se jelo na frontu! Voják jedoucí na frontu může za sebou spálit všechny mosty! Co se mu už může horšího stát? Že by ho zavřeli? Ať ho zavřou! To by právě chtěl. Ale to páni neudělají. A voják to dobře ví...*“⁴⁵⁹

Obdobné jednání lze v denících a vzpomínkách nalézt poměrně často a především kontinuálně po celou dobu války. Pravidelným cílem vojáků se stávaly především vlaky s proviantem, které míjeli na velkých nádražích. „*Na sousední koleji byl nákladní vlak, kde měli ve vozech napěchováno pěkné čerstvé ovoce. Hoši dostali na ně chuť a přivlastnili si bez rozmyšlení část cizího toho majetku. Vyjednával jsem tehdy cosi s nádražním velitelem a byl jsem vzdálen daleko od našeho vojenského transportu. Je přirozené, že jsem neměl tušení o tom, co se právě událo. Tu se k nám přehnal neznámý mi četař. [...] Hlásil ,banhofskomandantovi‘, že osmadvacátníci ,vyloupili‘ vagon s ovocem, a když proti nim zakročil, že dostal od jednoho z nich políček.*“⁴⁶⁰ Uvedená vzpomínka není ojedinělá, zvláště ve vzpomínkách důstojníků lze nalézt dodatek, že při následném vyšetřování své mužstvo kryli a celou událost před vyšetřovateli bagatelizovali. V jednom z deníků je zaznamenán dokonce případ, kdy po přestání vyšetřování dostal velící důstojník od svého

⁴⁵⁶ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 210.

⁴⁵⁷ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 43.

⁴⁵⁸ Viz např. PTÁK, Josef. *Dopis z 14. 1. 1916*. VHÚ Praha, f. Varia, XIII-12394.

⁴⁵⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 74.

⁴⁶⁰ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 162-163.

mužstva dokonce podíl na kořisti.⁴⁶¹ Podle některých vojáků se jich nižší důstojníci dokonce báli, což bylo s ohledem na vyhlídku společného pobytu na frontě pochopitelné.⁴⁶²

Obecně lze říci, že krádež potravin představovala přijatelný ventil před bojovým stresem a jako taková byla do určité míry tolerována. Pokud byli vojáci za takové jednání vůbec potrestáni, jednalo se často o tresty spíše symbolické.⁴⁶³ Důležitý byl i způsob obhajoby takového jednání, zkušený šikovník radil přistiženým provinilcům toto: „*Vy pitomci, až se vás u raportu budou ptát, proč jste to udělali, ne abyste řekli, že jste měli hlad – nebo to pěkně projedete.*“⁴⁶⁴ V kontrastu s tím lze uvést dříve citovaný případ, kdy byl ve stejné době u téže jednotky obviněn voják z žebroty; zatímco za krádež dostali vojáci poslechnuvše dobré rady pouze 4 týdny táborového vězení, za žebroty byl nešťastný voják uvázán. Lze předpokládat, že nepřímé obvinění armády z nedostatečné péče o vojáky, navíc před civilisty, bylo vnímáno jako nepřijatelné zpochybnění způsobilosti důstojnického sboru obecně, zatímco obyčejná krádež potravin „ze sportu“ byla z pohledu představených akceptovatelná a „vojácká“ vysvětlení.

5.4.1 Morální kodex

Posuny válečné morálky nečinily všechny krádeže přijatelné a záznamy vojáků ukazují poměrně jednoduchý morální kodex, kterým se muži řídili. Obecně platí, že přijatelné bylo krást pouze pro osobní potřebu, nikoli pro zisk, a pouze od toho, kdo má více než oni nebo komu ukradený majetek neposlouží tak dobře, jako hladovému vojákovi.⁴⁶⁵ Zatímco odcizení jídla spolubojovníkům bylo považováno za nemorální, odcizení jídla z vojenských skladů bylo přijatelné, pokud se tak dělo pro svou vlastní potřebu nebo potřebu spolubojovníků. Pokud však dotyčný kradl pro prodej, morálnost se ztrácela.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Srovnej např. JIROUŠEK, Václav. *Vzpomínky z doby mého válčení* [online]. [cit. 2017-04-28]. Dostupné z: http://www.velkavalka.info/osudy/Jirousek_Vaclav.php. s. 22.

⁴⁶² „*Jedeme na frontu a tak raději se každý varuje, nebo by vám mohla být vlastní kulka dobrá. A tak jedni ze strachu a druzí z radosti nic neřekli.*“ KŘIVÁNEK, Václav. *Zápisky českého vojína* od 36. pěšího pluku. In: *Ročenka 2010*, s. 232.

⁴⁶³ Např. Jaroslav Brda zmiňuje, že za vykradený vagon mouky dostalo z celého vagonu pouze několik mužů čtyři týdny táborové vězení, viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 80.

⁴⁶⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 108.

⁴⁶⁵ Augustin Mudrák vzpomíná na ústup c. a k. armády během Brusilovovy ofenzivy v létě roku 1916: „*Přicházíme do vesnice pod vysokými horami. Hladoví a vysílení sháníme v obci něco k jídlu. Vejdeme na faru k pravoslavnému knězi. Ten sedí za stolem a s chutí něco pojídá. Prosíme ho o něco k jídlu, ale on nám říká, že nic nemá. Vojáci s nadávkami opouštějí faru, ale za chvíli vidím, že jeden voják má v ruce pecen chleba a asi dva kilogramy cukru. Jeden krajíc mi dá a já se do něj vyhladovělý pustím.*“ Viz MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 45.

⁴⁶⁶ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 210-215.

Zaběhlý pořádek zřejmě akceptovali i někteří důstojníci. Karel Poláček popisuje v románu *Podzemní město* příhodu, kdy vojáci ukradnou popovi prase a ten si následně stěžuje veliteli praporu: „*Major ho poslouchal, pak se namíchl. „Moji vojáci nekradou, povídá. A jestli, pane faráři, budete povídat, že moji vojáci jsou zloději, tak vás dám z fleku zavřít.“ [...] Večer, o beřelu, najednou si dědek udělá: „Který z vás ukradl popovi prase?“ To se ví, že se nikdo nepřihlásil. A dědek si nás mustruje a pak jakoby pro sebe zabručel: „Ještě dobře, že ti zloději mizerní to prase dali kuchyni ..., takže i ostatní vojáci něco z toho měli ... Když se krade pro kamarády, tak mlčím, ale jinak by bylo zle. Na místě bych nechal toho gaunera pověsit.“*“⁴⁶⁷

Někdy se muži sami pasovali do role ušlechtilých zbojníků, přičemž osobní sympatie vůči jednotlivým skupinám místního obyvatelstva hrály klíčovou roli. Pokud dokázali muži své jednání morálně obhájit, stálo jim i za zaznamenání v korespondenci, například zeměbranec Ludvík Horálek píše v květnu 1915 z Haliče domů: „*Večer zde naši vydaření hoši učinili bohumilý skutek, totiž vyčistili krámk z židovského upíra. Já jsem z toho byl podělen půlrublem a dvěma hřivnami. Při téhle důvěrné exekuci přišli hoši na koš s bílým chlebem, cigaretami a na vzadu se krčící peněženku. Štěstí naše bylo, že jsme časně ráno odtáhli.*“⁴⁶⁸ Jen o den dříve přitom ti samí vojáci rozdávali v rusínské vesnici místním „bědným“ mužům svůj komisní tabák.⁴⁶⁹ Ludvík Horálek a jeho kamarádi se tak neváhali rozdělit s chudšími civilisty, ale mohli doslova přes noc své chování obrátit, pokud se setkali s někým, kdo měl z jejich pohledu nepřiměřený nadbytek. Svou roli v tom však jistě hrál i zakořeněný antisemitismus.

Častým cílem loupeživých výprav vojáků se stávali i proviantní sklady.⁴⁷⁰ Svě o tom věděl například Richard Pavlík, který sloužil na jaře 1916 jako strážný u trénu c. a k. pěšího pluku č. 3 na sočské frontě: „*Kolem našeho lágru se potloukala různá individua v otrhaných uniformách, proto jsme hlídkovou službu kol trénu konali „štrem“ jako dosud nikde, střídání ve dne po 3, v noci po 2 hodinách včetně mne jako wachkomandanta.*“⁴⁷¹ S ohledem na to, že místo u trénu a v proviantuře bylo často protekční a mnozí vojáci ho získali díky úplatkům, je jisté, že alespoň někteří „týlaři“ se finanční ztráty snažili dohnat obchodováním se svěřenými zásobami. Nejčastějšími zloději uvnitř proviantních skladů tak byli podle všeobecného mínění vojáci k nim zařazení. Josef Váchal, který v roce 1918

⁴⁶⁷ POLÁČEK, *Podzemní město*, s. 102.

⁴⁶⁸ VHÚ Praha, podsbírka Varia. HORÁLEK, Ludvík. Válečná korespondence, i. č. XIII-12519, [dopis z 20. 5. 1915].

⁴⁶⁹ VHÚ Praha, psb. Varia. HORÁLEK, i. č. XIII-12519, [dopis z 19. 5. 1915].

⁴⁷⁰ POLÁČEK, *Podzemní město*, s. 22.

⁴⁷¹ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 60.

sloužil u proviantury a měl přístup do skladu, obhájil své bezpečné místo takto: „*Svědomí, myslím nás všech Čechů tam, okrádající erár, může být klidným, neboť co jsme vzali, povětšinou rozdali jsme potřebným bez náhrady, způsobivše obdarovaným radost, o kterou je erár jinak zkracoval.*“⁴⁷² Zatímco takové okrádání eráru mělo v očích vojáků téměř zbojnický ráz a vojáci se tím rádi chlubili, prodej nakradených erárních potravin méně šťastným vojákům z pozice prodejce nikdo ve vzpomínkách nezmiňuje a vojáky na frontě bylo vnímáno jako okrádání celého kolektivu.⁴⁷³

5.4.2 Krádeže mezi vojáky

Stávalo se však, že ke krádežím docházelo i mezi vojáky, vzhledem k tomu, že věci fakticky nebyly nijak zabezpečené, byla taková krádež obzvlášť hanebná. Nemuselo se přitom vždy jednat o úmyslnou krádež, pobyt velkého množství mužů v omezeném prostoru zákonitě vedl ke zmatkům a ztrátám sám o sobě. Mnoho mužů se tomu snažilo předejít podepisováním si majetku, přičemž na prvním místě stál v tomto ohledu příbor.⁴⁷⁴ Život v zákopech a atmosféra sdílení věcí byla velmi socialistická a člověk okrádající své spolubojovníky bylo to poslední, po čem muži toužili.⁴⁷⁵ Přesto se s tím setkávali poměrně často. Pokud byl takový škůdce uvnitř jednotky odhalen, mohlo se mu dostat i poměrně drastické odvykací kůry. Na jeden takový případ vzpomíná i Ferdinand Lirš: „*Měli jsme u setniny vojáka a ten měl všechny možné vlastnosti, které odporují vojenskému charakteru. Ukradl, nač přišel, a okrádal vlastní svoje kamarády. Nekonal správně službu; byl zbabělý, bál se! ,Počkej, ptáčku, tebe vytrestám!’ Řekl si jednou obrlajtnant. Když mu ten výtečník jednoho dne zase něco nepěkného provedl, dal jej v noci uvázat před ,dráthindernisy’.*“⁴⁷⁶ *Voják prosil, sliboval, nebylo mu to nic platno. Hoši ho s chutí uvázali, ale přece jen zlehka, aby ho to příliš nebolelo. Musil tam však vydržet hodinu v dešti kulek z ruských pušek.*“⁴⁷⁷ Obdobný trest je ve vzpomínkách výjimečný, nikoli však ojedinělý. Vzhledem k tomu, že jistě nebyl součástí vojenských řádů, mohl být uskutečněn jen za předpokladu vzájemné důvěry mezi všemi přítomnými vojáky bez rozdílu hodnosti a dobře ilustruje sice svévolný, ale kolektivní výkon práva. Je pravděpodobné, že majetková trestná činnost se v oficiální rovině příliš neřešila a k soudu se dostaly jen skutečně významné případy.

⁴⁷² VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 246.

⁴⁷³ Srovnej VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 206.

⁴⁷⁴ POLÁČEK, *Čtrnáct dní*, s. 10; Podepsané jídelní náčiní však při vyšetřování krádeže potravin mohlo sloužit i jako důkaz, někteří vojáci nosili ještě jednu nepodepsanou sadu právě pro různé nepředvídané události. Viz VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 77-78.

⁴⁷⁵ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 212.

⁴⁷⁶ Drátěné překážky chrání vlastní pozice.

⁴⁷⁷ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 114.

Zdá se, že s pokračující válkou se stávala omluvitelnou i taková krádež, kdy okrádající neměl na svou oběť sociální vazbu, což mohl být například i voják z jiné jednotky. Odkazy na obavu o majetek nebo znechucení z chování sousedních (obzvláště maďarských) jednotek jsou v denících i vzpomínkách časté. Z pohledu pisatele jako pachatele krádeže byly takové případy reflektovány především u poštovních balíčků, kdy dotyčný neměl s okradeným přímý osobní kontakt. Naproti tomu krádež například v ubytovacím prostoru byla již příliš osobní a v denících je reflektována jen z pohledu oběti, a to zpravidla velmi kriticky.⁴⁷⁸

Okrást vojáka bylo považováno, alespoň veřejně, za nemorální i v případě, že padl. Velení se těmto jevům snažilo zabránit, a pokud obírání padlých přesáhlo určitou mez, neváhalo zakročit a viníky potrestat. Neplatilo to však o potravinách, které padlému stejně nemohly posloužit a které si rozebrali spolubojovníci. Z některých vzpomínek se zdá, že právě jídlo a jídelní potřeby představovaly dělicí linii, kvůli které bylo možné otevřít a prohlédnout chlebník mrtvého: „*Všude páchnou mrtvoly Srbů a také naše zeměbrance vidíme na poli mrtvé a nepohřbené. Vzal jsem jednomu lžíci z chlebníku. Je mi to sice trochu proti mysli, ale jedl jsem příliš dlouho bez lžice.*“⁴⁷⁹ Do tohoto stavu však byla většina vojáků dohnána teprve okolnostmi, zatímco nováčkům se při pomyšlení na sousto po padlých mnohdy dělalo špatně.

5.5 „Shánění potravin“ a rabování

Pozice ozbrojených mužů na venkově dodávala vojákům pocit síly a válečná situace z nich dělala oportunisty. Řada mladších vojáků pocházejících z venkova byla z dětství zvyklá využít každou možnost pro zpestření jídelníčku bez ohledu na vlastníka.⁴⁸⁰ Po nástupu do armády se tyto zkušenosti rychle oživily. Své uplatnění našly nejen na frontě, ale i v etapě, kde jejich důsledky pocítilo i civilní obyvatelstvo.

Pohyblivá válka v létě 1914 vytvářela v tomto ohledu nejen řadu příležitostí, ale především důvodů, neboť armádní zásobování se teprve zapracovávalo a mělo řadu praktických nedostatků: „*Z těchto dob jsou nám všem v dobré paměti spousty malých ohýňků v polích podél silnic, kde si vojáci sami vařili vyhrabané brambory a někdy i ukořistěná kuřata.*“⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Srovnej VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 34; VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 119.

⁴⁷⁹ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 108.

⁴⁸⁰ O doplňování jídelníčku na venkově viz ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, *Česká strava lidová*, s. 24, 60-62.

⁴⁸¹ KUNDERA, Antonín. Intendanční služba u divisi ve světové válce. *Vojenské intendanční rozhledy*, 1934, VII(24), s. 209.

5.5.1 Ovoce a zelenina

Nejpřirozenějším cílem vojáků byly především ovocné stromy v okolí fronty. Za tyto akce zpravidla nehrozil trest a důstojníci je tiše tolerovali. V období nestabilního zásobování dosáhlo očesávání stromů takového rozsahu, že obohatilo i vojenský žargon: „*Místo nechutného pepického výrazu ‚ulejvat‘, atd., užívalo se v roce 1915 a 1916 u 11. střeleckého pěšího pluku z Jičína*⁴⁸² slova: ‚sadařit‘, ‚sadař‘, ‚sadaření‘. Zajisté výraz lepší, svéráznější a přiléhavější. Vznik jeho je nasnadě. V prvních týdnech světové války, kdy selhalo na ruské frontě naprosto zásobování bojujících oddílů, potloukalo se mnoho vojáků po polích, sadech, ulehčující hlavně stromům, neboť ovoce již zrlo. Podobně při pochodech, jistý druh vojáků onemocněl vždy u vsi a zůstal za trupou, aby mohl do sadů jít si natrhat ovoce, čili ‚sadařit‘. Výraz tento brzy zevšedněl a užívalo jej, i když někdo vyhýbal se práci, službě, předstíral nemoc, hleděl se dostat k výhodnějšímu zaměstnání, než právě měl.“⁴⁸³ V případě obdobné situace na západní frontě se předpokládá, že dopad takových výprav pocítili více místní rolníci, než vojáci, pro které podobné výpady představovaly spíše lákavý zákusek obohacený o napětí z krádeže.⁴⁸⁴

Obzvlášť na jihu Evropy naráželi vojáci na problém jim neznámých plodin, z nichž některé si mezi vojáky vybíraly daň nejvyšší.⁴⁸⁵ Problémem se stávalo i jinak jedlé ovoce, na které vojáci nebyli zvyklí nebo špatně odhadli dobu jeho zrání.⁴⁸⁶ Na rozdíl od problematicky vnímané místní kuchyně, kterou čeští vojáci dokázali ocenit jen málokdy, představovalo exotického ovoce vítané zpestření. Richard Pavlík například vzpomínal na chvíli, kdy na slovinském Krasu v srpnu 1916 poprvé uviděl fíky: „*Lidé jsou tu tvrdí, ale dobří, všude plno vína s hrozny, po prvé jsme viděli na stromech fíky a nemohli jsme se jich nasytit, marně nás domácí s úsměvem varovali. Byly z toho průjmy – tuze zákeřné (za každým keřem).*“⁴⁸⁷

Oficiálně sice bylo zakázáno jíst ovoce kvůli nebezpečí úplavice, ale toho vojáci dbali málo. František Petržíla vzpomínal v srpnu 1914 na útok na srbskou vesnici takto:

⁴⁸² V této době se jednalo ještě o c. k. zeměbranecký pěší pluk Jičín č. 11, přejmenování zeměbraneckých pluků na střelecké proběhlo až v dubnu 1917.

⁴⁸³ ŠORM, Antonín. Národopis v zákopech a na bojišti. *Český lid*, 1924, XIV(1), s. 7.

⁴⁸⁴ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 204-205.

⁴⁸⁵ „*Mnozí třetřítice horečkou hlady jedli durmany považující je za mák. Ti padali v strašlivých bolestech vyjíce a chroptíce v posledním tažení.*“ Viz HÁJICKÝ, V. P. Křížová cesta čsl. vojska. Z mých zápisníků ze Srbska. In: *Ročenka 2010*, s. 67; srovnej též VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 146.

⁴⁸⁶ Na Haličské frontě zaznamenal obdobný problém František Maxa: „*Drazí rodiče! Přijměte ode mne srdečný pozdrav. Jsem dosud zdrav. Jdeme stále ku předu. Ovoce je zde dosti, ale pro nakažlivý nemoci nesmí se požívat ani kupovat někde. Obilí je zde též dosti, ale málo lidí, kteří by sklízeli*“ Viz MAXA, *Válečná korespondence*. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 9. 8. 1915].

⁴⁸⁷ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 58.

„Vzduchem zaznělo mocné hurá a již jsme se hnali k plotům. Skákali jsme přes ploty, jimiž byly zahrady obehnány. Doběhli jsme do zahrady, kde bylo černo švestek. Nedbal jsem, že mi svištěly kulky kolem uší, ani mne nenapadlo, abych se dal vyrušovati, a dal jsem se do švestek a ustal jsem teprve, když jsem žaludek svůj řádně naplnil. Pak jsem teprve pospíšil za ostatními.“⁴⁸⁸ Touha po ovoci byla taková, že v noci si vojáci na frontě troufli šplhat i na stromy v zemi nikoho, přičemž před nepřátelskými střelami je chránila jen noční temnota. Jaroslav Brda vzpomíná na takovou situaci v létě 1916 na frontě u Rovereta: „Ve skříni nad svou hlavou jsem měl vždy zásobu krásných broskví, které za den nebo dva, když se uležely, byly výborné. Bylo sice zakázáno jíst ovoce, protože z toho hrozilo onemocnění úplavicí, zvláště když se na to pila hodně voda, ale toho jsme nedbali. Co na tom? Aspoň by se člověk dostal do ‚špitálu‘. Menáž byla mizerná, a tak jsme jedli ovoce, abychom zahnali hlad. I v noci při kopání zákopu některý z nás často se rozběhl do zahrad, aby sehnal něco k jídlu. Obyčejně se ale stávalo, že v nejlepším česání zapraskala strojní puška a odvážlivec sjel ze stromu rychleji, než se dostal nahoru. Pravděpodobně ho Taliani viděli na stromě proti jasnější obloze.“⁴⁸⁹

Nebezpečí cholery, úplavice či malárie bylo zvláště na balkánském bojišti trvalým strašákem a vojáci jejich výskyt podvědomě spojovali s nedostatečnou a hygienicky málo vyhovující stravou. Protože odepřít si atraktivní ovoce bylo na vyhladovělé muže příliš, snažili se ti zodpovědnější ovoce alespoň nějak očistit. Umývání vodou nemělo moc smysl, protože v době epidemií mohla být sama o sobě také závadná, nejjednodušší bylo čerstvé plody převařit a připravit si z nich jakýsi kompot.⁴⁹⁰ S. K. Neumann používal k dezinfekci ovoce i hypermangan, ke kterému měl jako zdravotník přístup.⁴⁹¹ Více důvěry také mohly budit plody se slupkou, jako např. pomeranče, které byly přirozeně chráněny před vnější kontaminací.⁴⁹²

Cílem vojáků nebyly jen o ovocné sady v etapě a zápolí, rychlý spád válečných událostí často proměnil v bojiště i donedávna kvetoucí hospodářství. Mimořádně ceněná byla opuštěná pole brambor, které nesklízeli jen osamocení vojáci, ale mnohdy i polní kuchyně.⁴⁹³ Ještě v říjnu 1915 si Arnošt Vatrás mohl v přední linii v Haliči zapsat do deníku: „Denně vaříme brambory, kterých zde na poli leží celé spousty a nemá je kdo vykopávat. Chutnají nám zejména pečené, někteří však vaří je i bez soli, jelikož žádnou nemají. Chodí

⁴⁸⁸ PETRŽÍLA, Od sarajevského atentátu. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 45.

⁴⁸⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 355.

⁴⁹⁰ NEUMANN, *Elbasan*, s. 42, 62.

⁴⁹¹ NEUMANN, *Elbasan*, s. 109.

⁴⁹² NEUMANN, *Elbasan*, s. 128.

⁴⁹³ ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 24

se i na fazole do Pyszkowce.“⁴⁹⁴ Stinnou stránkou nesklizené úrody pak byli drobní hlodavci, které přitahovalo nevymlácené obilí používané vojáky k zamaskování krytů.

5.5.2 Zvířata

Uprchlé obyvatelstvo nezanechalo za sebou jen nesklizenou úrodu, ale i množství zásob. Nechyběla dokonce ani hospodářská zvířata. Důstojník intendantní služby Jan Vermach vzpomíná na tažení v Haliči v létě 1915 takto: „*Uprchlé obyvatelstvo vzalo hovězí dobytek a koně s sebou, dobytek vepřový zanechalo v opuštěných obydlich. Naše mužstvo mělo tu vítanou změnu ve stravě, vepřového bravu bylo značné množství; jen v naší malé vesnici, kde byl ubytován hlavní stan, bylo ho nalezeno přes 100 kusů. V opuštěných obydlich jsme našli též mouku a celé sudy naložených okurek.*“⁴⁹⁵ Někdy byla rychlost vyklizení vesnic taková, že si ani vojáci nestihli uzmout zásoby pro vlastní potřebu, Augustina Mudrák vzpomíná na kvapné budování nové obranné linie v Haliči, při které musela být celá vesnice zapálena i se zvířaty zavřenými ve chlévech: „*Dobytěk žalostně řve, vepři, drůbež a vše živé je ponecháno hroznému smrti upálením. Vesničané chvatně opouštějí svou rodnou vísku s několika kusy šatstva na ruce.*“⁴⁹⁶

Vojáci však rozhodně nebyli vybíraví a nebáli se ani divoce žijících zvířat včetně pro ně exotických druhů. Na albánské frontě byly populární například želvy, v jejichž krunýřích si muži vařili „výbornou“ želví polévku a František Brázda barvitě popisuje lov jezevce, jehož noru objevili během výcviku.⁴⁹⁷ V bezpečí nebyli ani čtyřnozí přátelé vojáků, co jedni vnímali jako domácího mazlíčka, mohlo pro druhé představovat chutnou večeři, a některé setniny prováděly na psy doslova hony. Ferdinand Lirš vzpomíná na působení své setniny v Albánii takto: „*Tehdy se ztratilo v krátkém čase hodně těchto čtvernožců. I pes našeho majora zmizel v útrobách vojáků. Po těchto psích ztrátách jsem však nepátral. Nezajímalo mě to a nepatřilo to také do vojenského programu.*“⁴⁹⁸ Na některé v tomto lovu horlivé setniny jejich spolubojovníci dokonce štěkali, což mělo mít pejorativní význam. V bezpečí nebyly ani kočky, ale tato zvířata byla vůči lidským predátorům přeci jen obezřetnější a nedala se tak snadno chytit.⁴⁹⁹ Občas se příležitost doplnit zásoby masa naskytla sama od sebe. Často vyhledávaným objektem kulinařských

⁴⁹⁴ VATRAS, *Deník československého legionáře*, s. 15.

⁴⁹⁵ VERMACH, Jan. Z mých vzpomínek na světovou válku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1929, II(2), s. 93-99.

⁴⁹⁶ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 40.

⁴⁹⁷ LIRŠ, *S osmařvacátníky*, s. 229; NEUMANN, *Bragožda*, s. 19; LJUBOTRN, *Vojno povel*, II. díl, s. 65.

⁴⁹⁸ LIRŠ, *S osmařvacátníky*, s. 222.

⁴⁹⁹ STERGAR, *Rok. Hrana na bojišcích 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. Prispevki za novejšo zgodovino*, 2015, 55(2), s. 22-53.

snah se stali především koně a muly padlé za oběť ostřelování nebo strmým horským srázům.

5.5.3 Rabování a lov

Polní pých, присvojování si opuštěných zásob, nebo „sadaření“ představovalo všeobecně spíše neškodnou záležitost, docházelo však i ke skutečným projevům rabování. Ve svých denících a vzpomínkách podléhaly takové záznamy autocenzuře a vojáci se je snažili bagatelizovat nebo rovnou formálně odsuzovat. František Petržíla, který sloužil jako kadet u chebského pěšího pluku č. 73, si v roce 1914 po dobytí srbské vesnice zapsal do deníku: *„Městem táhly spousty našeho vojska. Mezitím se vojáci rozběhli a drancovali domy. Hledány zbraně. Ovšem, že i jiné věci nenechány na pokoji. Vše obráceno naruby. I venku nastala honba za volně pobíhajícím dobyt看kem a drůbeží. Když jsem to tak pozoroval, vzbudilo to mocný dojem u mne. Ten si oškubával husu, tam zase jiný pekl na ohništi kuře, jinde zase ustrašená žena podávala vojínům pečivo. Tady utíká ,tchoř‘ s košem vajec aj. Vůkol panoval ruch. Šel jsem do zahrady a natřásl krásně žlutých slív, usedl do chládku a jedl. Bylo mně bolno na to drancování pohlížeti.“*⁵⁰⁰

Mnoho vojáků vzpomíná na chvíli, kdy se v okamžiku krize vydávají s kamarády *„shánět nějaké jídlo.“* Lze předpokládat, že se jedná o eufemismus pro rabování, přičemž tento hanlivý výraz si autoři deníků často schovávají pro muže z jiných oblastní monarchie, především Uher, jejichž nadšení pro rabování se stalo na rozdíl od českých vojáků skutečně pověstné.⁵⁰¹ Ukrást kuře nebo upytlačit jelena byl vskutku větší problém než snědené jablko a vojáci se snažili, aby po takovém činu nezůstaly důkazy, např. kuře bylo z kůže stáhnuto, nikoli škubáno apod.⁵⁰²

Zdá se, že časté byly i případy, kdy vojáci využívali úřední moci uniformy a nízké gramotnosti místního obyvatelstva. Opatřili si rukávové pásky četnictva či padělané formuláře a prováděli rekvizice na vlastní pěst. Na rozšířenou praxi během tažení v Haliči v roce 1915 vzpomíná generál intendantní služby Antonín Kudrna: *„Odběr všeho zboží byl*

⁵⁰⁰ PETRŽÍLA, Od sarajevského atentátu. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 45-46.

⁵⁰¹ Pro zacházení s domácím obyvatelstvem vydalo rakousko-uherské vrchní velitelství na počátku roku 1915 toto nařízení: *„Ze zpráv zpravodajské kanceláře jsem zjistil, že se vyskytly značné rozpory mezi vojskem a domácím obyvatelstvem, hlavně venkovským, a že jsou stížnosti obyvatelstva plně oprávněny. Konstatuji s lítostí, že rozpory nevznikly neznalostí jazyka, nýbrž úmyslnou vinou a bezohledností vojska, ničím neodůvodněnou. Tyto zjevy byly způsobeny hlavně maďarskými vojíny. Rekvisice prováděné nižšími orgány hraničí často s loupením, zákon o válečných úkonech je opomíjen. Místo řádného zaplacení je obyvatelstvo ohrožováno, jeho odůvodněných proseb se nedbá. Místo předepsaných stvrzenek dostává kus papíru bez označení vojenského útvaru s nečitelným podpisem. V každém obyvateli, který neumí maďarsky, vidí maďarští vojíni nepřitele a zrádce. Takovým jednáním se podkopává vlastenecké smýšlení obyvatelstva, pročez zasluhuje nejpršisnější odsouzení.“* Viz HOLDA, Josef. Materiální situace rakousko-uherské armády na sklonku světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1926, VII(3), s. 126.

⁵⁰² ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let*, s. 204.

*jen potvrzen a obyvatelé si měli pro peníze sami dojít k nejbližší operační pokladně. Začáteční důvěra však zmizela, když bylo stvrzenek zneužíváno a obyvatelstvo někdy na stvrzenky nic nedostalo, protože byly padělány.*⁵⁰³

Stížnosti místních byly pro důstojníky nepříjemné a v prvních letech války byli vojáci za takové jednání trestáni, zvláště pokud se ho dopouštěli na vlastním území, kdy takové jednání ohrožovalo loajalitu místního obyvatelstva.⁵⁰⁴ S postupem války však obava z trestů upadala a především nižším důstojníkům bylo proti mysli vyhladovělé muže trestat. Sami nebyli o mnoho lepší. Lovecké nadšení důstojníků bylo pověstné a řada z nich neváhala na pochodová cvičení v zápolí vyrážet s loveckou puškou.⁵⁰⁵ Oblíbeným cílem důstojníků byla především pernatá zvěř, ale oblibě se těšily i ryby.⁵⁰⁶ Vodní toky a mořské tůňe byly vůbec oblíbeným zdrojem potravy, bohužel ne všichni vojáci byli tak sportovně založení, aby rybařili běžnými prostředky a ke slovu přišly například i ruční granáty.⁵⁰⁷ Obecně lze říci, že důstojníci, vzhledem ke svému lepšímu zabezpečení, lovíli spíše ze sportu, zatímco vojáci z hladu.

S postupem války a horšící se zásobovací situací se bezohlednost vojáků stále stupňovala. Mimořádnou pověst měli v tomto směru především navrátilci z ruského zajetí, s pochodovým praporem prešpurského pěšího pluku č. 72 složeným z těchto mužů vytáhl v létě 1918 do Albánie i český důstojník Václav Jiroušek: *„Jaký byl poměr mezi domácím obyvatelstvem a vojáky lze pochopit z toho, že mužstvo kradlo vše, na co přišlo, hlavně drůbež nebo kukuřici, z které si vařili polentu – ač před měsícem ji v Zelenici vylévali. Každou chvíli přicházeli ke mně domácí se stížnostmi na krádeže mého mužstva, jednou že dokonce ukradli prase, které zapíchli a si upekli. Sám, když jsem šel večer do menáže, měl jsem v ruce připravený revolver a s sebou ordonanci s nabitou karabinou. [...] Že nás Albánci neměli rádi, nelze se divit, jak se vidí z tohoto případu. Celý prapor odpočíval blíže jedné vesnice na poli a čekal na rozdávání obědu. Po silnici vede Albánec osla s naloženým pytlím mouky. Najednou se okolo něho seskupilo několik vojáků a začnou s ním hádku. Na konec mu seberou osla i s moukou. Albánec utíká si stěžovat vojenské policii a přijde s jedním četníkem pro osla. Tento ale zmizel, a když byla nařízena prohlídka tábora, Albánec mezi osly, kteří patřili praporu, vlastního nenašel, neb mu vojáci*

⁵⁰³ KUNDERA, Antonín. Intendanční služba u divisí ve světové válce. *Vojenské intendanční rozhledy*, 1934, VII(24), s. 212. Srovnej též VÁCHAL, Malír na frontě, s. 203; HOLDA, Josef. Materiální situace rakousko-uherské armády na sklonku světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1926, VII(3), s. 126-127.

⁵⁰⁴ HOLDA, Josef. Materiální situace rakousko-uherské armády na sklonku světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1926, VII(3), s. 126-127.

⁵⁰⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 52.

⁵⁰⁶ SUDA, Deník z Velké války, s. 35.

⁵⁰⁷ MUDRÁK – ČERVENKA, Bojoval jsem za císaře, s. 91.

upravili ocas tak jako měli ostatní a mouku si mezitím hodili na vůz nebo rozdělili, a tak Albánec, který byl přítomen, přišel o vše.“⁵⁰⁸

Motivem rabování nemusela být nutně jen potřeba vlastního obohacení nebo zahánění hladu, ale z pohledu pozorovatele i touha po ničení jako ventilace stresu. To se podle Josefa Váchala projevilo i po vpádu do „zrádné“ Itálie, který následoval po tzv. dvanácté bitvě na Soči a průlomu u Kobaridu na konci října 1917: „*Co se nesnědlo, zničilo se, pokálelo a zkazilo; líčení výjevů onoho plundrování a ničení potravin, zatímco tisíce obyvatelstva v říši hlady zmíralo, jest příliš odporné a pobouřilo mne.*“⁵⁰⁹ Plýtvání surovinami a neschopnost potravin v době všeobecného nedostatku adekvátně přerozdělit, nebo jenom zachránit pro další využití, tak ukázněnější vojáci zřejmě interpretovali především jako selhání armádní organizace.

5.6 Dary od civilistů

V září roku 1914 se na stránkách denního tisku objevila nenápadná zpráva: „*Na haličském bojišti u Ravy Ruské zraněna byla na pravé noze střepinou granátu dvanáctiletá dívka Růžena Zenochová ve chvíli, kdy podávala u své rodné obce vojínům občerstvení. Na klinice ve Vídni musela jí býti noha odňata, aby byla při životě zachována.*“⁵¹⁰ V následujících měsících se z nevzdělané rusínské dívky stala populární „hrdinka z Ravy Ruské“ a noviny pravidelně přinášely zprávy o jejím životě. Příběh byl natolik úspěšný, že zakrátko se na stránkách rakousko-uherských periodik objevily další obdobné případy.⁵¹¹

Vzkaz veřejnosti byl jasný, kdo nebojuje, může alespoň dle svých schopností pomáhat, třeba jen podáním vody unaveným vojákům. Na začátku války nebylo ani nutné k tomu obyvatelstvo nějak zvlášť pobízet. Ačkoli během pobytu v kasárnách byli vojáci odkázáni spíše na erární nebo soukromé zdroje, odjezd na frontu se stal příležitostí manifestovat vzájemné sepětí s odcházejícími muži. „*Přes města, kudy jsme jeli, dostávali jsme cigarety, pivo, občerstvení různá až do Bosny.*“⁵¹² Tento zvyk s postupující válkou upadal, ale bývá hojně vzpomínán až do konce roku 1915, kdy už se v Čechách začala

⁵⁰⁸ JIROUŠEK, *Vzpomínky*, s. 25.

⁵⁰⁹ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 155.

⁵¹⁰ Viz např. *Jitřenka: časopis pro zájmy Východních Čech*. Polička, 1914, XXXIII(19), s. 285; více o Rose Zenochové viz WINTERBERG, Yury a Sonya WINTERBERG. *Malé ruce ve velké válce: osudy dětí za první světové války*. Praha: Knižní klub, 2014, s. 203–205.

⁵¹¹ Např. Věstník katolického duchovenstva uveřejnil v říjnu 1915 článek *Hrdinské děvče postřeleno o obdobném případě Bertu Keuchovou z Tolminu*. Viz *Věstník katolického duchovenstva: církevně-politický a zájmový orgán katol. kleru v zemích koruny České*. Praha, 1915, XVI(2), s. 27.

⁵¹² PETRŽÍLA, Od sarajevského atentátu. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 38.

ozývat bída. Jaroslav Brda vzpomíná na zastávku ve Vídni v listopadu 1915 cestou na italskou frontu takto: „*Přesunovali náš vlak z místa na místo a na jiné nádraží, a my jsme si krátili to čekání tím, že jsme vybíhali z vlaku a chytali všemožné věci, které nám obyvatelé města házeli. Stáli jsme vždy na nějaké postranní trati, blízko ulic nebo domů nebo v blízkosti mostů přes koleje. Spousty lidí se zastavovaly, mávaly nám na rozloučenou a stále nám házely cigarety, cukroví nebo ovoce.*“ Patrně nejbohatším krajem byly z tohoto hlediska Uhry, místní pohostinnost se však mezi českými vojáky ne vždy setkala s úspěchem a s ohledem na situaci doma mnohdy budila spíše závist než vděk: „*U nás v Čechách pekli již tehdy chléb z černé mouky, ale Maďaři nepoznali dosud, co je nedostatek. Všude samý bílý chléb, a to ještě z té nejčistší, nejjemnější pšeničné mouky. [...]* I z této na pohled nepatrné věci se dalo soudit na dvojí loket Rakouska: jinak měřilo nám, jinak Maďarům.“⁵¹³

S přibližující se frontou klesala v očích mužů i pohostinnost místních obyvatel, kteří nadbytečné potraviny, měli-li nějaké, často raději prodávali. Kromě obavy z přechodu fronty, vojenských rekvizic a hrozící bídy zde zřejmě hrál roli i celkově chudší charakter krajiny a k možnostem země neúměrně vysoká koncentrace vojska. Pokud již civilisté nabízeli vojákům jídlo, ne vždy se setkala s nadšeným přijetím. Mužům z kulturně odlišných českých nebo německých oblastí někdy nevyhovovala místní strava a v době relativního dostatku první poloviny války si na ni museli teprve zvykat. „*Hlukem našich okovaných bot vyrušení obyvatelé vybíhají z domů, vyhlíží z oken, někteří nás zdraví a na několika místech nabízejí nám Italky polentu; je to kukuřičná kaše, studená a ztuhlá nakrájená na jakési buchty. Popadl jsem si také kousek, ale jak jsem do toho zvědavě kousl, tak jsem toho nechal. Bylo to úplně bez chuti. Podal jsem to dál sousedovi.*“⁵¹⁴

V době postupu nepřátelským územím bylo přijímání potravin od civilistů oficiálně zakázané z obavy před otravou.⁵¹⁵ Chronický strach z jídla otráveného nepřítelem se objevuje v denících poměrně často a leckdy vedl vojáky k velké obezřetnosti. Mimořádně bolestivý byl například v případě znehodnocených vodních zdrojů na horkém balkánském bojišti: „*Již po několik dní byl citelný nedostatek vody jak pro mužstvo, tak i koně. Kde se přišlo na trochu vody, všude byla od Černohorců na ústupu otrávena. A staly se případy, že lidé i tuto otrávenou vodu pili. Žízeň jest horší než hlad.*“⁵¹⁶ Tato obava byla

⁵¹³ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 38.

⁵¹⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 27.

⁵¹⁵ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 25.

⁵¹⁶ PAZDERKA, Bohumil. Moje vzpomínky. In: *Ročenka 2010*, s. 82; srovnej též SUDA, *Deník z Velké války*, s. 47.

známá vojákům snad všech bojujících armád,⁵¹⁷ ale málokdy jí byli muži vystaveni tak silně, jako vojáci Centrálních mocností trávící velkou část války na cizím území. Svůj vliv na to mohly mít i náhodné otravy, které si vojáci sami přivodili neopatrnou konzumací neznámých rostlin.

Během pobytu v etapě byli vojáci často ubytováni po menších skupinách v jednotlivých usedlostech. Zde někdy docházelo i k jakési hospodářské kooperaci, kdy vojáci zastali nepřítomné muže a za to se mohli těšit na domácí stravu.⁵¹⁸ Stejně běžný však byl i takový scénář, kdy obě strany před sebou projevovaly vzájemnou ostražitost a jídlo raději schovávaly. Svou roli v tomto ohledu hrály podle mínění vojáků i zažitá národnostní stereotypy, přičemž Češi se alespoň ve svých vlastních vzpomínkách těšili ještě nadstandardní popularitě.

Pokud se podařilo sociální bariéru prolomit, mohly sdílené potraviny rychle překonat jazykovou bariéru a vytvořit mezi vojáky a hostiteli přátelské pouto. Richard Pavlík po letech vzpomínal na svou s odstupem času až úsměvnou důvěru založenou na pravidelném přísunu stravy: „*Utábořili jsme se v krajní stodole, ale co tam máme dělat, nevěděl ani náš desátník Raška, bývalý jednoročák. Poručík se o nás vůbec nestaral, a tak jsme jen hlídali příchod k městu. Když lidé z blízkých chalup nás slyšeli mluvit česky, počali se o nás starat jako o vlastní. Zvláště jedna mladá žena, která tam byla u příbuzných. Snášela nám potraviny a stále se na něco vyptávala. Říkali jsme ji ‚špionka‘, a jen se tomu smála.*“⁵¹⁹ Posléze se ukázalo, že dívka byla, alespoň podle mínění četníků, skutečnou špiónkou a po svém prozrazení musela z městečka uprchnout.

Někdy však zaběhlé vzorce mohly fungovat i opačně. Potravinová situace se v zápolí od začátku války kontinuálně zhoršovala a ve městech propukl hlad. Patrně nejhorší situace panovala ve Vídni, která byla před válkou závislá na dovozu z Uher. Vlaky projíždějící vídeňskými nádražími se v roce 1918 dostávaly do obležení žen, které věděly, že vojáci vracející se z dovolených nejedou s prázdnou. Ženy prosily o trochu jídla, a pokud nic nedostaly, neváhaly za chleba nabídnout své tělo. František Skála vzpomíná na takovou zastávku takto: „*I ke mně jedna přišla. Prosila o něco od jídla, a když jsem řekl, že nemám, nabídla se mi též za krajíc chleba. Bylo mi jí líto. Byla mladá a hezká, ale oči měla vpadlé a tváře bledé. Poznal jsem zoufalství a lidskou bídu. Rozdělal jsem baťoh a daroval jí polovici svých zásob zadarmo. Vřele mi děkovala, slzy jí tekly po tvářích,*

⁵¹⁷ Například ruský legionář Adam Kříž ve svých vzpomínkách obviňuje z travičského pokusu mladou židovku, viz KŘÍŽ, *Deník legionáře*, s. 114; příkladem může být i obava z konzumace dárek od nepřítele během vánočního příměří na západní frontě v roce 1914, viz DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 165.

⁵¹⁸ LJUBOTRN, *Vojno povol*, II. díl, s. 28-34.

⁵¹⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 28.

*a když jsem se obrátil k odchodu, uchopila rychle moji ruku a políbila ji. Byl jsem pohnut, viděl jsem, že bylo to dobré děvče, které hlad a bída zahnavy na kraj záhuby.*⁵²⁰

Ještě hůře však na tom byly vesnice, kterými přešla fronta. Richard Pavlík vzpomíná na scény, které provázely v zimě 1914-1915 návrat rakouské armády do Karpat: *„V osadách téměř všechny chalupy rozbité a spálené, na zděných díry po granátech a zdi hustě prostřelené puškami a kulomety. Z dřevěných chalup na rumišti stojí jen holé krby a u nich hloučky zbylých civilistů vaří. Největší spoušť je ve vesničkách těsně u zákopů (Cigla, Cseres, Csamó). Z jedné rodiny zůstalo desetileté děvčátko, bledé a vyděšené, na spáleništi chalupy vaří na zbytku krbu zemáky. Dali jsme ji pár bochníků chleba, nezvedla ani hlavu.*⁵²¹ Navzdory poměrně specifické situaci výše uvedených příkladů je patrné, že role dárců a obdarovaných se mohla znenadání otočit a vojáci se svým relativně stabilním příjmem potravin se najednou sami stali těmi, kteří prostřednictvím potravin museli osvědčit svou sounáležitost s hladovějícím obyvatelstvem a podělit méně šťastné spoluobčany.

⁵²⁰ SKÁLA, František, *Válečný deník 1914–1918*. KYŠPERK: Otava, 1937. s. 278–279. Citováno dle JAVŮRKOVÁ, Jana. *Sexualita českých vojáků první světové války v pramenech osobní povahy*. Hradec Králové, 2015. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Jiří Hutečka. s. 50.

⁵²¹ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 49. Viz obr. č. 31.

5.7 Láska procházející žaludkem

Specifickou kapitolu tvoří i role jídla v intimních vztazích navazovaných vojáky. Na počátku 20. století představovalo pozvání do rodiny na oběd neodmyslitelnou součást namlouvacího rituálu. „*Ó ty svačiny a večere, na něž chytají maminky ženichy! Jsi nejmizernějším chlapem na světě, dáš-li se hostiti a opustíš-li pak z nějaké příčiny dívku. Spíše bude ti odpuštěno, připravíš-li ji o poctivost.*“⁵²² Lamentuje nad svým osudem student učitelského ústavu František Novák.

Apetit vojáků byl v tomto ohledu pověstný již před válkou a téma vojáka – milence vydržovaného za stravu zdatnou kuchařkou bylo vděčným námětem nejedné karikatury uveřejněné ve *Vojenském příteli*.⁵²³ Mladý a dosud nezkušený medik Václav Fleischmann vzpomíná na příhodu z císařských manévřů v roce 1913 takto: „*Jistá vdova s dcerou nabídla mi nocleh i pohostinství. No, toť se ví, že jsem rád přijal! Daly mi dosyta najísti. Já pak usnul jako špalek na lavici, nechápaje ráno špatný rozmar hostitelek, které mě propustily bez snídaně a na moje díky za pohostinství ukázaly mi záda! Inu, tenkrát byl jsem ještě nechápající, že ode mne očekávaly revanš.*“⁵²⁴

Tradicí neotřásl ani začátek světové války. Při zvuku večerky se nadále „vojáci v průvodu kuchařinek loučili před branou [kasáren] se svými láskami.“⁵²⁵ Pozadu nezůstaly ani dcerky z vážených měšťanských rodin, které vyzbrojeny balíčkem buchet nesměle nadbíhaly mladým maturantům ve stejnokrojích jednoročních dobrovolníků. František Maxa píše v červnu 1915 z Rumburku rodičům: „*Včera jsem dostal v poledne zde od jedné dívky, je to obchodníková dcera, sedm buchettiček s mákem a telecí maso s omáčkou a brambory. V neděli jsem byl s nimi v Georgsvalde, tak mně dala její fotografii. Ale česky neumí ani slovo.*“⁵²⁶ Ve druhém zmiňovaném případě lze očekávat, že obdobné vztahy málokdy překročily platonickou rovinu a pro mladé dívky byla okázalá preference stejnokrojů spíše manifestací vlastenecké a společenské povinnosti.

Vojáci v tomto ohledu také nelenili a spojovali příjemné s užitečným. Rachel Duffet v prostředí britské armády zaznamenala výjimečné případy, kdy ženatí vojáci udržovali fyzické nebo platonické vztahy s ženami kvůli jedinému cíli – získat další zdroj balíčků

⁵²² NOVÁK, František, Martina NOVÁKOVÁ a Jiří NOVÁK. *Deník legionáře Františka Nováka: předával jsem carský poklad*. Dvůr Králové nad Labem: ČsOL, 2012. s. 42.

⁵²³ Kalendář pro příslušníky branné moci vycházející od konce 19. století.

⁵²⁴ FLEISCHMANN, Václav. *Paměti lékaře: Čs. legie v Itálii 1910-1920*. Praha: Votobia, 2002. s. 13.

⁵²⁵ LIRŠ, S osmadvacátníky, s. 34.

⁵²⁶ MAXA, Válečná korespondence. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>, [dopis z 17. 6. 1915].

s potravinami.⁵²⁷ Tato situace zřejmě nebyla docela cizí ani českým mužům, přičemž důležitost jídla jako základního kamene vztahu rostla úměrně s klesajícími jazykovými schopnostmi milenců. František Skála například vzpomíná na maďarská děvčata takto: „*Vypravují kroniky o vášnivosti Maďarek. Jedí hodně slaniny a papriky a pijí víno, i mají bujnou krev. Jeden svobodník z rekonvalescentu odešel též s jednou do bytu. Nejprve ho nakrmila a napojila, a když se posilnil, musel milovati. Nemohla se nasytit a žádala více a více. Když za ranního šera odcházel, musel slíbiti, že přijde opět.*“⁵²⁸ Prostřednictvím jídla vnímá milostný vztah svého sluhy i Ferdinand Lirš: „*Můj burš byl jinší kabrňák. Nerozuměl slova německy, ale zahleděl se v toužebné zraky služebného děvčete mé kvartýrské, které zas neznalo česky. Jak si ti dva porozuměli, ví sám Bůh, ale shodli se. Voják dostával ty nejlepší pochoutky, takže ani nestál o menáž u setniny. A když jsme odcházeli z Brucku, žába brečela, jako kdyby ji bral na nůž.*“⁵²⁹

Jak je z výše uvedených vzpomínek patrné, tak obvykle platí, že za jídlo se nechali vydržovat především „*ti ostatní*“, zatímco autor vzpomínek byl nad takové nízké pohnutky povznesen: „*Veselá ta paní mi projevovala při každé příležitosti něžnou pozornost. Nereagoval jsem však na její projevy laskavosti. Choval jsem se naprosto korektně.*“⁵³⁰ Vzpomíná Ferdinand Lirš na milostné mámení své bytné. Výjimku může opět představovat především románová tvorba. Například desátník Štědrý z Poláckovy nedokončené pentalogie bilancuje svůj čerstvý sexuální zážitek s movitou a nepřiliš pohlednou selkou takto: „*Kdyby mne tak hoši viděli, ušklíbal se. To bych mezi nimi neobstál. Taková, no...*“⁵³¹ Důvodem pro dobrodružství byla románovému hrdinovi slanina, kterou chtěl vyměnit za tabák pro svého tatínka. Je nasnadě, že s obdobným zážitkem by se skutečný aktér svěřil deníku jen těžko.

Uvedená situace se však mnohdy odehrávala i v opačné rovině, jak jsme ostatně viděli již v předchozí kapitole. S nástupem všeobecné vyživovací krize se vojáci stále častěji stávali těmi, kteří měli relativní jistotu stálého přístupu k potravinám. Stoupání cen potravin šlo ruku v ruce s úpadkem morálky a erární komisárek se najednou stával platidlem, za které bylo možné pořídit nemyslitelné, což si ne každý voják nechal odepřít: „*Jednou přišla k naší ubikaci jakási starší žena. Morální identitu té nešťastnice jsem neznal, ale rozhodně to nebyla žádná krasavice. To, co se stalo pak, bylo odporné. Jedna*

⁵²⁷ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 196.

⁵²⁸ SKÁLA, *Válečný deník*, s. 275. Citováno dle JAVŮRKOVÁ, *Sexualita českých vojáků první světové války*, s. 22.

⁵²⁹ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 154.

⁵³⁰ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 154.

⁵³¹ POLÁČEK, *Vyprodáno*, s. 60.

*ženská a celá četa vášní. Můj soused se žlutým páskem na rukávě (také jednoručák) nemohl pochopit můj odpor. Když měla těch sedmdesát chlapů za sebou, uviděl jsem ji druhý den ležet pod schody vysílenou a v mdlobách. Ve svém nešťastném stavu byla hrozně ubohá a bezcenná. Dva komisárky jí za to stačily a ti, kterým zbyla ještě špetka svědomí, ji ráno odvedli z očí.*⁵³²

Možnost sexuálního vyžití byla v tomto ohledu jistě ovlivněna nepřírodným rozložením obyvatelstva v průběhu války. Zatímco v zápolí se muži stali vzácní, v posádkách náhradních těles a v etapě jich naopak byl nadbytek, což mohlo ovlivňovat i charakter navazovaných vztahů, případně jejich „tržní“ hodnotu.

Celkový poměr byl ještě ovlivněn množstvím civilistů, kteří do etapních a posádkových prostorů přišli společně s armádou, jednalo se především o dámy doprovázející důstojníky, které v očích vojáků mnohdy ujídaly jak armádě, tak domorodcům. Těžko soudit, zda dámy byly vedeny očekáváním jednoduchého živobytí, zrušením, nebo obavou o partnerskou věrnost.⁵³³ Místní správa se od těchto osob snažila etapu periodicky čistit, ale měla jen omezené úspěchy.⁵³⁴

⁵³² ŠMÍDA, František. *Vzpomínky z vojny 1914–1919*. Olomouc: Poznání, 2014. s. 40–41. Citováno dle JAVŮRKOVÁ, *Sexualita českých vojáků první světové války*, s. 45.

⁵³³ Srovnej např. VHÚ Praha, podsbírka Varia: NOSSEK, Jiří. *Deník strýce Jury z 1. světové války 1915 – 1917*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-12515. s. 12; též KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 224–225.

⁵³⁴ Srovnej ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 123.

6. Pozice privilegovaných

Jednotlivé stavovské skupiny armády se od sebe neodlišovaly jen svou faktickou mocí a stejnokrojem, ale své postavení demonstrovaly i odlišnou stravou. Armáda nebyla spravedlivým prostředím a za stejnou práci nenáležela vždy stejná odměna. Vlastní hospodářská činnost v etapě způsobila, že jednotlivá bojiště, ba i jednotlivé pluky vykazovaly ve vydávané stravě velké rozdíly. Pro vojáky však byla palčivější situace, kdy se i v rámci jejich vlastního útvaru velikost a podoba porcí lišila.

6.1 Pěšáci a kuchaři

Na dobrém kuchaři často závisela bojeschopnost mužů. Zatímco jeho spolubojovníci sloužili se zbraní v ruce, jeho úkolem bylo proměnit nedostatkové suroviny v jídlo a společně s účetním poddůstojníkem jej co nejspravedlivěji rozdělit. Byla to práce často nevďěčná, protože být spravedlivý ke všem mnohdy ani nešlo. Druhou stranou mince však byl relativní dostatek a částečná moc nad žaludky svých spolubojovníků.

6.1.1 Vládce nad žaludky

Obecně konstruovaný obraz kuchaře není ve vzpomínkách vojáků právě lichotivý a všeobecně rozšířená přezdívka „špekoun“ vypovídá o jeho oblíbě sama o sobě.⁵³⁵ Mimořádně působivý popis nám zanechal Karel Poláček: „*Tvář kuchaře je opuchlá, jakoby poštipaná od vos a otok zastydl. V této tváři sedí dvě očička, která podobají se hrozinkám v bábovce. Jeho jediná kvalifikace k úřadu kuchaře je odpor proti execírce a úplné nedbání tělesné kultury. [...] Vojenský kuchař není charakter. Je přístup protekci a nepotismu. K vojínům panského stavu, písařům z kanceláře, ordonancím, pucflekům a jiným vynikajícím osobnostem je úslužný, a pokud se to s povahou kuchařovou vůbec snáší, i přívětivý. Jim sbírá polévku s vrchu a schovává tlusté. Nejvíce odbývá vojíny, kteří přišli hladoví ze strážní služby. Těm dává oběd studený a cynicky odmítá jejich nářky.*“⁵³⁶ Poláčkův fejeton je sice zasazen do období těsně poválečného, ale prostředí záložníků povoláných v prvních letech republiky na vojenské cvičení se ani podle autora citátu od předcházející služby v řadách c. a k. armády příliš neodlišovalo. V obdobném duchu se odvíjí celá řada válečných vzpomínek i karikujících výjevů, které vykreslují stereotyp otlého a umaštěného muže s nasupeným výrazem bohorovně rozdělujícího jídlo mezi řadové vojáky.

⁵³⁵ Např. NEUMANN, *Elbasan*, s. 8; POLÁČEK, *Čtrnáct dní*, s. 33.

⁵³⁶ POLÁČEK, *Čtrnáct dní*, s. 34–35.

Důvodů, které z kuchaře činily tak neoblíbenou figuru, bylo několik. Jeho pozice v armádní hierarchii ho sice teoreticky nestavěla nad řadové vojáky, ale nadála jej reálnou mocí nad jejich žaludky. Všeobecně panovalo přesvědčení, že to nejlepší si vezmou důstojníci, pak vojáci přidělení do zásobovacích skladů, dále kuchaři a co zbude, dojde k vojákům na frontu.⁵³⁷ Pro strážníky to bylo o to trpčí, že moc kuchaře nebyla vykoupěna větší odvahou nebo nebezpečím a dokonce ani vyšší hodností. Právě naopak, riziko, které kuchař při své službě podstupoval, bylo z pohledu frontového vojáka menší, a výhody v podobě neomezeného přístupu k jídlu se tak nutně jevily jako nespravedlivé.⁵³⁸

Další demonstrací faktické moci kuchaře mohl být i odřad vojáků, kteří mu byli v případě potřeby přidělováni. Náзор na pomocnou službu u kuchyně není jednoznačný a krátkodobé přidělení mohlo být v období hladových měsíců spíše výsadou.⁵³⁹ Odborné hledisko zde nehrálo příliš velkou roli, jak vzpomíná jeden z kuchařů c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Praha č. 8 na první prosincový den roku 1916: „*Kuchyni měli jsme v lese. Jednoho dne chci vařit bramborovou polévku. I zavolám několik mužů, aby mi pomohli škrábat brambory. Jednoho z nich jsem požádal, aby mi utřel několik hlaviček česneku. Za chvíli sháním se po utřeném česneku. Práci tou pověřený kamarád odevzdává mně hlavičky, které se leskly jako vyblejskaný ‚frantík‘⁵⁴⁰ v záři sluníčka. On ten česnek opravdu svědomitě utřel – jenže hadrem!*“⁵⁴¹

U některých autorů se také setkáme s tvrzením, že příprava jídla byla v očích vojáků tradičně ženská práce a muž vykonávající takovou práci musel být už z podstaty nechutný.⁵⁴² Lákavé vysvětlení animozity mezi frontovými vojáky a kuchaři pomocí genderových konotací však v případě rakousko-uherské armády naráží na úskalí předválečné vojenské služby. Pojízdny polní kuchyně byly zavedeny až v roce 1909 a do té doby si museli vojáci vařit po jednotlivých rojích sami. Pěší rota o 250 mužích tak potřebovala k zabezpečení vařené stravy v poli 16 aktivních kuchařů.⁵⁴³ V úloze kuchaře se však vojáci střídali, takže konečný počet vycvičených mužů byl podstatně vyšší a alespoň základ kuchařského umění musel patřit přinejmenším u starších záložníků k samozřejmým vojenským dovednostem. Jako ženskou práci nevnímali zřejmě svou úlohu ani samotní

⁵³⁷ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 134.

⁵³⁸ Srovnej HUTEČKA, *Muži proti ohni*, s. 178.

⁵³⁹ „*Služba přiběhne a křičí: ‚Mládenci, pojďte škrabat brambory!‘ Jdou všichni, neboť u kuchyně se dalo něco trhnout.*“ Viz LJUBOTRN, *Vojno povol*, I. díl, s. 46.

⁵⁴⁰ Odznak s iniciály panovníka (*Kokarde* či *Röschen*) nošený na polní čepici (*Feldkappe*).

⁵⁴¹ ZÁRUBA, Josef. Ve víru světové vojny. In: *25 let*, s. 215.

⁵⁴² DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 88–89; srovnej též HUTEČKA, *Muži proti ohni*, s. 92.

⁵⁴³ HAVEL – HODÍK, *Stravování jako součást zaopatření. Historie a vojenství*, 2002, **LI**(4), s. 876.

vojenští kuchaři, kteří byli mnohdy vybíráni z „příbuzných“ profesí, a na své úkoly se tak mohli mnohem spíše dívat z hlediska odborné kvalifikace.⁵⁴⁴

6.1.2 Výběr kuchaře

Ačkoli se důstojníci snažili vybírat adepty na funkci kuchaře z příbuzných oborů, zdá se, že profesionální kuchaři se do kuchyní pro mužstvo prakticky nedostávali. Například Josef Šafář sloužící u c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Praha č. 8 našel u svého praporu jen tři předválečné kolegy a Josef Záruba z téže jednotky napočítal 8 vyučených kuchařů u celého pluku.⁵⁴⁵ Takový počet zdaleka nedostačoval ani pro pokrytí potřeb důstojnických kuchyní, a po schopných kuchařích tak byla trvalá poptávka, jak dokládají i vzpomínky blatenského hoteliéra Josefa Šefla: *„Po hlášení ptá se mne setník: ‚Vy jste kuchař?‘ Pravím mu, že jsem nikdy v životě nevařil. ‚Jste ale v civilu hoteliérem, tedy vařit dovedete!‘ [...] Tím je vše odbyto. Nový, neznámý život mě očekává. Šel jsem do sklepa, tam napsal jsem domů dopis se žádostí, aby mně zaslali kuchařskou knihu, neboť mám plno obav před touto novou funkcí.“*⁵⁴⁶

Zatímco pro vaření v důstojnických kuchyních byla civilní kuchařská praxe vhodnou průpravou a například již citovaný Josef Šefl slavil ještě v roce 1916 profesní úspěchy s kuchařskou knihou Dobromily Rettigové, realita v o poznání hůře zásobované kuchyni mužstva byla mnohdy diametrálně odlišná a ani předválečná kuchařská praxe nezaručovala jistý výsledek. Pro srovnání britská armáda se podle Rachel Duffet dokonce snažila pozice kuchařů obsadit muži bez předchozí kulinářské zkušenosti, protože oproti zkušeným kuchařům měli menší problém přizpůsobit se vaření z omezených dávek.⁵⁴⁷

Obdobnou zkušenost si ze světové války odnesli i čeští vojáci; předválečný kuchař z luxusní pražské restaurace Josef Karásek vzpomíná na krátkou dobu strávenou v první polovině války v kuchyni pro mužstvo těmito slovy: *„Byl jsem kuchařem jen sám, totiž opravdovým kuchařem, ostatní kolegové byli kuchaři jen vojenští. A na mou duši, já, řádně vyučený odborník, musil k nim jít do školy, abych se naučil všelijakým těm ‚kouzlům‘, kterých bylo při tehdejších zásobovacích obtížích víc třeba, nežli sebe lepší znalosti odborné.“*⁵⁴⁸ Lze najít zmínky o obsazování těchto pozic muži ze zdánlivě příbuzných

⁵⁴⁴ V roce 1910 sloužilo u čtyř armádních sborů odváděných z Českých zemí a Moravy více než 2000 kuchařů, řezníků, pekařů a jiných příbuzných oborů. Viz *Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910*. Wien: 1911.

⁵⁴⁵ ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let*, s. 205.

⁵⁴⁶ Ve sborníku *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903 – 1928* prošlo během vojenské služby důstojnickou kuchyní 8 z 9 příspěvateľů, válečná léta pak strávil v důstojnické kuchyni i hoteliér Josef Šefl, viz ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 109.

⁵⁴⁷ DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 128.

⁵⁴⁸ KARÁSEK, Josef. Za vlády Habsburků. In: *25 let*, s. 219.

oborů, jako byli například řezníci nebo pekaři. Adepti bez předchozích zkušeností také mohli být přiřazeni jako pomocníci k osvědčenému kuchaři „do učení“.⁵⁴⁹ Během služby v zápolí a etapě, především v nemocnicích, se v kuchyni objevovali i ruští zajatci, zřejmě bývalí kuchaři carské armády.⁵⁵⁰

6.1.3 Nevděčná práce

Žádaná pozice s přístupem ke zdrojům jídla však nesla i mnohé stinné stránky. Když byla jednotka na pochodu, měl kuchař více starostí než obyčejný pěšák a při desetiminutových přestávkách se místo odpočinku musel starat o svou kuchyň, oheň a připravované jídlo. V době náhlého ústupu museli kuchaři dbát o svěřený materiál, jehož ztráta by mohla vyústit ve vyšetřování. Mezi jeho další povinnosti patřilo i organizování distribuce hotového jídla vojákům a zvláště v období pohyblivé fronty i obstarávání surovin. Při těchto činnostech museli muži přidělení k polním kuchyním prokazovat i nezanedbatelnou dávku osobní odvahy, například pod nejistou ochranou nevyřčeného průměří chodit pro vodu do země nikoho nebo v době bojů nosit jídlo mužům do předních linií.⁵⁵¹

Ačkoli práce kuchaře nebyla v konečném srovnání jistě tak nebezpečná, jako práce pěšáka, i jejich úloha se odehrávala téměř vždy v dosahu nepřátelského dělostřelectva. V průběhu války nebyly polní kuchyně rozmístěny zpravidla více než 2–3 km od předních linií a dým z komína či otevřeného ohně neustále hrozil prozrazením jejich přesné pozice. Na počátku války dokonce kuchyně zajížděly vydávat jídlo přímo do zákopů.⁵⁵² Tato chvíle se na některých úsecích fronty mohla stát okamžikem neformálního klidu zbraní, avšak stejně často využil nepřítel vysoké koncentrace osob na jednom místě k palebnému přepadu.⁵⁵³ U některých pluků se s pokračující válkou kuchyně přestěhovaly do zvláštních krytů v zákopech dokonce natrvalo.⁵⁵⁴ Zničení polní kuchyně nepřátelskou dělostřelbou tak nebylo nic neobvyklého. Jeden z kuchařů c. k. zeměbranceckého pěšího pluku Praha č. 8 Josef Záruba celou situaci shrnul těmito slovy: „*Kamarádi v ,dekunkách‘ nám leckdy záviděli. A my v kuchyních – záviděli zase často jim. Neboť nebylo nic veselého ta práce v*

⁵⁴⁹ ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 119.

⁵⁵⁰ Soukr. arch. K. Valoucha, SCHMID, s. 8, [zápis z 5. 10. 1917]; LJUBOTRN, *Vojno povol*, II. díl, s. 112.

⁵⁵¹ Např. BIRNER, Josef. V Srdci Asie. In: *25 let*, s. 198; ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let*, s. 203; srovnej též PAZDERKA, Bohumil. Moje vzpomínky. In: *Ročenka 2010*, s. 22.

⁵⁵² ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 30, 35.

⁵⁵³ Viz např. ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 30, VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 45, ADÁMEK – GALAUANDER, Trochu vzpomínek z I. světové války. *Historie a vojenství*, 2002, LI(4), s. 929; MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 57; LIRŠ, *S osmařvacími*, s. 113.

⁵⁵⁴ ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem na v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, VIII(26), s. 60.

kuchyni, tím spíš, když se nám leckdy ruské dělostřelectvo trochu nepříjemně dívalo do hrnců, co vlastě varíme...“⁵⁵⁵

Nutno podotknout, že pokud jednotka netrpěla hladem a vojáci dostávali pravidelně jídlo, mohl se kuchař ve vzpomínkách vojáků dočkat i uznání.⁵⁵⁶ Za nejlepší vlastnost kuchaře se přitom považovala bez výjimky osobní známost s autorem pramene, která mohla znamenat „vrchovatý šálek“.⁵⁵⁷ Možná protekce kuchaře však nesahala dál, než k o něco větší porci a pěknějšímu kousku masa, pokud mu to vedle přihlížející poddůstojník dovolil. Naopak skutečně tristní situace v zásobování nevyvolávala mezi muži hněv ani tak proti kuchaři, jako proti účetnímu poddůstojníkovi a veliteli setniny, kteří byli skutečně zodpovědní za hospodaření s vydávanými náležitostmi i za instrukce ohledně přípravy jídla.⁵⁵⁸

6.1.4 Boj o kuchyň

Při nízké odborné znalosti představovalo osazenstvo kuchyně poměrně snadno zaměnitelné postavy a v denících lze vystopovat různé intriky směřující k získání vytouženého postavení. V národnostně smíšených útvech mohlo takové soupeření dostat až ryze nacionální charakter, jak dokládají vzpomínky Josefa Váchala: *„Druhý den jda pro oběd, odmítl jsem porci masa házenou inspekční stráží do šálku a ukázav na jinou porci větší, žádal jsem tuto. Vznikl kravál a hulákání Němci i Maďary, neříkal jsem ničeho a odešel bez masa. Viděl jsem dobře, kterak rozděluje se dle protekce a národnosti; obyčejným Čechům musela stačiti každá flákota. A večer jsem žaloval panu de Bölze, dal mým slovům hned víry a zítra bylo viděti důkazy nápravou. Přišel jsem ke kuchyni a před porcí nastrkávaného mi masa překlopil jsem šálek na prsa a smělou rukou sáhl po jiném, lepším. Myslím, že na tuto chvíli kuchaři i inspekce čekali, vrhli se s hulákáním na mne, rychle se shýbnuvšího a očekávajícího rány. Však v tom slyšán byl veliký pokřik a mohutně se rozhánějící pravice kteréhos rechňáka,*⁵⁵⁹ *dopadající po tvářích kuchařů a inspekce. [...]* *Následovalo okamžité odvolání mužstva z kuchyně a dohledu, právu byl dán průchod náležitý.*“⁵⁶⁰

Neustálé reorganizace a slučování útvarů spolu s přeřazováním mladších ročníků k frontové službě, nespokojenost strážníků či obyčejná potřeba nadřízených důstojníků

⁵⁵⁵ ZÁRUBA, Josef. Ve víru světové vojny. In: *25 let*, s. 213.

⁵⁵⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 322.

⁵⁵⁷ NEUMANN, *Elbasan*, s. 9; srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/382, [dopis z 8. 9. 1918].

⁵⁵⁸ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 220.

⁵⁵⁹ Účetní poddůstojník, z německého *Rechnungsunteroffizier*.

⁵⁶⁰ VÁCHAL, *Malíř na frontě*, s. 214.

uvolnit lukrativní místo svým oblíbencům vedla i ty nejzručnější kuchaře k ustavičné obavě o jejich pohodlné místo. Josef Váchal vzpomíná na kuchyňský převrat u jeho dělostřelecké jednotky v boveckém sektoru sočské fronty: „*Artilerácký obrst*⁵⁶¹ neshledal při visitách správným způsob, jakým se mužstvu upravovaly boby, sesadil rozhořčen polovinu kuchařů prohlásiv, že připravený cušpajz⁵⁶² není k žrádlu a že boby jsou tvrdé, které požitý mužstvem vyjdou ven nestráveny, a proto že je tolik hlásících se marodů.“⁵⁶³ Pokud sesazený kuchař přišel zpět k bojové jednotce, mohlo se mu dostat až ponižujícího zacházení a respekt spolubojovníků si musel teprve získat, své o tom věděl Karel Poláček: „*Pád vojenského kuchaře je strašlivý. Zbaven svého úřadu a byv znovu uvržen mezi ostatní vojíny, je předmětem velkých příkoří. Trpce pyká za svoji hrdopyšnost a stranického ducha.*“⁵⁶⁴ V průběhu války to několikrát zažil například Miloš Michalič, naposledy byl okolnostmi donucen opustit kuchyň a odejít k setnině na frontu už jako legionář: „*V rotě mi ovšem nejdřív vynadali ulejkávků, až teprve po několika bojích uznali mne za řádného československého vojáka, který zná svoji povinnost.*“⁵⁶⁵ Pokud však bývalý kuchař prokázal alespoň základní morální kvality, mohl být zakrátko pro své umění vařit ceněn i mezi svými novými spolubojovníky.⁵⁶⁶

6.2 Důstojníci a mužstvo

Striktní oddělení důstojníků a mužstva patřilo k základním stavebním kamenům většiny evropských armád. Důstojnický stav byl svázán přísnými společenskými pravidly, od důstojníka se neočekávalo jen vedení mužů, ale i náležité chování ve společnosti. Vysoké ztráty aktivních důstojníků v prvních letech války donutily rakousko-uherskou armádu spoléhat na záložní důstojníky, což vedlo k výrazné personální proměně rakouského důstojnického sboru. Přísná společenská pravidla však zůstávala, a vytvářela tak zdání „normálnosti“ a kontinuity uprostřed válečného běsnění.

6.2.1 Postavení důstojníka

Na rozdíl od mužstva neměli v době míru důstojníci nárok na stravu a museli si ji zajišťovat sami. To stálo u zrodu instituce důstojnických jídelen, na jejichž provoz přispívali sami strávníci přiměřenou částkou, což bylo levnější a důstojnější, než

⁵⁶¹ *Oberst der Artillerie* – plukovník dělostřelectva.

⁵⁶² Příkrm, případně polévka (z něm. *Zuspeise*).

⁵⁶³ VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 69, srovnej též ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 119.

⁵⁶⁴ POLÁČEK, *Čtrnáct dní*, s. 36.

⁵⁶⁵ MICHALIČ, Josef. V ruských legiích. In: *25 let*, s. 182; srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 361.

⁵⁶⁶ MICHALIČ, Josef. V ruských legiích. In: *25 let*, s. 182.

stravování v hospodách. Společné obědy byly pro svobodné důstojníky povinné a tento zvyk přetrval i během války, což pro některé nově povýšené důstojníky představovalo stresující moment.⁵⁶⁷ V době války měli důstojníci nárok na chléb, etapní stravu a tabák z erárních skladů proti zaplacení, případně mohl velitel armády nebo sboru v době služby v poli povolit bezplatné stravování důstojníků z erární kuchyně, což zřejmě bylo pravidelně využíváno.⁵⁶⁸ V zápolí se využíval běžný způsob stravování z předválečné doby s tím rozdílem, že kromě řádně zakoupených surovin využívali důstojníci k zásobování kuchyně i armádních zásob a rekvírování.⁵⁶⁹

Klíčem k většímu pohodlí důstojníků byl především jejich sluha. Tato funkce většinou zaručovala určitou protekci ze strany důstojníka, lehčí službu a podíl z připravované důstojnické menáže, takže mezi muži o ni byl stálý zájem a stát se důstojnickým sluhou představovalo jednoduchý způsob společenského vzestupu.

Podle Jaroslava Haška patřil sluha společně s ordonancí a účetním šikovatelem mezi nejmocnější muže setniny,⁵⁷⁰ což se pochopitelně odráželo i v jeho možnostech konzumace: „*Důstojnický sluha byl v nejintimnějších stycích s polní kuchyní a potloukal se velice rád u kotle a poroučel si, jako by byl v restauraci a měl před sebou jídelní lístek. „Já chci žebro“, říkal ke kuchaři, „včera jsi mně dal oháňku. Přidej mně taky kousek jater do polívky, víš, že slezinu nežeru.“*“⁵⁷¹ Společenské postavení a moc zcela neadekvátní jeho vlastní vojenské hodnosti z něj však zároveň činila mezi mužstvem poměrně neoblíbenou figuru. Rachel Duffet zmiňuje v britské armádě i případ, kdy byl důstojnický sluha zařazen na své místo proti své vůli a snažil se dostat zpět mezi vojáky.⁵⁷²

Svého sluhu měli i kadeti, ale zatímco funkce důstojnického sluhu byla práce na plný úvazek, kadet svému sluhovi pouze platil za drobnou úsluhu a většinu věcí si stále zajišťoval sám.⁵⁷³ V případě kadetova povýšení do důstojnické hodnosti se však na jeho vzestupu mohl přizívit i jeho sluha.

⁵⁶⁷ Srovnej VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 103.

⁵⁶⁸ HAVEL – HODÍK – LANDA. *Vojenská kuchařka*, s. 129.

⁵⁶⁹ Srovnej ŠEFL, *Paměti domobrance*, s. 102–122.

⁵⁷⁰ „*Důstojnický sluha byl s ordonancí v nejdůvěrnějším styku a uděloval mu hojné odpadky ze svého stolu a ze všech těch výhod, které měl. Do triumvirátu přibíral si ještě účetního šikovatele. Tato trojka, žijící v bezprostředním styku s důstojníkem, znala všechny operace i válečné plány.*“ Viz HAŠEK, Jaroslav. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. 13. vyd, Praha: Karel Synek, 1948. s. 182.

⁵⁷¹ HAŠEK, *Osudy*, s. 182.

⁵⁷² DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 213.

⁵⁷³ Srovnej LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 92.

6.2.2 V čele svých mužů

Během pobytu v zápolí bylo společenské postavení obou skupin pevně dané a neměnné. Mezi důstojníky a mužstvem neplatilo žádné soudružství a morálka se udržovala železnou disciplínou. S přibližující se frontou však diferenciací uvnitř důstojnického sboru rostla. Egon Ervín Kisch si v listopadu 1914 poznamenal: „Život u divize mi připadá přímo jako zločin. Nechci mluvit proti štábním důstojníkům, kteří nemají ani čas na jídlo, ale je nepopsatelné, co se tu potlouká ordonančních důstojníků, velitelů štábních setnin, telefonních důstojníků, auditorů, vozatajských důstojníků, intendantů, akcesistů, menážních a zásobovacích důstojníků a podobně. Tito pánové si otvírají hubu, když najdou chybičku na dukátových buchtíčkách nebo koblihách s marmeládou. Staří štábní důstojníci, kteří byli již dávno ve výslužbě a víceméně dobrovolně nastoupili do bitevní linie, nedostanou mnohdy jídlo několik dní. O mužstvu ani nemluvě, ale v důstojnické jídelně je to jako v hotelu. Ráno je kakao, v deset hodin snídaně na vidličku, guláš, žebírko nebo vepřová pečeně, v poledne tři bohaté chody, cigarety. Doutníky a víno, večer karbanátky nebo podobné pochoutky s čajem, rumem a koňakem, vejce nebo sýr.“⁵⁷⁴

Zvláště u pěchoty se v období pohyblivé války podmínky všech zúčastněných mužů lišily jen málo a řada důstojníků využívala možnost stravovat se společně s mužstvem. Záložní důstojník Josef Adámek vzpomíná na tažení v Haliči takto: „V zákopech jsme jedli z polní kuchyně stravu jako mužstvo, konzervy, koňské maso a chléb čím dále tím horší a menší.“⁵⁷⁵ Dělostřelecký důstojník Bohumil Sperling bojující v roce 1916 na italské frontě je důkazem, že ani dělostřelci, jejichž zbraně byly umístěny mimo bezprostřední linii dotyku, se neměli vždy dobře: „Není chleba, maso máme hrozně špatné s mletými boby hodně tvrdými. Polévka jest studená špína. Celým mým obědem byl kousek čokolády. Chvěji se slabostí na celém těle. Tak jsem si to nepředstavoval. Nechápu, co se lidem v poli může líbiti. Dnes snad dostanu poštu, a to uspokojí alespoň můj duševní hlad.“⁵⁷⁶ Egon Ervín Kisch dokonce vzpomíná na chvíli, kdy mu důstojník připravoval v poli kávu.⁵⁷⁷ Těžko říci, zda to byla výjimečná situace způsobená Kischovou popularitou, nebo

⁵⁷⁴ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 176–177.

⁵⁷⁵ ADÁMEK – GALAUANDER, Trochu vzpomínek z I. světové války. *Historie a vojenství*, 2002, **LI**(4), s. 926.

⁵⁷⁶ HOBST, Leonard. *Český důstojník na frontách monarchie: válečný deník*. Brno: Spolek přátel československého opevnění, 2003. Citováno dle POLČÁK – ŘEZNÍČEK, "Ohne Mampf kein Kampf". *Historie a vojenství*, 2017, **LXVI**(1), s. 9

⁵⁷⁷ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 217.

výsledek vzájemného sbližování obou stavovských skupin v prostředí bezprostředního ohrožení života.

Mezi některými záložními nebo mladými důstojníky lze však v takovém jednání tušit i záměr sblížit se co nejvíce s mužstvem.⁵⁷⁸ Je možné, že výsadní postavení útočilo na sociální citění některých čerstvě povolaných záložních důstojníků, a ti se tak snažili reagovat uvedeným způsobem. Lze však uvažovat i o čistě pragmatické snaze zařadit se mezi většinu, která by mohla na frontě znamenat více, než úzká skupina důstojníků.⁵⁷⁹ Například Václav Křivánek z c. a k. pěšího pluku č. 36 byl přesvědčen, že se jich vlastní důstojníci báli, a revolučně naladěný S. K. Neumann si pokládá řečnickou otázku:⁵⁸⁰ „*Proč ta sta hladových nevědí si pravidelně včas rady s nějakým tím tuctem sytých!*“⁵⁸¹

6.2.3 Hlad a přebytek

Ačkoli dobří důstojníci sdíleli nebezpečí a stravu se svými muži, vždy se našlo i mnoho takových, kteří využili své postavení k bezpečnému umístění: „*Našeho ,obrlajtnanta‘ vidáme málokdy. Na Monte Bernardo za námi nikdy nepřišel a v Lenzimě vedl vlastně jen pohodlný a povalečský život. Když jsme vyjížděli z Brna, byl již tehdy zavalitý, ale ted' ztloustl tak, že je jako vykrmený vepř a sotva se valí. Tučný zátylek mu ,přetéká‘ nad límcem jako jelito a na ztučnělé rudé tváři mu buršácké šrámy stahují nepěkně ústa k jedné straně. A to hrozné břicho pod opaskem! Vypadá to, jako by měl opasek až na prsou jako sud s jednou obručí. Ten chlap rozhodně prožívá válečné útrapy svým vlastním způsobem...*“⁵⁸²

Úroveň a kvalita stravování v rámci důstojnického sboru vykazovala v průběhu války značné rozdíly. Někteří frontovní důstojníci si ve svých denících otevřeně stěžují na hlad a toužebně očekávají balíčky z domova, které by jim pomohly překlenout krizové období.⁵⁸³ Jiní popisují ještě v roce 1918 bujaré hostiny a opulentní večere, zdaleka se přitom nemusí jednat o důstojníky služeb v etapě, ale i o ty, kteří sloužili v blízkosti frontové linie jen několik kilometrů od předních pozic. Poručík Václav Jiroušek vzpomíná na odchod z italské fronty na kurs do Prešpurku:⁵⁸⁴ „*Myslím, že nám to netrvalo ani půl hodiny a byli jsme za zákopy na cestě k plukovnímu trénu, který byl v Batuji (asi 10 km od*

⁵⁷⁸ SUDA, *Deník z Velké války*, s. 44.

⁵⁷⁹ Početní poměr důstojníků a mužstva osciloval v rámci celé rakousko-uherské armády mezi 50 a 20 muži na jednoho důstojníka. Viz DEÁK, István. *Beyond Nationalism*. s. 194, 201.

⁵⁸⁰ KŘIVÁNEK, Václav. Paměti českého vojína od 36. pluku. In: *Ročenka 2010*, s. 232.

⁵⁸¹ NEUMANN, *Elbasan*, s. 144.

⁵⁸² Srovnej VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 206–207.

⁵⁸³ Srovnej PETRŽÍLA, Od sarajevského atentátu. In: KRULICHOVÁ – JANKOVIČ, *Zapomenuté hlasy*, s. 50; též JIROUŠEK, *Vzpomínky*, s. 16.

⁵⁸⁴ Dnes Bratislava.

zákopů blízko stanice), kde bylo soustředění. Zde ovšem jsme byli jako u vidění: výborná strava, cikánská hudba a čekali jsme jen, až nás pošlou do Bratislavy.“⁵⁸⁵ Bylo to způsobeno především tím, že zásobování na frontě nevázlo ani tak na nedostatku surovin, jako spíše na přísunu do předních linií nebo nedostatku času, s nímž se museli vyřízení frontovní důstojníci potýkat.

Ačkoli příslušníci bojových jednotek se na frontě mohli se svými muži částečně sblížit, po návratu do zápolí se vztahy mezi důstojníky a mužstvem vrátily do předepsaných norem: „*Důstojníci jsou zase arogantní a přísní. Ale co bych se divil? V ‚kultuře‘ se ukáží nemožnými mnozí, kteří se v zákopech osvědčili.*“⁵⁸⁶

Zdánlivě až panský život důstojníků vnímala část vojáků pochopitelně velmi nelibě, S. K. Neumann to charakterizoval takto: „*Často jsem slyšel důstojníky mravokárně se diviti vojákům, že sotva dostanou svou porci chleba, nehnou se od ní, dokud není do posledního drobečku snědena. Páni důstojníci mohli být snadno mravokárci. Byli syti i v dobách, kdy mužstvo mělo nejhorší hlad. Pekly se jim dorty a nalévala vína.*“⁵⁸⁷

6.2.4 Dobří a špatní důstojníci

Sami důstojníci vnímají své výsadní postavení většinou jako součást přirozeného údělu a nijak se nad ním nepozastavovali. Například záložní důstojník Antonín Pechánek si 20. března 1915, krátce před pádem Přemyslu, zapsal do deníku: „*K obědu: polévka, husa s brambory a zelím, 2 kousky štrudle, černá káva. [...] K večeři: dušené hovězí s noky, čaj.*“ Denní zápis končí konstatováním: „*My jsme úplně vyčerpani, lidem nemá se co dáti jísti.*“⁵⁸⁸ Tento způsob uvažování byl zvláště mimo přední linie zřejmě nejrozšířenější a lze jej mezi řádky tušit dokonce i u mužů, kteří byli do důstojnických funkcí dosazeni po předchozí službě v nejnižších hodnostech.⁵⁸⁹

Mnozí důstojníci, včetně těch nižších, ve svých vzpomínkách až slepě propagovali kvalitu armádních přidělů a stravování mužů prezentovali za každých okolností jako dostatečné. Tuto představu jim nenarušila ani pozvánka na psí pečinku a jiné speciality, které se v jejich očích stávaly spíše klukovskou rozpustilostí než symptomem hladu. Z některých zápisků je znát, že mnozí důstojníci vnímali starost o mužstvo jako svou otcovskou povinnost. „*My vojáci jsme byli jako jedna rodina. Nedovedl jsem se proto ani*

⁵⁸⁵ JIROUŠEK, *Vzpomínky*, s. 17.

⁵⁸⁶ KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 227.

⁵⁸⁷ NEUMANN, *Elbasan*, s. 144.

⁵⁸⁸ Soukromý archiv rodiny Kleislových: PECHÁNEK, Antonín. *Světová válka 1914–1920*. [nevydaný rukopis]. s. 80.

⁵⁸⁹ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 102.

na hochy pořádně rozzlobit.“⁵⁹⁰ Kdyby takový důstojník přiznal čtenářům, případně sám sobě, že jeho muži měli hlad, nutně by musel jako ochránce svých mužů selhat.

Rachel Duffet ve své práci vzpomíná dokonce kategorii důstojníků, která v této představě šla ještě dál a nechala si při zvláštních příležitostech z domu posílat drobné dárky pro své muže, jako cigarety či čokoládu. Tento jev lze sledovat i v rakousko-uherské armádě.⁵⁹¹ Stejně jako v případě britské armády se zmínky o něm objevují pouze ve vzpomínkách dárců, zatímco mezi mužstvem měly obdobné akce jen minimální odezvu. Podle Duffet tak lze předpokládat, že to, co bylo důstojníky vnímáno jako velkorysost, představovalo pro řadové vojáky spíše potvrzení jejich těžšího údělu a splacení nevyřčeného dluhu.⁵⁹²

Snad žádný důstojník ze zkoumaného vzorku si ve svých vzpomínkách nepřipustil existenci animozity mezi ním a mužstvem. To kontrastuje s deníky mužstva a poddůstojníků, ve kterých jsou důstojníci podrobena zpravidla bedlivému pozorování. Bez výjimky negativně jsou hodnoceni ti, kteří dávají před hladovým mužstvem na odiv svůj přístup ke zdrojům. Ale i důstojníci, kteří jedli společně s mužstvem, se ve vzpomínkách svých mužů dočkali uznání spíše „mimochodem“ a mnohdy jen proto, aby jejich prostřednictvím mohl autor nastavit zrcadlo prvně uvedené skupině, případně žet odchodu „korektního“ důstojníka a obávat se, kdo přijde na jeho místo. Pokud někteří došli skutečného uznání, byli to takoví důstojníci, kteří dokázali svým vojákům zajistit dostatek jídla, přičemž jejich vlastní stravování se v té chvíli nacházelo za horizontem vnímání nakrmeného mužstva.

Ve vzpomínkách Jaroslava Brdy jako takový kladný hrdina vystupuje major Julius Meergans. Navzdory tomu, že zřejmě nepatřil k nejobdivnějšímu, se mezi vojáky těšil všeobecnému respektu:⁵⁹³ „*Byl to dobrý chlap a hoši ho chválili – hlavně proto, že se staral o to, aby jeho vojáci dostali pořádně najíst, pokud to ovšem v té době bylo možné. [...] Copak Meergans, to je pašák, kdyby byl každej takovej...*“ říkali.⁵⁹⁴ Ferdinand Lirš ho zažil jako svého nadřízeného na frontě v Korutanech, a ačkoli s ním měl v osobní rovině závažné konflikty, jeho starost o vojáky oceňoval, vnímal ji však jako čistě pragmatickou záležitost: „*Major Meergans si k nám někdy zašel do ‚štelunků‘, prohlížel, jak pokračuje*

⁵⁹⁰ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 166.

⁵⁹¹ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 108.

⁵⁹² Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 221.

⁵⁹³ Zcela jiný názor má na Meerganse jiný důstojník pěšího pluku č. 28 Ferdinand Lirš, který jej hodnotí jako „*domýšlivého, pánovitého, ctižádostivého a po rádech a vyznamenáních toužícího Čecha, který se hlásí k Němcům.*“ Radikální rozpor v hodnocení důstojníků „pražských dětí“ jsou však ve vzpomínkách pěšáka Jaroslava Brdy a důstojníka Ferdinanda Lirše typické. Viz LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 126.

⁵⁹⁴ Srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 132.

práce, radil, kritizoval. Prohlédl si vojáky, promluvil s nimi, občas s nimi i zažertoval. O vojáky se vzorně staral. Věděl dobře, že má-li voják dobrý žlab, udělá všechno, co je po něm požadováno.“⁵⁹⁵

Následující citace vykresluje obraz spravedlivého a uznalého důstojníka poněkud plastičtěji a konkrétněji: „Jednou na frontě v korutanských horách, když byla mináž delší čas mizerná, usnesli se hoši, že si na to budou majorovi stěžovat. Byl určen jeden kamarád, aby mluvil za všechny, a tak jednoho dne, když se přišel major Meergans podívat na své vojáky nahoru do zasněžených baráků, kamarád mu stížnost přednesl. Major Meergans se na něj s účastí zahleděl: ‚Ale ale, vojáku, na to se podíváme‘, vycházelo bručivě sympaticky z jeho útrob... ‚to by bylo pěkný, aby moji vojáci, kteří bojují pro císaře pána, měli hlad!‘ A pak se vyptával na to a ono, na menáž, na těžkou službu v zasněžených ‚štelunkách‘, na špatné cesty v hlubokém sněhu a na nebezpečí lavin... Nato vzal vojáka důvěrně pod paží a vedl ho za barák, kde byla latrína pořádně už naplněná. ‚Tak ty říkáš, vojáku, že tu máte hlad – ale takhle bys mně přece neměl lhát.‘, povídá otcovsky major. ‚Tady se podívej!‘ – a ukázal při tom do latríny – ‚no jen se podívej a řekni mi upřímně, může takový kusy vysrat hladovej člověk? To mi přece nebudeš povídat! Dyť sou to hovna jak bandalíry!‘ Co měl ted’ chudák voják dělat!? Dal se do smíchu, major Meergans se rozchechtal a poplácal vojáka přátelsky po zádech. ‚No tak vidíš, vojáku, vono to není tak zlý, jak říkáš – ale já vám sem nahoru přece náký to přilepšení pošlu, jen co budou cesty schůdnější.‘ To byl major Meergans!“⁵⁹⁶

Celkově však mělo mužstvo pro privilegia důstojnického sboru pochopení jen částečně.⁵⁹⁷ V tomto ohledu se rakousko-uhersí vojáci příliš nelišili od jiných evropských armád.⁵⁹⁸ Arnošt Vatrás tak například s pobavením sleduje život důstojníků v zajateckých táborech: „Důstojníci byli ubytováni ve vlastních barácích a byli nyní nuceni starati se sami o sebe. Často bylo vidět, jak páni ‚oberstleutnanti‘ a ‚obersti‘ se šálkem v podpaží běhají pro menáž. Při pohledu na ně pociťoval jsem vždy škodolibou radost. Konec byl nyní jejich častým hodům v ‚offiziersmenagi‘⁵⁹⁹ a jejich nadutosti. Zkrotli.“⁶⁰⁰ Z úvodní

⁵⁹⁵ LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 131.

⁵⁹⁶ VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 132.

⁵⁹⁷ V tomto případě je však třeba zdůraznit rozdíly, mezi osobními deníkovými záznamy a cenzurované korespondence, z které je někdy cítit silný respekt před vojenskou hodností např. Tomáš Hrbek píše o Vánocích 1915 manželce tento dopis: „Je v tom světě ještě lid horší než zvěř. Sám pan obrst nás napomínal, abychom se šli pomodlit. Bylo nás trochu v kostele, ale většina doma hraje karty a tropí nezbednosti.“ Viz soukr. arch. rod. Burianovy, *Z korespondence Tomáše Hrbka*, [dopis z 25. 12. 1915].

⁵⁹⁸ Srovnej např. HOLMES. *Tommy*. s. 171.

⁵⁹⁹ Důstojnická jídelna.

⁶⁰⁰ VATRAS, *Deník československého legionáře*, s. 29.

věty se skoro zdá, že důstojníci jsou vnímáni jako někdo, kdo se sotva dokáže postarat sám o sebe, a je tudíž zcela nekompetentní k tomu, aby se staral o druhé.

Zkušenost českých mužů byla přitom zřejmě lepší, než mezi jejich spolubojovníky ze zalitavské části monarchie. Důstojníci přidělování k plukům odváděným z českých zemí byli vůči svým relativně vzdělaným vojákům přece jen uznalejší a navzdory revolučním názorům S. K. Neumanna neměli vojáci důvod oplácet svým důstojníkům příkoří násilím. Že takový postoj nebyl v atmosféře rozkladu Rakouska-Uherska samozřejmý, dokládají vzpomínky poručíka Richarda Pavlíka, kterého konec války zastihl u pracovní jednotky v Haliči: „*Ráno 6. listopadu 1918 jsme spěchali do kasáren za město. [...] Šli jsme napřed podle ubikací Maďarů, v nichž bylo velmi hlučno. A mezi budovami na lucernách viseli oběšené vojáci, to Maďaři zúčtovali s nenáviděnými důstojníky. Jejich „Soldatenrat“⁶⁰¹ zrušil také všechny hodnosti a zvolil vedoucí bez ohledu na bývalé šarže.*“⁶⁰²

6.3 Strava na kolbišti národů

Jídlo nevyvolávalo animozitu jen napříč společenskými třídami, ale i po linii nacionální. Stravovací návyky národů monarchie byly rozdílné, což mohlo u smíšených útvarů vyvolávat rozepře, jakým způsobem nedostatkové suroviny připravit, bylo-li právě na výběr. K těmto bojům nejčastěji docházelo v kuchyni, kde se kromě druhu vařeného pokrmu projevovalo i již zmiňované nadřezování soukmenovců stran velikosti porce.⁶⁰³

6.3.1 Češi a Maďaři

Z pohledu české válečné zkušenosti nelze nezmínit vzájemnou nevraživost mezi maďarskými a českými vojáky, která měla mnoho podob a vrcholu dosáhla v roce 1915, kdy byla náhradní tělesa některých pluků odváděných z českých zemí přemístěna do Uher. Václav Křivánek vzpomíná na přivítání v Uhrách takto: „*Ráno, když jsme vstali, bylo první naší starostí vyhledat kuchyň s kávou. Kuchaři nám však sdělili, že nemohli kávu uvařit, poněvadž naši předchůdci – Maďaři – zanechali v kotli svoji potřebu.*“⁶⁰⁴ Napjaté vztahy však mnohdy nepolevily ani na frontě, Augustin Mudrák vzpomíná na kritické chvíle během Brusilovovy ofenzivy, kdy se jeho zdecimovaná jednotka odpoutala po několikadenním boji od postupujících Rusů: „*Dobíháme do lesa, kde odpočívají maďarští honvédi. Žádáme u jejich kuchyně jídlo, ale dostává se nám pouze této odpovědi: „Bydeš*

⁶⁰¹ Vojenská rada, revoluční orgán.

⁶⁰² VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 124.

⁶⁰³ VÁCHAL, Malíř na frontě, s. 214.

⁶⁰⁴ KŘIVÁNEK, Václav. Paměti českého vojína od 36. pluku. In: *Ročenka 2010*, s. 233.

čehék.⁶⁰⁵ *Ovládám maďarštinu, ale ani přes velký hlad od nich nic nechci pro jejich opovržení vůči Čechům.*⁶⁰⁶

Vzájemná nevraživost se však při společném soužití otupila a řada mužů nakonec našla s negativně vnímanými Maďary společnou řeč. Někteří vojáci si dokonce i přes své původní obavy pochvalovali, že: „*Maďaři mají Austrii stejně rádi, jako Češi.*“⁶⁰⁷ Jiní se v době hladu dokonce dobrovolně hlásili ke službě u maďarského pluku v naději, že dostanou lepší jídlo.⁶⁰⁸ Přesto jsou špatné vztahy patrné v průběhu celé války a Maďaři jsou vnímáni jako škůdci, kteří radši nechají zbytek monarchie vyhladovět, než by se o své domnělé nadbytky rozdělili.

Švagr manželky František Neumanna, který pobýval na začátku roku 1917 ve Vídni, zaznamenal v korespondenci fámou, podle které prodávají Maďaři své potravinové přebytky přes neutrální Švýcarsko do nepřátelské Itálie, zatímco jejich spoluobčané nemají co jíst: „*Mouku nám dávají takovou jako popel a krom toho kdyby až černá byla, ale nejde z ní vůbec nic k děláni ani ty bramborové placky ne! Tak nás zde umějí krmit a v Uhrách se pečou bílé housky a chleba a vůbec bez známek! Tam se nerekvíruje proto, že jsou to Uhři a těch se bojejí, jen Čechům je všechno jedno a za to nám nadávají. Samá spravedlivost! Pěkná nálada, co? Kdyby nám byli těch 300 vagonů obilí poslali do Vídně na místo přes Švýcary do Itálie tomu nejúhlavnějšímu nepříteli,*⁶⁰⁹ *tak nám mohlo lepší jít. Také pěkný kousek vlastenectví, co? Co kdyby to udělali Češi? A takhle nic ani žádný nehlesne! Teprve přijdou věci na světlo, ale když je už pozdě.*“⁶¹⁰ Ačkoli produkce uherského zemědělství v průběhu roku 1916 již také pomalu klesala,⁶¹¹ omezení vývozu do Předlitavska někteří interpretovali jako zradu společného válečného úsilí.

6.3.2 Cizí armády

Mimořádnou pozornost věnovali vojáci i stravovacím standardům jiných armád, ať už spojeneckých nebo nepřátelských, podle kterých se mohli přesvědčit o úrovni jejich zásobování a kriticky jej srovnat s vlastním zabezpečením. Nejčastější příležitost pro vzájemné porovnávání poskytovala německá císařská armáda: „*Se zájmem jsme srovnávali obě armády. My jsme byli ošuntělí, špinaví, na mundůru chyběly knoflíky, boty jsme nečistili, protože z nich bahno časem samo opadávalo. Vydatnější menáž jsme mívali jen*

⁶⁰⁵ Správně *büdös csehek* (smradlaví Češi).

⁶⁰⁶ MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 46.

⁶⁰⁷ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 71.

⁶⁰⁸ Srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, II. díl, i. č. XIII-5535, s. 26.

⁶⁰⁹ V originálu podtrženo.

⁶¹⁰ VHÚ Praha, psb. Varia, NEUMAN, i. č. XIII-11845/368, [dopis z 25. 2. 1917, Vídeň].

⁶¹¹ LANGTHALER, Ernst. *Food and Nutrition (Austria-Hungary)* [online]. 2016 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary

v poledne, ráno i večer jen suchý komisárek s černou ,kávou‘, co bylo navíc, kupovali jsme si sami. Naproti tomu Němci měli velmi důkladné uniformy, holínky, a když přišli stejně zablácení s námi, ráno nastupovali v bezvadném mundúru a s načerněnými botami jako v kasárnách. Ráno snídali kávu, komisárek s marmeládou i máslem, oběd byl vydatný, k večeru salám, špek, občas sýr, ovoce, čokoláda. Kázeň byla u nich vzorná a tvrdá, všechny rozkazy plnili s přesností strojů a automatů. Na nás rakouské vojáky pohlíželi s pohrdáním, jsme prý i s oficíry jen ,Misthausen‘,⁶¹² vojáky by z nás udělalo teprve pár jejich feldweblů v našich štábech. A když prý to u nás někde ,hoří‘, musí nás z toho ,dreku‘⁶¹³ vytahovat vždy oni. Bylo v tom kus pravdy.“⁶¹⁴

Navzdory dnes často citovaným údajům o hospodářském vyčerpání Německa tak rakousko-uherscí vojáci vnímali své německé spojence jako dobře živené vojáky, od kterých se však úměrně k přidělům, které byly na poměry c. a k. armády vysoké, pochopitelně také hodně očekávalo. V porovnání s Maďary však jsou ve vzpomínkách Němci o poznání lidštější, a ačkoli se oni sami dívali na rakousko-uherské vojáky poněkud svrchu, nechávali v případě potřeby vyhladovělé spojence odebírat stravu ve svých kuchyních nebo se s nimi o jednotvárné vojenské jídlo jinak dělili.⁶¹⁵

Demoralizující zkušenost však pro habsburské vojáky představovalo srovnání s přiděly dohodových armád. Obzvláště pověstní byli především Italové. Sporadickou příležitost ochutnat jejich jídelníček měli vojáci z předních linií od začátku války s Itálií, ale ve skutečné hody se proměnila dvojice rakousko-uherských ofenziv – v jižním Tyrolsku na jaře roku 1916 a především v údolí řeky Soči na podzim 1917. Jaroslav Brda se s italskými přiděly poprvé setkal během jihotyrolské ofenzivy v květnu 1916, v době, kdy kvalita vlastní vydávané stravy dosahovala v jeho očích kritické hranice: „*Menáž je zase horší. Denně malinký kousek masa k obědu a konzervovaná ,zelenina‘: sušená mrkev a jakési tvrdé stonky, dřevité a odporně páchnoucí, jen ve vodě uvařené – inu, jak to řekl kamarád Vlček: jako ze starých košťat! I při všeobecném hladu zůstává tato ,zelenina‘ v kotlích, rojům much na pospas. Ještě že jsme si nabrali do zásoby ty taliánské polévkové konzervy! Za dva za tři dny bylo vše sebráno a odvezeno. Konzervy byly hrachové a velice dobré, ale poprvé, když jsme si večer vařili v šálcích na ohničku hrachovou polévku, nepovedla se nám. Jednak konzerva byla ve velikosti asi kostky mýdla. Každý ji dal do vody do ,esšálku‘ celou, ale nepočítali jsme, že při vaření to hodně*

⁶¹² Uložiště hnojiv, kompost.

⁶¹³ Bláto, špína, výkal (z něm. *Dreck*, vulg.).

⁶¹⁴ VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 83; srovnej též NEUMANN, *Elbasan*, s. 33.

⁶¹⁵ Viz VHÚ Praha, psb. Varia, PAVLÍK, i. č. XIII-6259, s. 32; KŘÍŽ, *Deník legionáře*, s. 216; MUDRÁK – ČERVENKA, *Bojoval jsem za císaře*, s. 72.

„nabyde“. Místo polévky jsme měli hustou připálenou kaši. I tu jsme však jedli s chutí.“⁶¹⁶
Jak je patrné, o kořistní konzervy neměli zájem jen samotní vojáci, ale pečlivě je shromažďoval i erár, a vojáci tak museli při sběru jednat rychle.

Někdy vojáci měli šanci ochutnat nepřátelskou stravu přímo od zajatých vojáků. Z deníků je patrné, že schovat si několik kousků jídla k pohoštění nezvaného návštěvníka patřilo k základní strategii, jak přežít první kritické minuty v zajetí. Extrémní případ vykreslil beletrizovanou formou František Antonín Brázda: *„Bosánci majíce šturmesser“⁶¹⁷ v zubech a v ruce břízu,⁶¹⁸ strašně se rozháněli, nepřítelé popadli za krk a volají – ‚Imáš kruga, konzervu, duhánu i čokoládu?‘⁶¹⁹ – Běda, neměl-li, byl hned odpraven, jinač jej beze zbraně strčili na stranu.“⁶²⁰* Ačkoli v tomto případě se možná jedná jen o zákopovou legendu, postava zajatce, podávajícího svým přemožitelům občerstvení, je v denících poměrně běžná.⁶²¹

Odzbrojení zajatci se však záhy sami stávali lidmi, kterým bylo potřeba pomoci. Antonín Pechánek popisuje scénu, která se mu naskytla bezprostředně po pádu Přemyslu: *„Tu leží ruský pěšák a otvírá masitou konzervu. K němu přistupuje náš vyhladovělý voják žebraček, a prosí o kousek, že má hlad. Rus: ‚Já taky mám hlad, nedám!‘ Náš voják: ‚Ale já větší!‘ Rus: ‚Tak tu máš!‘ A dal mu na ruku lžíci masa.“⁶²²*

V případě vojáků zajatých rakousko-uherskou armádou však lze předpokládat, že úspěšnost takového počínání v posledních letech války prudce klesala úměrně prohlubujícím se nedostatku, jemuž byli habsburští vojáci vystaveni. Například S. K. Neumann vzpomíná na vztah k ruským válečným zajatcům, nasazeným v Albánii na stavbu silnice: *„Setniny jsou rády, když jsou jim přiděleny zajatecké sbory. Chlapci se najedí na jejich útraty a šikovatelé zastrčí ještě více do kapsy. Čeští lidé žrali také na útraty ruských zajatců; kde zůstala ‚slovanská vzájemnost‘?“*

⁶¹⁶ Srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 254.

⁶¹⁷ Sturmmesser – útočný nůž.

⁶¹⁸ Puška (voj. žargon).

⁶¹⁹ *„Máš chleba, konzervu, cigaretu nebo čokoládu?“*

⁶²⁰ LJUBOTRŇ, *Vojno povol*, II. díl, s. 112.

⁶²¹ Srovnej VATRAS, *Deník československého legionáře*, s. 26; HÁLA, Bohuslav. Vzpomínka na 11. sočskou bitvu. In: *Ročenka 2010*, s. 70.

⁶²² Soukr. arch. rod. Kleislových: PECHÁNEK, *Světová válka*, s. 81; srovnej též KISCH, *Vojákem pražského sboru*, s. 143.

Závěr

Staré přísloví tvrdí, že sytý člověk má mnoho problémů, ale hladový jen jeden. Na předchozích stránkách jsme mohli sledovat formy stravování, možnosti přístupu k potravinám a jejich vliv na sociální interakci v prostředí především etnicky českých vojáků rakousko-uherské armády během první světové války.

Ačkoli rakousko-uherská armáda si byla plně vědoma významu stravování, již první tažení v roce 1914 odhalila mnoho nedostatků vojenské logistiky, jež často nutily vojáky spoléhat na jejich záložní porce nebo dokonce hladovět po několik dní. S pokračující válkou sice intendantní služba dokázala vyřešit nejpalčivější nedostatky, ale od roku 1916 se začala projevovat špatná úroda, válečné vyčerpání i dohodová blokáda. Velikost stravních náležitostí se zmenšovala a místo plnohodnotných potravin se začaly vydávat neoblíbené náhražky. Hlad, který od roku 1916 obcházel posádky náhradních těles, postoupil v roce 1917 i na frontu a stal se téměř univerzální válečnou zkušeností.

V dokumentech osobní povahy se spíše než o reálné úrovni stravování dočteme o jídle jako ukazateli různých sociálních křivd. Armáda mohla plně uspokojit všechny vojáky jen obtížně a kromě základní fyziologické role potravin se projevovaly i jejich sociální a emocionální konotace. Snaha pokrýt spotřebu armády z místní produkce pak vedla k regionálním odlišnostem v závislosti na místě nasazení. Neznámé jídlo se však v očích vojáků pocházejících z progresivnějších regionů nutně jevilo jako „podezřelé“ a mnohdy nedostatečné.⁶²³ Navzdory době relativního dostatku tak najdeme muže, kteří si stěžovali na absenci známého českého jídla a podřadné nebo přejedené jídlo odmítali navzdory hladu konzumovat.⁶²⁴

Řešením byla obliba různých alternativních zdrojů potravin, které doplňovaly zoufale chybějící kalorie a vyvolávaly pocit, že výběr denního jídla mají muži ve vlastních rukou. Balíčky z domova a možnost jejich sdílení byly rovněž důležitým prvkem sebeurčení, vojákům běžně odepřeného. Intimita sdílená s jinými muži pomohla akceptovat zdánlivě nesnesitelné a bránila psychickému zhroucení vojáka. Ve světě, kde byli vojáci vzdáleni od svých domovů a rodinné pospolitosti, nalézali své emocionální zázemí uvnitř primární skupiny budované mimo jiné na základě rituálu společné přípravy a konzumace jídla.

Negativní konsekvence hladu však zřejmě převažovaly; chronické hladovění vede člověka k ochotě riskovat nebezpečí a dopouštět se násilí, jen aby se zbavil trýznivého

⁶²³ Srovnej KŘÍŽ, *Deník legionáře*, s. 101.

⁶²⁴ Srovnej např. LIRŠ, *S osmadvacátníky*, s. 231; srovnej též VHÚ Praha, psb. Varia, BRDA, I. díl, i. č. XIII-5535, s. 253; JIROUŠEK, *Vzpomínky*, s. 25.

mučení, které mu prázdný žaludek působí.⁶²⁵ Lze konstatovat, že alespoň jedno přiznání ke krádeži nalezneme téměř ve všech po válce napsaných vzpomínkách, zatímco deníkové záznamy a korespondence o něm cudně mlčí. Takové prostředí zcela jistě vedlo na úrovni nejnižších taktických celků k omezení důvěry ve vlastní spolubojovníky a mohlo vážně narušit soudržnost jednotky.⁶²⁶ Úměrně tomu se však mohly posílit vztahy uvnitř úzce vymezené primární skupiny.

Lze předpokládat, že zdaleka ne všichni vojáci si dokázali v plné míře přiznat vlastní chamtivost, a ve vzpomínkách proto takové vlastnosti hledají především mimo „domácí“ prostředí; mezi účetními poddůstojníky, kuchaři a příslušníky trénu, případně mezi vojáky jiných národností. Tento náhled byl masově rozšířený již v průběhu války a perspektiva poválečných vzpomínek jej ještě umocnila. To vedlo muže k všeobecně rozšířenému přesvědčení o hluboké korupci v armádním systému, od kterého zbýval jen krok k pochybnostem o kompetenci armády, potažmo státu jako celku.

V roce 1918 klesla průměrná hmotnost rakousko-uherských vojáků na pouhých 50–55 kg, což by je s ohledem na tehdejší průměrnou výšku postavy 165–170 cm řadilo z dnešního pohledu na hranici podvýživy. Obecně se předpokládá, že strava v armádě byla v době první světové války lepší než v civilním prostředí. Rachel Duffet však upozorňuje, že takový závěr vychází pouze z počtu dodaných kalorií a nezohledňuje kvalitu kuchyně ani nutný příjem vitamínů a rozdílnou energetickou náročnost vojenské služby.⁶²⁷ Generalizace však často pomíjí i propastné rozdíly mezi jednotlivými útvary habsburské armády. Kromě operační oblasti hrála roli i poctivost nadřízených a celková vzdálenost od fronty.

Divizní sklady nikdy nebyly zcela prázdné a přídavky činily v očích mnoha mužů z frontové linie vysněnou zemi oplývající hojností potravin všeho druhu.⁶²⁸ To bylo zvláště patrné v kontrastu s chudou stravou v zápolí. Mnozí vojáci se proto snažili hladu uniknout tak, že se dobrovolně hlásili na frontu. Rozdíly panovaly však i v samotném operačním pásmu armády. Nejlépe na tom byli muži sloužící v jejím bezprostředním týlu, kteří měli nárok na zvláštní přídavky, a zároveň nebyl jejich příjem ohrožován nepředpokládanými okolnostmi. Naproti tomu muži přímo na frontové linii si zřejmě příliš nepolepšili, doprava zásob do předních linií nebyla prosta nebezpečí, což zákonitě poznamenalo i konečný objem dodané stravy, a zvláště v době intenzivních bojových operací se tak museli často

⁶²⁵ FALTUS, *Řekni mi, co jíš*, s. 18.

⁶²⁶ Srovnej např. KAISER, *Železný bič*, s. 13–14.

⁶²⁷ Srovnej DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 233.

⁶²⁸ VÁCHAL, *Maliř na frontě*, s. 48.

spoléhat jen na svou záložní porci. K nedostatku jídla přistupoval na italské a balkánské frontě i fatální nedostatek vody, která musela být stejně jako potraviny přisunována z týlu a jejíž doprava měla před potravinami přednost.

Válečné útrapy jednotliví vojáci prožívali vysoce individuálně. Z osobních pramenů je patrné, že rozdíly mezi výživou venkovského a městského obyvatelstva se díky balíčkům z domova promítaly i v armádě. Ještě více byly patrné rozdíly v závislosti na věku jednotlivých vojáků. Dá se říci, že mladí chlapci byli podporováni svou rodinou, aniž by vůči ní trpěli nějakými zvláštními výčitkami. Ve svém novém stavu mohli za určitých okolností najít i jisté zalíbení. Starší muži oproti tomu byli ve své nové roli omezováni starostmi o svou rodinu, které se často snažili alespoň finančně vypomáhat, pokud to bylo jenom trochu možné. Zde je potřeba však zmínit i vyšší kalorickou potřebu dospívajících mladíků, kterou však rakousko-uherská armáda nebrala při výpočtu náležitostí v potaz.⁶²⁹

Poslední rozdíly můžeme detekovat na hranici sociálních tříd, kdy se z některých poznámek zdá, že muži z nejnižších sociálních tříd se po velkou část války stravovali lépe než v předválečném období a jejich nový úděl jim svým způsobem vyhovoval.⁶³⁰ Bohužel v tomto ohledu se projevuje nedostatek pramenů osobní povahy, které i přes své množství pocházejí převážně od příslušníků střední třídy. Dílčí vzestup životní úrovně příslušníků nejnižších společenských tříd tak v tomto případě můžeme spíše tušit z poznámek jejich spolubojovníků nebo velitelů.

Během první světové války bylo zajištění stravy vojáků v poli problémem, s nímž se potýkaly všechny bojující strany. Neschopnost, či spíše nemožnost, rakousko-uherské armády poskytnout vojákům dostatek jídla je však i v mezinárodním měřítku hodnocena jako téměř bezkonkurenční.⁶³¹ Předložená práce svými skromnými cíli sice nemůže toto tvrzení potvrdit ani vyvrátit, ale snad přibližuje alespoň dopady dlouhodobého hmotného nedostatku, který do života obyčejných mužů válka přinesla.

⁶²⁹ Například britská armáda měla o tomto problému jisté podvědomí a dávky pro mladé brance do 19 let věku se zastavily na úrovni listopadu 1916, zatímco pro ostatní vojáky další dva roky stále klesaly, na frontě se však takové rozdíly v praxi neprojevovaly. Viz DUFFET, *Stomach for fighting*, s. 232.

⁶³⁰ „Byli jistě mezi námi lidé zcela spokojení ve válce, pokud měli dosti menáže a nepřiliš mnoho práce a nebezpečí; byli to ti, jimž domov, trvalý nebo dočasný, byl vždy jen místem otroctví a bídy nebo nuceného pekla.“ NEUMANN, *Elbasan*, s. 57.

⁶³¹ HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, VIII(10), s. 526–527; v poslední době tuto tezi zopakoval např. STERGAR, *Hrana na bojištích 1. svetovne vojne. Prispevki za novejšo zgodovino*, 2015, 55(2), s. 32.

Seznam použité literatury a pramenů

A. Prameny:

Vojenský historický ústav Praha, podsbírka Varia:

BRDA, Jaroslav. *Vzpomínky z války*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-5535.

VOLTR, František. Válečná korespondence. i.č. XIII-12098.

DÍTĚ, Bohumil. *Paměti československého legionáře v Itálii*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-11877.

HORÁLEK, Ludvík. Válečná korespondence. [LIR 14, 1915], i. č. XIII-12519.

KUPEC, Bohumil. *Deník z I. světové války*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-11177.

NEUMAN, František. Válečná korespondence. [LIR 10, 1914-1918], i. č. XIII-11845.

NOSSEK, Jiří. *Deník strýce Jury z I. světové války 1915 – 1917*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-12515.

NOSSEK, Jiří. Válečná korespondence. [1915-1920], i. č. XIII-12514.

PAVLÍK, Richard. *Zápisky vojáka z I. světové války 1914-1918*. [nevydaný rukopis], i. č. XIII-6259.

URBÁNEK, Bedřich. Válečná korespondence. [LIR 10, 1916, 1918], i. č. XIII-12442.

VELKOBORSKÝ, Kliment. Válečná korespondence. i. č. XIII-12427.

Ostatní nepublikované prameny:

Soukromý archiv rodiny Burianovy: BURIANOVÁ, Jitka, ed. *Polní pošta: z korespondence Tomáše Hrbka v době první světové války*. [nevydaný rukopis].

Soukromý archiv Otakara Brychty: KOUDELKA, Ladislav. Válečná korespondence. [IR 28, 1915-1920].

Soukromý archiv rodiny Kleislových: PECHÁNEK, Antonín. *Světová válka 1914-1920*. [nevydaný rukopis].

Soukromý archiv autora: PROKEŠ, Josef. Válečná korespondence. [BH4, 1916].

Soukromý archiv ing. Klementa Valoucha: SCHMID, Ludvík. *Válečný deník ze světové války*. [nevydaný rukopis].

Publikované prameny:

ADÁMEK, Josef, GALAUANDER, Jan, ed. Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914 - 1920. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2002, **LI**(4), 913-934.

BIRNER, Josef. V srdci Asie. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928*. Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

FLEISCHMANN, Václav. *Paměti lékaře Čs. legie v Itálii 1910-1920*. Praha: Votobia, 2002. ISBN 80-7220-125-5.

Gerste, Kartoffeln, Zucker oder Bier, Schnaps, Wein? Berlin: 1916.

GOSPIĆ, Rudolf Mattanić šl., ed. *Handbuch für den Infanteristen des k. u. k. Heeres, sowie der k. k. Landwehr*. [Budapest]: [vl. n.], 1914.

HAŠEK, Jaroslav. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. 13. vyd, Praha: Karel Synek, 1948.

HOBST, Leonard. *Český důstojník na frontách monarchie: válečný deník*. Brno: Spolek přátel československého opevnění, 2003. Fakta. ISBN 80-86463-16-8.

HŮRKA, Josef K. Za války v „k. u. k. Barackenspitalu“ v Pardubicích. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928*. Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

KAISER, Alois L. *Železný bič: příběh z tratoliště sočské fronty*. Praha: Antonín Čížek, 1931.

KISCH, Egon Ervín. *Vojákem pražského sboru*. 2. vyd., (v NPL 1. vyd.). Praha: NPL, 1965.

KARÁSEK, Josef. Za vlády Habsburků. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928*. Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ, ed. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. Hradec Králové: Kruh, 1986.

KŘIVÁNEK, Václav. Paměti českého vojína od 36. pluku. In: *Ročenka 2010: Vojenský historický archiv*. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – OKP, 2011. ISBN 978-80-7278-558-2.

KŘÍŽ, Adam. *Deník legionáře Adama Kříže: starodružiník pod prvním praporem*. Praha: ČsOL, 2014. Edice paměti Československé obce legionářské. ISBN 978-80-87919-02-6.

KUNDERA, Antonín. Intendanční služba u divisií ve světové válce. *Vojenské intendanční rozhledy*, 1934, **VII**(24), s. 208-215.

LIRŠ, Ferdinand. *S osmadvacítky za světové války*. Praha: Rebec, 1936.

LJUBOTRN, Savo. *Vojno povol, hej rup!: příběhy Tondy Knihy, landveráka ulejšváka. Část I. Tonda glancí v Salzburku*. Olomouc: František Brázda, 1930.

LJUBOTRN, Savo. *Vojno povol, hej rup!: příběhy Tondy Knihy, landveráka ulejšváka. Část II. Kniha sichruje Vaterland.* Valašské Meziříčí: František Brázda, 1929.

LJUBOTRN, Savo. *Vojno povol, hej rup!: příběhy Tondy Knihy, landveráka ulejšváka. Část III. Austrija propadá, republika nastává.* Valašské Meziříčí: František Brázda, 1930.

MARŠÍK, Ludvík. Momentky doručené poštou: Kresby a dopisy Ludvíka Maršíka. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války.* Hradec Králové: Kruh, 1986. s. 80.

MICHALIČ, Josef. V ruských legiích. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928.* Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

MUDRÁK, Augustin a Jiří ČERVENKA. *Bojoval jsem za císaře pána.* Nové Strašecí: Gelton, 2011. ISBN 978-80-904303-9-6.

NOVÁK, František, Martina NOVÁKOVÁ a Jiří NOVÁK. *Deník legionáře Františka Nováka: předával jsem carský poklad.* Dvůr Králové nad Labem: ČsOL, 2012, Edice paměti Československé obce legionářské. ISBN 9788086011509.

NEUMANN, Stanislav Kostka. *Bragožda a jiné válečné vzpomínky.* Praha: Odeon, 1928.

NEUMANN, Stanislav Kostka. *Elbasan: válečné vzpomínky.* Praha: 1922.

PAZDERKA, Bohumil. Moje vzpomínky. In: *Ročenka 2010: Vojenský historický archiv.* Praha: Ministerstvo obrany České republiky – OKP, 2011. ISBN 978-80-7278-558-2.

PETRŽÍLA, František. Od sarajevského atentátu do 16. září 1914: Deník Františka Petržíly. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války.* Hradec Králové: Kruh, 1986, s. 47.

POLÁČEK, Karel. *Čtrnáct dní na vojně.* Praha: Obelisk, 1925.

POLÁČEK, Karel. *Podzemní město.* Praha: LN, 1937.

POLÁČEK, Karel. *Vyprodáno.* Praha: Československý spisovatel, 1961.

RUTH, Václav. Na ruské frontě v Haliči v květnu 1915 In: *Ročenka 2010: Vojenský historický archiv.* Praha: Ministerstvo obrany České republiky – OKP, 2011. ISBN 978-80-7278-558-2.

SCHMID, Hugo. *Heerwesen. 2. Teil. Österreich Ungarn.* Wien: Schmid, 1916.

SKŘIVÁNEK, Josef. S hospodářským úřadem na různých frontách ve světové válce. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, IV(11).

SUDA, Stanislav. *Deník z Velké války: svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917.* Brno: Extra Publishing, 2015. ISBN 978-80-7525-007-0.

ŠAFÁŘ, Josef. Český kuchař ve válce. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928.* Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

ŠEFL, Josef. Paměti domobrance 28. pluku z války světové 1914-1918. Blatná: vl.n., 1922.

ŠMATLÁN, Jan. Vojín ze Svaté Kateřiny: Dopisy Jana Šmatlána. In: KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: Korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. Hradec Králové: Kruh, 1986.

VÁCHAL, Josef. *Malíř na frontě: Soča a Itálie 1917-18*. 2. vyd. Praha: Paseka, 1996. Historická paměť. ISBN 80-7185-060-8.

VERMACH, Jan. Z mých vzpomínek na světovou válku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1929, II(2), s. 93-99.

ZÁRUBA, Josef. Ve víru světové vojny. In: *25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928*. Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

B. Literatura:

25 let československého svazu kuchařů v Praze 1903-1928. Praha: Čsl. svaz kuchařů v Praze II, 1928.

CANETTI, Elias. *Masa a moc*. vyd. 2., (v nakl. Academia 1.). Přeložil Jiří STROMŠÍK. Praha: Academia, 2007. Europa (Academia). ISBN 978-80-200-1512-9.

DUFFETT, Rachel. *The stomach for fighting: food and the soldiers of the Great War*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2012. Cultural history of modern war. ISBN 978-0-7190-8458-4.

DÜLMEN, Richard van. *Historická antropologie: vývoj, problémy, úkoly*. Praha: Dokořán, 2002. Bod (Dokořán). ISBN 80-86569-15-2.

FALTUS, František. *Řekni mi, co jíš: (a já ti povím něco o vztahu mezi náladou, vzhledem a potravou člověka)*. Praha: AVICENUM, 1977.

ZWEINIGER-BARGIELOWSKA, Ina., Rachel. DUFFETT a Alain. DROUARD. *Food and war in twentieth century Europe*. Burlington: Ashgate, c2011.

FRAŇKOVÁ, Slávka a Věra DVOŘÁKOVÁ-JANŮ. *Psychologie výživy a sociální aspekty jídla*. Praha: Karolinum, 2003.

FUČÍK, Josef. *Piava, 1918*. Praha: Havran, 2001. ISBN 80-86515-05-2.

HAVEL, Petr, Milan HODÍK a Pavel LANDA. *Vojenská kuchařka, totiž, Kuchařská kniha c. a k. vojska: se 178 recepty, mnoha vyobrazeními a s odbočkami až do současnosti*. Praha: Naše vojsko, 2004. ISBN 80-206-0728-5.

HEALY, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004. ISBN 9780521831246.

HOLMES, Richard. *Obrazy války: chování člověka v bitvě*. Praha: NLN, 2011. ISBN 978-80-7422-083-8.

HOLMES, Richard. *Tommy: the British soldier on the Western Front, 1914-1918*. London: HarperCollins, 2004. ISBN 0007137516.

HUTEČKA, Jiří. *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918*. Praha: NLN, 2016. Knihnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-371-6.

KLÍMOVÁ, Dagmar a kolektiv. *Stará dělnická Praha: Život a kultura pražských dělníků 1848-1939*. Praha: Academia, 1981.

KLUFOVÁ, Renata. *Demografický vývoj a typologie českého venkova v kontextu prostorových souvislostí*. Praha: Wolters Kluwer, 2015. ISBN 978-80-7478-733-1.

KUČERA, Rudolf. *Život na příděl: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914-1918*. Praha: NLN, 2013. Knihnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-232-0.

LENDEROVÁ, Milena, Tomáš JIRÁNEK a Marie MACKOVÁ. *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009. ISBN 978-80-246-1683-4.

MACHAČOVÁ, Jana a Jiří MATĚJČEK. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1780-1914*. Opava: Slezské zemské muzeum, 2002. ISBN 80-86224-23-6.

Militärstatistisches Jahrbuch für das Jahr 1910. Wien: 1911.

MONTANARI, Massimo. *Hlad a hojnost: dějiny stravování v Evropě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003. Utváření Evropy. ISBN 80-7106-560-9.

NOVÁK, Václav. *Vývoj proviantního zabezpečení vojsk do roku 1945*. Vyškov: Vysoká vojenská škola pozemního vojska, 1993.

REST, Stefan, Christian ORTNER a Thomas ILMING. *Des Kaisers Rock im 1. Weltkrieg: Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch-ungarischen Armee von 1914 bis 1918*. Wien: Verl. Militaria, 2002. ISBN 3950164200.

Ročenka 2010: Vojenský historický archiv. Praha: Ministerstvo obrany České republiky – OKP, 2011. ISBN 978-80-7278-558-2.

SLANINA, Antonín. *Stravování zemědělců u srovnání se stravováním úředníků, zřízců a dělníků*. Praha: Zemědělský ústav účetnicko-správovědný, 1933.

ŠEDIVÝ, Ivan. *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha: NLN, 2001. Česká historie. ISBN 80-7106-274-x.

ÚLEHLOVÁ-TILSCHOVÁ, Marie. *Česká strava lidová*. Praha: Triton, 2011. ISBN 978-80-7387-421-6.

VÁCHA, Dalibor. *Bratrstvo: všední a dramatické dny československých legií v Rusku (1914-1918)*. Praha: EPOCH, 2015. Traumata války. ISBN 978-80-7425-243-3.

WINTERBERG, Yury a Sonya WINTERBERG. *Malé ruce ve velké válce: osudy dětí za první světové války*. Praha: Knižní klub, 2014. ISBN 978-80-242-4542-3.

C. Studie a články:

BOHONĚK, František. Několik poznatků z činnosti výdejny (Fassungstelle) v Sternu za světové války. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1931, **IV**(10). s. 30–34.

FRANC, Martin. Bread from wood: natural food substitutes in the Czech lands during the First World War. In: Zweiniger-Bargielowska, I.; Duffett, R.; Drouard, A. (ed.). *Food and War in Twentieth Century Europe*. Farnham: Ashgate, 2011. s. 73–83.

FRANC, Martin. Výmysly německých profesorů i návrat ke zkušenostem předků. Přírodní potravinové náhražky za 1. světové války v českých zemích. In: *Práce z dějin Akademie věd*, 2012, **IV**(1). s. 1–16.

HAVEL, Petr a Milan HODÍK. Stravování jako součást zaopatření c. (a) k. armády do roku 1918. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 2002, **LI**(4). s. 860–883.

HOLDA, Josef. Materiální situace rakousko-uherské armády na sklonku světové války. *Vojenské rozhledy*, 1926, **VII**(2, 3, 4). s. 78–87, 123–132, 184–194.

HOLDA, Josef. Reorganisace proviantního trénu v letech 1914–1915. *Vojenské rozhledy*, 1926, **VII**(6). s. 318–333.

HOLDA, Josef. Vývoj organisace proviantních trénů v rak.-uh. armádě za světové války. *Vojenské intendantní rozhledy*. Praha: Vojenská intendantní škola, 1929, **II**(2). s. 90–93.

HOLDA, Josef. Výživa armád za světové války. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1927, **VIII**(8-9, 10). s. 445–455, 513–527.

JINDRA, Zdeněk. Kardinální problém Rakousko-Uherska za Velké války 1914–1918. *Historická sociologie*. 2014, (2). s. 93–113.

LANGMAIER, Bohumil. Jak opatřit nezávadnou vodu pro vojsko v poli. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, **VIII**(26). s. 36–46.

MARX, V. Polní láhev a vaříč. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1938, **XI**(39-40). s. 143–148.

Naše družstvo – bojový hlouček. *Vojenské rozhledy*. Praha: MNO, 1922, **III**(3). s. 141–146.

PAZDERA, David. Korespondence jako jeden z pramenů pro výzkum každodennosti českých vojáků rakousko-uherské armády ve Velké válce. *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2003, **LII**(1). s. 37–43.

PAZDERA, David. Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války: pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství*. Praha: HÚ AČR, 1998, **XLVII**(3). 38–63.

POLČÁK, Zdeněk a Roman ŘEZNÍČEK. "Ohne Mampf kein Kampf". *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2017, **LXVI**(1). s. 94–103.

PYTLIČEK, J. Život v zákopech. *Naše vojsko*. Praha, 1930, **III** (21). s. 331–334.

RUML, Josef. Hospodaření s dobyt看kem a se zvířecími produkty za války v Rakousku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1933, **VI**, **VII**(18, 19, 21, 22). s. 15–25, 126–138, 291–300, 41–48.

RUML, Josef. Výživa národa za světové války. In: *Vojensko historický sborník*. Praha: Památník osvobození, 1935, **IV**(1).

RUML, Josef. Zjišťování místních zdrojů v Rakousku-Uhersku. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, **VIII**(28). s. 163–172.

SEDLICKÝ. Povídání o proviantní službě a věcech kolem ní. *Naše vojsko*. Praha: MNO, 1928, **I**(20). s. 307.

STERGAR, Rok. Hrana na bojišcích 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. *Prispevki za novejšo zgodovino*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, **LV**(2), s. 22–53.

ŠAŠEK, V. Zásobování proviantem v zákopové válce na úseku zborovské fronty rakouské. *Vojenské intendantní rozhledy*, 1935, **VIII**(26). s. 48–62.

ŠORM, Antonín. Národopis v zákopech a na bojišti. *Český lid*, 1924, **XIV**(1). s. 6–9.

TEJKALOVÁ, Jana. Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství*. Praha: VHÚ, 2001, **L**(2). s. 332–370.

TERINGL, Karel. O boji na Doss'Altu 21. září 1918. *Naše vojsko*. Praha, 1937, **XI**(24). s. 376.

D. Nepublikované akademické práce:

HUNČOVSKÁ, Barbora. *Zvíře na bojišti 1. světové války: koně a přepravní zvířata*. Praha, 2014. Bakalářská práce. Karlova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Ivan Šedivý.

JAVŮRKOVÁ, Jana. *Sexualita českých vojáků první světové války v pramenech osobní povahy*. Hradec Králové, 2015. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta. Vedoucí práce Jiří Hutečka.

LUNDÁK, Martin. *Tabák a cigareta za první světové války*. Praha, 2015. Bakalářská práce. Karlova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Ivan Šedivý.

ŘEHÁK, Miroslav. *Válečný deník českého vojáka Jiřího Vopařila z let 1915 – 1918*. Pardubice, 2011. Bakalářská práce. Univerzita Pardubice, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Tomáš Jiránek.

E. Internetové zdroje:

BRAATEN, Brenda. *Pack light, eat right* [online]. [cit. 2017-07-13]. Dostupné z: https://thru-hiker.com/articles/pack_light_eat_right.php

Food and Agriculture Organization of the United Nations [online]. [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/documents/food_security_statistics/FoodConsumptionNutrients_en.xls

JIROUŠEK, Václav. *Vzpomínky z doby mého válčení* [online]. [cit. 2017-07-20]. Dostupné z: http://www.velkavalka.info/osudy/Jirousek_Vaclav.php

JOHNSON, Nicholas K. World War I. *Points: The Blog of the Alcohol & Drugs History Society* [online]. [cit. 2017-06-05]. Dostupné z: <https://pointsadhsblog.wordpress.com/author/tchoupitoulas89/>

Kalorické tabulky [online]. [cit. 2017-08-06]. Dostupné z: <https://www.kaloricketabulky.cz/>

LANGTHALER, Ernst. *Food and Nutrition (Austria-Hungary)* [online]. 2016 [cit. 2017-07-13]. Dostupné z: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary

MAXA, František Alexandr. *Válečná korespondence*. [online]. [cit. 2017-05-11]. Dostupné z: <http://pamatnik.valka.cz/index.php/texty/dokumenty/12-texty/dokumenty/24-dopisy-frantika-maxy-z-vojny-zajeti-a-legii-1896-1917>

Možné příčiny tinnitu [online]. [cit. 2017-08-10]. Dostupné z: <http://www.itinnitus.cz/mozne-priciny/>

NOVOTNÝ, František. *Nahodilý legionář* [online]. [cit. 2016-08-10]. Dostupné z: <https://www.eimage.com/accidental-legionnaire/>

SLEJŠKA, Čeněk. *Jaro 1915–jaro 1916 na ruské frontě* [online]. [cit. 2017-04-22]. Dostupné z: <http://www.karlin.mff.cuni.cz/~stanovsk/drenice/1915.htm>

Spotřeba masa v ČR [online]. [cit. 2017-09-10]. Dostupné z: <http://www.agropress.cz/spotreba-masa-v-cr/>

VATRAS, Arnošt. *Deník československého legionáře: Vzpomínky z vojenského života 1914-20* [online]. 2015 [cit. 2017-07-20]. Dostupné z: <https://play.google.com/store/books/details?id=lx60BgAAQBAJ>

Vybrané kapitoly ze socioekonomické geografie České republiky [online]. [cit. 2015-07-10]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/rect/el/estud/pdf/js13/geograf/web/pages/05-prumysl-podnikani.html>

Přílohy

Seznam vyobrazení

- 1) Richard Pavlík (zcela vlevo) s přáteli ve Vsetíně v srpnu 1914. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)
- 2) Jaroslav Brda se sestrou a rodiči krátce před válkou. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)
- 3) Štít zavěšený na průčelí první vojenské pekárny na našem území, která byla vybudována za francouzské okupace Prahy v letech 1741-1742, francouzský nápis hlásá: „*Umění vítězit je ztraceno bez umění nasýtit.*“ (Foto: VHÚ Praha, psb. Týlový materiál, XXII-180)
- 4) Zavedení polní kuchyně M 09 do výbavy rakousko-uherské armády znamenalo v systému distribuce stravy revoluci. Halič, 1915. (Foto: VHÚ Praha)
- 5) Aranžovaná fotografie ze začátku války. (Foto: VHÚ Praha, VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-9512)
- 6) Život u plukovního trénu byl o poznání příjemnější než na frontě, třetí zleva stojí Richard Pavlík. Bardějov, prosinec 1914. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)
- 7) Odvádění zrekvírovaného dobytka na etapní jatka. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-9513)
- 8) Etapní jatka na východní frontě, asi 1917. (Foto: VHÚ Praha, VSS 31/2016)
- 9) Armádní drůbežárna v Kowelu, kolem 1917. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-9513)
- 10) Svoz mouky koněspřežní železnicí do divizních pekáren. (Foto: VHÚ Praha, psb. Fotografie)
- 11) Škrábání brambor na palubě lodi SMS Habsburg. (Foto: VHÚ Praha)
- 12) Sušené ryby na palubě lodi SMS Habsburg. V druhé polovině války se toto nenáviděné jídlo hojně vydávalo i vojákům v hlubokém vnitrozemí a u kádrových posádek nahradilo do té doby preferované hovězí. (Foto: VHÚ Praha)
- 13) Zásobovací kolona v Karpatech, červeně označený Richard Pavlík, únor 1915. (VHÚ

Praha, psb. Varia, XIII-6259)

14) Přeprava proviantu do první linie, vlevo jsou vidět varnice s teplým jídlem. V nedostupných úsecích se ve varnicích strava nejen přenášela, ale i vařila, což však nebylo pro kuchaře příliš komfortní. (Foto: VHÚ Praha, psb. Fotografie)

15) Výdej stravy kdesi na východní frontě, asi 1916. (Foto: VHÚ Praha)

16) Vojáci z královehradeckého c. a k. polního mysliveckého praporu č. 2 si nabírají vodu ve vyprahlé krajině slovinského Krasu. Většina mužů zvolila pro nabrání vody místo polních lahví své jídelní misky, které měly více než dvojnásobný objem. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4897)

17) Společná péče o oheň v podání vojáků c. a k. pěšího pluku č. 3. Východní fronta, 1915. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)

18) Společná péče o oheň v podání vojáků c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11. Východní fronta, 1915-1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

19) Srdce každého krytu představovala polní kamínka, na kterých si vojáci mohli ohřát vodu nebo potraviny, na snímku je zachycen patrně komfortnější důstojnický kryt u c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11. Východní fronta, 1915-1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

20) V době války byla vazba na skupinu bezpečnější než vazba na jednotlivce. Východní fronta, 1915-1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

21) Rozbalování balíčku z domova. Východní fronta, 1915-1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

22) Vánoční nadílka v zákopech v roce 1915, mezi ceněné vánoční dárky patřily pletené zimní doplňky, alkohol a cigarety. (Foto: VHÚ Praha)

23) Období hojnosti: Vánoční stromeček vozatajstva c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Brno č. 14 ozdoben ovocem, cukrovím a ořechy. Pod stromečkem stojí za povšimnutí nedostatková vánočka, která se podle nařízení o šetření moukou nesměla o Vánocích roku 1915 péct. (Foto: VHÚ Praha, psb. Fotografie)

24) Přeprava plzeňského piva do etapních prostor. Halič, léto 1915. (Foto: VHÚ Praha, psb.

Varia, XIII-9512)

25) Honosné vojenské zátiší v Lubiátówě. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-9513)

26) Interiér vojenského zátiší, nechyběly ani časopisy a noviny. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

27) Skromné vojenské zátiší c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11 na východní frontě, 1915–1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

28) Typická ulice s pouličními prodejny v haličském městě, Volodymyr-Volynskyj, kolem 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)

29) Taneční zábava, při které si část vojáků oblékla přes uniformu improvizované ženské šaty. Alkohol umožnil vojákům se alespoň na chvíli odreagovat a zapomenout na starosti všedního dne. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)

30) Noviny se nebály doporučit alkohol jako ideální dárek pro vojáky na frontě. (Foto: *Die Musquete*. Wien: 17. Februar 1916, **XXI**(542).)

31) „Z jedné rodiny zůstalo desetileté děvčátko, bledé a vyděšené, na spáleništi chalupy vaří na zbytku krbu zemáky. Dali jsme ji pár bochníků chleba, nezvedla ani hlavu...“ Karpaty, květen 1915. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)

32) Pohlednice s obrázkem Rosy Zenochové – „hrdinky z Ravy Ruske“. Rusínská dívka nosila vojákům na frontu vodu a při tom sama utrpěla těžké zranění. (Foto: Soukromý archiv)

33) Výpomoc v zemědělství. Halič, 1917. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-9513)

34) Soukromý chov králíků. (Foto: Soukromý archiv)

35) Zakázané ovoce. Slovinsko, 1917. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4897)

36) Cesta na frontu lemovaná fíkovníky, za pozornost stojí původní rukopisný popis. Slovinsko, 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)

- 37)** Přístřešek vojáků kroměřížského c. a k. pěšího pluku č. 3 v krasové dolině na sočské frontě. Improvizovaný stůl s potravinami v popředí symbolizuje snahu vojáků zařídit si v zákopech alespoň náznak kulturního prostředí a pohodlí. Voják sedící ve dveřích je Richard Pavlík. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)
- 38)** Stravování důstojníků u c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11 na východní frontě, asi 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4901)
- 39)** Zástup italských vojáků zajatých vojáky královehradeckého c. a k. polního mysliveckého praporu č. 2 na sočské frontě, myslivec v popředí využil příležitosti a vybavil se italskou polní lahví M1917, která měla větší objem než rakouské modely a ve vyprahlé krasové krajině představovala ceněnou kořist. Slovinsko, 1917. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4897)
- 40)** Jídelní misky M1912 našly využití i při osobní hygieně. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-4897)
- 41)** Nedostatek potravin nutil i vojáky na frontě využívat vhodnou půdu k hospodaření, na fotografii vojáci kroměřížského c. a k. pěšího pluku č. 3 obdělávají půdu v jedné z krasových dolinek na sočské frontě. Slovinsko, 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)
- 42)** Sklizeň v krasové dolince na sočské frontě. Slovinsko, 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-6259)
- 43)** Na konci roku 1916 se u některých kádrových posádek objevily takzvané „menážkarty“ – jednoduché opatření, aby nikdo nešel na oběd dvakrát. Příslušné datum kuchař při výdeji stravy vždy proštípl. Originální „menážkarta“ pochází z pozůstalosti Jaroslava Brdy. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)
- 44)** Po obědě nechávali kuchaři neodebraný zbytek stravy k volnému odběru. Protože na všechny se „reservo“ dostat nemohlo, probíhala nad kotlem zuřivá bitva, která někdy semlela i samotného kuchaře. Karikatura Jaroslava Brdy, Bruck nad Murou, 1916-1917. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)
- 45)** Výdej oběda z rukou „špekouna“. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)

46) Večerní beseda na latríně, kadibudka vlevo byla určena pro hodnosti od četaře výše. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)

47) Typické dilema vojáků na karikatuře Jaroslava Brdy. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)

48) Vyjednávání dvojice českých vojáků a jejich židovského spolubojovníka o prodeji slaniny. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915-1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)

49) Jeden z nejhorších trestů, který vojákům za opilství hrozil, bylo uvázání. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1916. (Foto: VHÚ Praha, psb. Varia, XIII-5535)

50) „*Pokud se vám odebraná strava nelíbí, pošlu Vás na dovolenou do Vídně!*“ V druhé polovině války se mnozí muži hlásili dobrovolně na frontu v naději, že dostanou více jídla než v hladovějícím zápolí. (Foto: *Die Muskete*. Wien: 17. Februar 1916, **XXI**(542).)

Obrazové přílohy

1) Richard Pavlík (zcela vlevo) s přáteli ve Vsetíně v srpnu 1914.

2) Jaroslav Brda se sestrou a rodiči krátce před válkou.

- 3) Štít zavěšený na průčelí první vojenské pekárny na našem území, která byla vybudována za francouzské okupace Prahy v letech 1741–1742, francouzský nápis hlásá: „*Umění vítězit je ztraceno bez umění nasytit.*“

- 4) Zavedení polní kuchyně M 09 do výbavy rakousko-uherské armády znamenalo v systému distribuce stravy revoluci. Halič, 1915.

5) Aranžovaná fotografie ze začátku války.

6) Život u plukovního trénu byl o poznání příjemnější než na frontě, „kantorská parta“ Richarda Pavlíka, který stojí třetí zleva. Bardějov, prosinec 1914.

7) Odvádění zrekvírovaného dobytka na etapní jatka.

8) Etapní jatka na východní frontě, asi 1917.

9) Etapní drůbežárna v Kowelu, kolem 1917.

10) Svoz mouky koněspřežní železnicí do divizních pekáren.

11) Škrábání brambor na palubě lodi SMS Habsburg.

12) Sušené ryby na palubě lodi SMS Habsburg. V druhé polovině války se toto nenáviděné jídlo hojně vydávalo i vojákům v hlubokém vnitrozemí a u náhradních těles nahradilo do té doby preferované hovězí.

13) Zásobovací kolona v Karpatech, červeně označený Richard Pavlík, únor 1915.

14) Přeprava proviantu do první linie, vlevo jsou vidět varnice s teplým jídlem.
V nedostupných úsecích se ve varnicích strava nejen přenášela, ale i vařila, což však
nebylo pro kuchaře příliš komfortní.

15) Výdej stravy kdesi na východní frontě, asi 1916.

16) Vojáci z královehradeckého c. a k. polního mysliveckého praporu č. 2 si nabírají vodu ve vyprahlé krajině slovinského Krasu. Většina mužů zvolila pro nabrání vody místo polních lahví své jídelní misky, které měly více než dvojnásobný objem.

17) Společná péče o oheň v podání vojáků c. a k. pěšího pluku č. 3. Východní fronta, 1915.

18) Společná péče o oheň v podání vojáků c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11. Východní fronta, 1915–1916.

19) Srdce každého krytu představovala polní kamínka, na kterých si vojáci mohli ohřát vodu nebo potraviny, na snímku je zachycen komfortnější důstojnický kryt u c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11. Východní fronta, 1915–1916.

20) V době války byla vazba na skupinu bezpečnější než vazba na jednotlivce. Východní fronta, 1915–1916.

21) Rozbalování balíčku z domova. Východní fronta, 1915–1916.

22) Vánoční nadílka v zákopech v roce 1915, mezi ceněné vánoční dárky patřily pletené zimní doplňky, alkohol a cigarety.

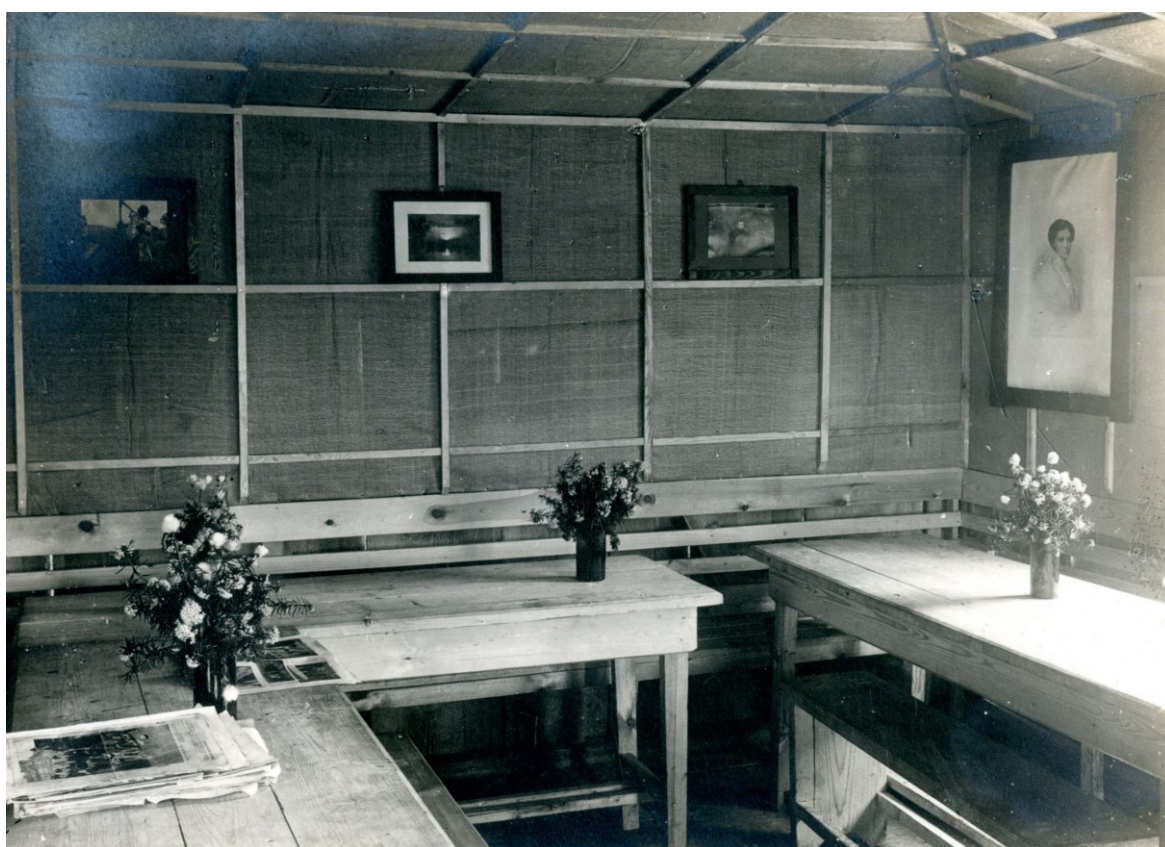
23) Období hojnosti: Vánoční stromeček vozatajstva c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Brno č. 14 ozdoben ovocem, cukrovím a ořechy. Pod stromečkem stojí za povšimnutí nedostatková vánočka, která se podle nařízení o šetření moukou nesměla o Vánocích roku 1915 péct.

24) Přeprava plzeňského piva do etapních prostor. Halič, léto 1915.

25) Honosné vojenské zátíší v Lubiatówě.

26) Interiér vojenského zátíší, nechyběly ani časopisy a noviny.

27) Skromné vojenské zátíší c. k. zeměbranceckého pěšího pluku Jičín č. 11.

28) Typická ulice s pouličními prodejny v haličském městě.

29) Taneční zábava, při které si část vojáků oblékla přes uniformu improvizované ženské šaty. Alkohol umožnil vojákům se alespoň na chvíli odreagovat a zapomenout na starosti všedního dne.

Eine angenehme Ueberraschung im Felde.

„PALUGYAY SEKT“

Zeichnung von Fritz Schönpflug im Auftrag der Wein- und Champagner-Kellerei

J. PALUGYAY & SÖHNE

WIEN I. Wollzeile Nr. 32 Tel. 15-29	POZSONY „Château Palugyay“ Tel. 11	BUDAPEST VI. Eötvös utca 30 Tel. 91-27
--	---	---

30) Noviny se nebály doporučit alkohol jako ideální dárek pro vojáky na frontě.

31) „Z jedné rodiny zůstalo desetileté děvčátko, bledé a vyděšené, na spáleništi chalupy vaří na zbytku krbu zemáky. Dali jsme ji pár bochníků chleba, nezvedla ani hlavu...“ Karpaty, květen 1915.

32) Pohlednice s obrázkem Rosy Zenochové – „hrdinky z Ravy Ruske“. Rusínská dívka nosila vojákům na frontu vodu a při tom sama utrpěla těžké zranění.

33) Výpomoc v zemědělství. Halič, 1917. (Foto: VHÚ Praha)

34) Soukromý chov králíků.

35) Zakázané ovoce. Slovinsko, 1917.

36) Cesta na frontu lemovaná fikovníky, za pozornost stojí původní rukopisná popiska.
Slovinsko, 1916.

37) Přístřešek vojáků c. a k. pěšího pluku č. 3 v krasové dolině na sočské frontě. Improvizovaný stůlek s potravinami v popředí symbolizuje snahu vojáků zařídit si v zákopech alespoň náznak kulturního prostředí a pohodlí. Voják sedící ve dveřích je Richard Pavlík.

38) Stravování důstojníků u c. k. zeměbraneckého pěšího pluku Jičín č. 11 na východní frontě, asi 1916.

39) Zástup zajatých italských vojáků na sočské frontě, myslivec v popředí využil příležitosti a vybavil se italskou polní lahví M1917, která měla větší objem než rakouské modely a ve vyprahlé krasové krajině představovala ceněnou kořist. Slovinsko, 1917.

40) Jídelní misky M1912 našly využití i při osobní hygieně.

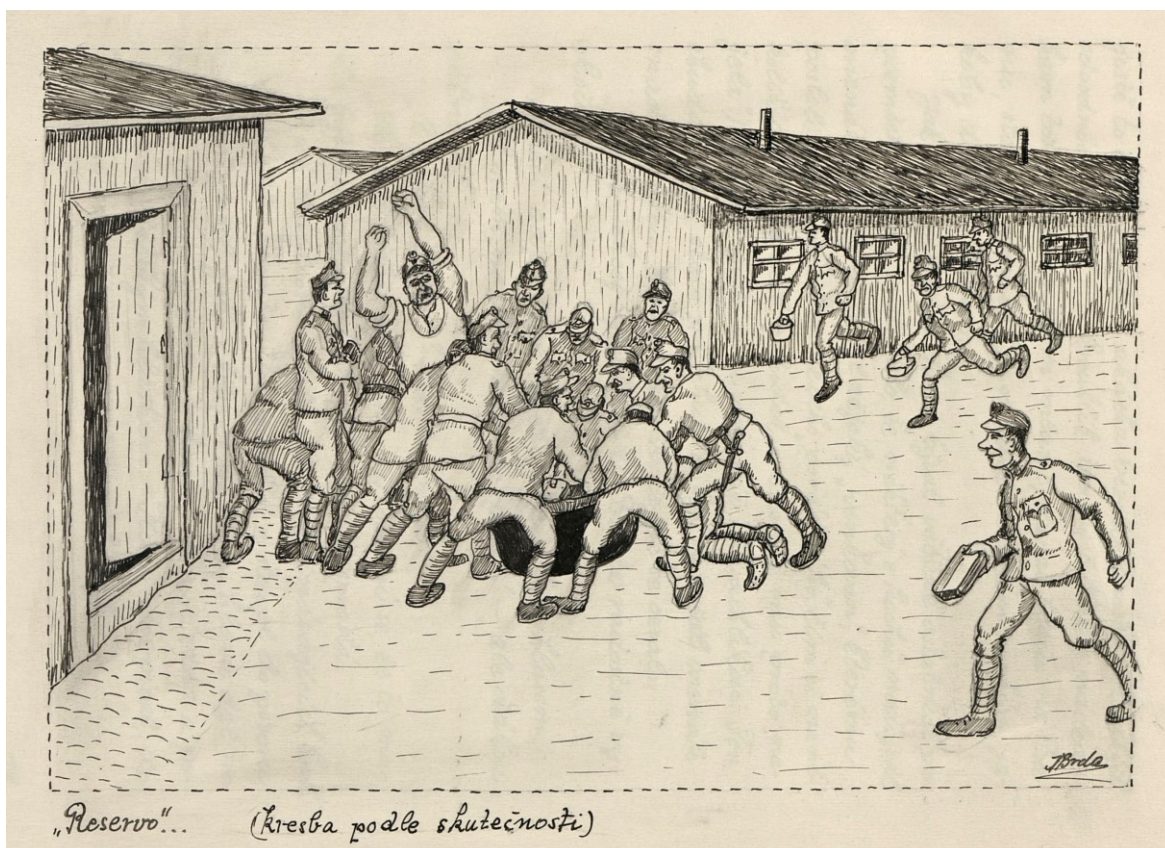
41) Nedostatek potravin nutil i vojáky na frontě využívat vhodnou půdu k hospodaření, na fotografii vojáci kroměřížského c. a k. pěšího pluku č. 3 v jedné z krasových dolinek na sočské frontě. Slovinsko, 1916.

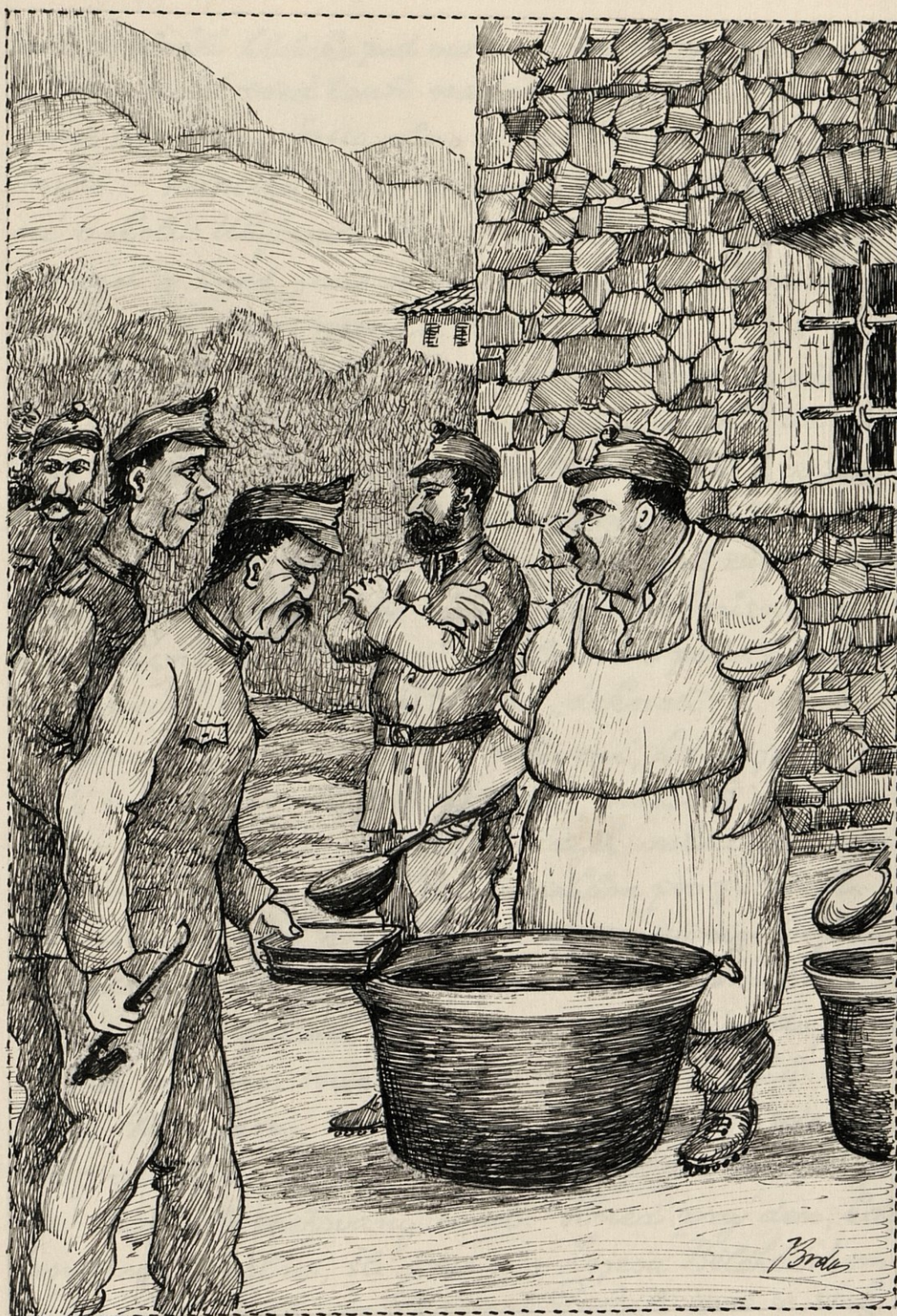
42) Sklizeň v krasové dolince na sočské frontě. Slovinsko, 1916.

43) Na konci roku 1916 se u některých kádrových posádek objevily takzvané „menážkarty“ – jednoduché opatření, aby nikdo nešel na oběd dvakrát. Příslušné datum kuchař při výdeji stravy vždy proštípl. Originální „menážkarta“ pochází z pozůstalosti Jaroslava Brdy.

44) Po obědě nechávali kuchaři neodebraný zbytek stravy k volnému odběru. Protože na všechny se „reservo“ dostat nemohlo, probíhala nad kotlem zuřivá bitva, která někdy semlela i samotného kuchaře. Karikatura Jaroslava Brdy, Bruck nad Morou, 1916.

Menáž ve vesnici Noarno. – Kuchař Daniček. – šikovatel Zemánek. Vlček. – Kristek – tomu se ta menáž asi nelíbí...

45) Výdej oběda z rukou „špekouna“. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915.

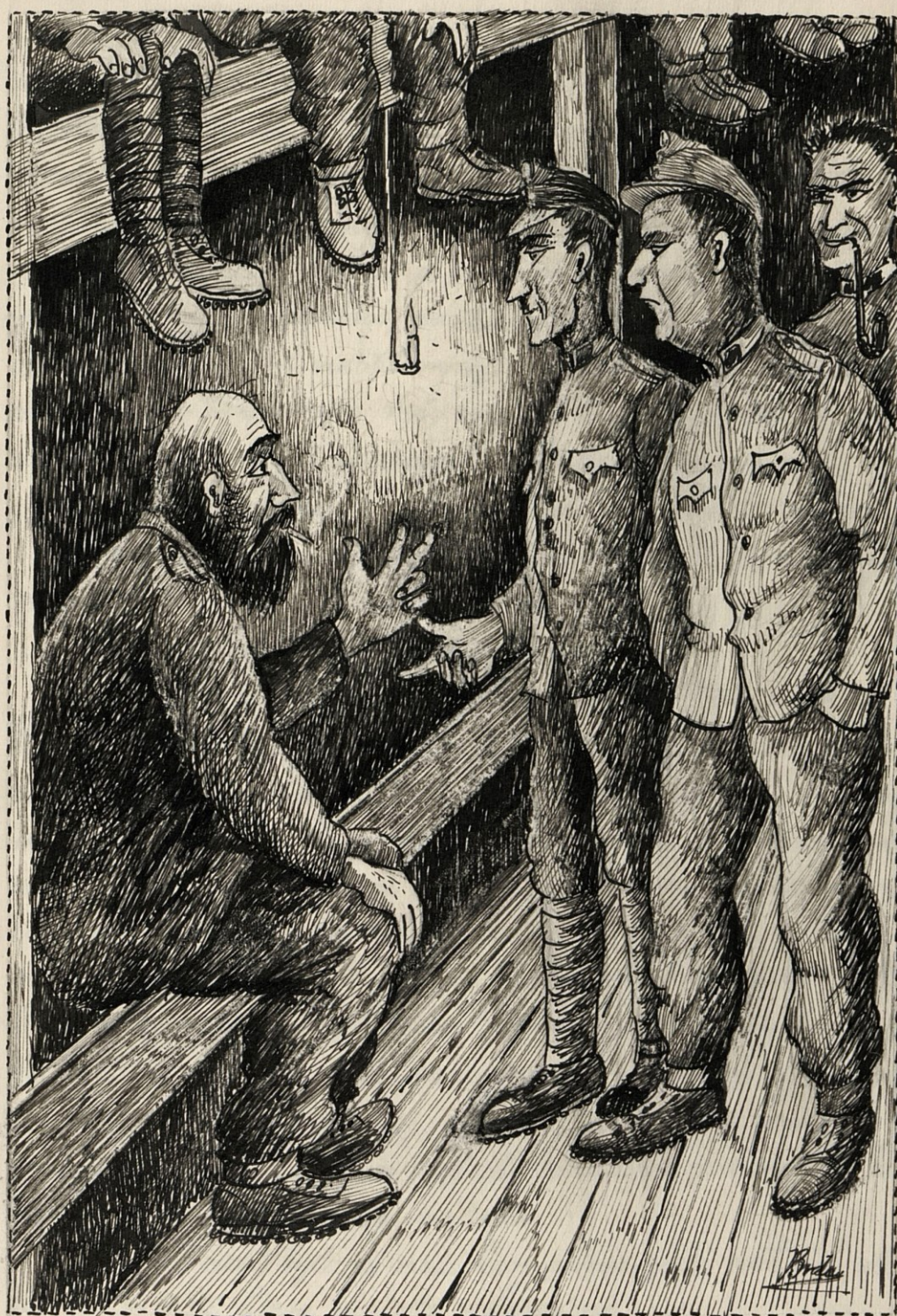
Beseda na latrině.

- 46) Večerní beseda na latrině, kadibudka vlevo byla určena pro hodnosti od četaře výše.
Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915.

Kamarád Hlaváček na rozpácích: „Mám si ještě ukrojit?“

47) Typické dilema vojáků na karikatuře Jaroslava Brdy.

*„Obchodní jednání“: Meier-Diener, Vydra, Mouška.
(Podoba všech tří je zdařila)*

- 48) Vyjednávání dvojice českých vojáků a jejich židovského spolubojovníka o prodeji slaniny. Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1915–1916.

Exekuce Moravanů - kaprál Mátl na stráži.

49) Jeden z nejhorších trestů, který vojákům za opilství hrozil, bylo uvázání.
Karikatura Jaroslava Brdy, Jižní Tyroly, 1916.

Der beste Koch.

(Zeichnung von Hans Strohofer.)

„Verfluchter Kerl, wenn du dich noch einmal über die Menage beklagst, geb' ich dir auf der Stell' vierzehn Tag' Urlaub nach Wien, damit du mal 'n richtigen Kriegsfräß kennen lernst!“

50) „Pokud se vám odebraná strava nelíbí, pošlu Vás na dovolenou do Vídně!“
V druhé polovině války se mnozí muži hlásili dobrovolně na frontu v naději, že dostanou více jídla než v hladovějícím zápolí.